

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

MARKET MARKALARINA VE ÜRETİCİ MARKALARINA YÖNELİK TÜKETİCİ TUTUMLARI
CONSUMER BEHAVIOURS TOWARDS PRIVATE LABELS AND NATIONAL BRANDS
Evrım Ceyda MELEK

TÜRKİYE'DE MALİ REFORM KAPSAMINDA PERFORMANS ESASLI PROGRAM BÜTÇEYE
GEÇİŞ SÜRECİ
PERFORMANCE BASED TRANSITION PROGRAM BUDGET PROCESS CONTEXT OF FISCAL
REFORM IN TURKEY
Taner ERCAN

BİR GIDA İŞLETMESİNDE SÜREÇ İYİLEŞTİRME UYGULAMASI: DONDURMA FABRİKASI
ÖRNEĞİ
IMPLEMENTATION OF PROCESS IMPROVEMENT IN A FOOD BUSINESS:
EXAMPLE OF AN ICE CREAM FACTORY
Gizem BERBER - Mustafa DESTE

NON-LINEARITY IN SUSTAINABILITY OF CURRENT ACCOUNT BALANCE IN TURKEY
TÜRKİYE'DE CARİ İŞLEMLER DENGESİNİN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİNDE DOĞRUSAL
OLMAYAN DURUM
İsmail Erkan ÇELİK - Muhittin KAPLAN

COVID-19 (KORONAVİRÜS) PANDEMİSİ VE RİSK İŞTAHI: BORSA İSTANBUL YERLİ VE
YABANCI YATIRIMCILAR ÖRNEĞİ
THE COVID-19 (CORONAVIRUS) PANDEMIC AND RISK APPETITE: EVIDENCE FROM BORSA
İSTANBUL DOMESTIC AND FOREIGN INVESTORS
Şükriye Gül REİS

SOMA'DA GÜVENLİK KURALLARI VE GÜVENLİKSİZ ÜRETİMİN KURUMSAL MUHAFAZASI
INSTITUTIONAL MAINTENANCE OF UNSAFE PRODUCTION THROUGH SAFETY RULES IN
SOMA
Çağrı TOPAL

GÖÇMENLERİN VATANDAŞLIK KAZANIMLARI: 1989 GÖÇMENLERİ VE AHISKA TÜRKLERİ
IMMIGRANTS ACQUIRING CITIZENSHIP: 1989 TURKISH IMMIGRANTS FROM BULGARIA
AND AHISKA TURKS
Nedime Aslı ŞİRİN

RUSYA VE ÇİN'İ ŞANGHAY İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ'NÜN OLUŞUMUNA GÖTÜREN SEBEPLER
THE REASONS LEADING RUSSIA AND CHINA TO THE FORMATION OF SHANGHAI
COOPERATION ORGANIZATION
Sevim AYDOĞAN

ISSN: 2687-184X
Ulusal Hakemli Dergi

**ANADOLU ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER
FAKÜLTESİ DERGİSİ**

**JOURNAL OF ANADOLU UNIVERSITY FACULTY OF
ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES**

Cilt/Volume: 22 Sayı/Number: 3

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

JOURNAL OF ANADOLU UNIVERSITY FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

Sahibi: Anadolu Üniversitesi Adına Rektör Prof. Dr. Fuat ERDAL

Owner: On behalf of Anadolu University, Rector Prof. Dr. Fuat ERDAL

Yayın Yönetmeni (Sorumlu Müdür)/ Publications Director: Metin COŞKUN

Dizgi/Typest: Ayşegül AKÇA – Süleyman KASAL

Kapak Tasarım/Cover Design: Furkan ÇINAR

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ İKTİSADI VE İDARI BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
JOURNAL OF ANADOLU UNIVERSITY FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE
SCIENCES

EDİTÖR/EDITOR

Prof. Dr. Metin COŞKUN

Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 26470 Eskişehir – Türkiye

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 – Dahili/Ext: 3278

e-posta/e-mail: metincoskun@anadolu.edu.tr

EDİTÖR YARDIMCILARI/ASSOCIATE EDITOR

Arş. Gör. Ayşegül AKÇA

Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 26470 Eskişehir – Türkiye

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 – Dahili/Ext: 3360

e-posta/e-mail: aysegulsahin@anadolu.edu.tr

Arş. Gör. Dr. Süleyman KASAL

Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 26470 Eskişehir – Türkiye

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 – Dahili/Ext: 3289

e-posta/e-mail: skasal@anadolu.edu.tr

ALAN EDİTÖRLERİ / SECTION EDITORS

Prof. Dr. Deniz KAĞNICIOĞLU-Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri

Doç. Dr. Yener ŞİŞMAN- Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri

Prof. Dr. Nezihe Figen ERSOY ARCA-İşletme

Prof. Dr. Ayşe Banu BAŞAR-İşletme

Prof. Dr. Erol KUTLU-İktisat

Doç. Dr. İsmail Onur BAYCAN-İktisat

Prof. Dr. Şebnem TOSUNOĞLU-Maliye

Dr. Öğr. Üy. Yusuf Ziya BÖLÜKBAŞI- Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Elif DAĞDEMİR

Prof. Dr. Nurcan TURAN

Prof. Dr. Deniz KAĞNICIOĞLU

Prof. Dr. Mustafa Erkan ÜYÜMEZ

Doç. Dr. İsmail Onur BAYCAN

Doç. Dr. Cumhuri DÜLGER

Dr. Öğr. Üyesi Sezen ULUDAĞ

DANIŐMA KURULU/ ADVISORY BOARD

Prof.Dr.Birgöl ÇİFTÇİ	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof.Dr.Cem SAATÇIOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr.Çiğdem KIREL	Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr.Erinç YELDAN	Bilkent Üniversitesi
Prof.Dr.Erol KUTLU	Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr.Erol TAYMAZ	Ortadoğu Teknik Üniversitesi
Prof.Dr.Gülfidan BARIŞ	Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr.Güneş ZEYTİNOĞLU	Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr.İbrahim Cemil ULUKAN	Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr.Hasan Hüseyin BAYRAKLI	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof.Dr.İbrahim KIRCAOVA	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof.Dr.İlyas ŐIKLAR	Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr.İsa SAĞBAŐ	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof.Dr.Kemal YILDIRIM	Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr.Mine OYMAN	Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr.Mustafa Erkan ÜYÜMEZ	Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr.Nejat DOĞAN	Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr.Nesrin ALPTEKİN	Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr.Nurhan AYDIN	Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr.Özcan DAĞDEMİR	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof.Dr.Özgür TONUS	Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr.Özlem ZEYBEK İŐİŐİÇOK	Uludağ Üniversitesi
Prof.Dr.Recep PEKDEMİR	İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr.Süleyman SÖZEN	Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr.Şebnem TOSUNOĞLU	Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr.Őehamet BÜLBÜL	Marmara Üniversitesi
Prof.Dr.Uğur YOZGAT	İstanbul Kültür Üniversitesi
Prof.Dr.Verda CANBEY ÖZGÜLER	Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr.Yılmaz ÜRPER	Anadolu Üniversitesi

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

- MARKET MARKALARINA VE ÜRETİCİ MARKALARINA YÖNELİK TÜKETİCİ TUTUMLARI** 1-34
CONSUMER BEHAVIOURS TOWARDS PRIVATE LABELS AND NATIONAL BRANDS
Evrım Ceyda MELEK
- TÜRKİYE'DE MALİ REFORM KAPSAMINDA PERFORMANS ESASLI PROGRAM BÜTÇEYE GEÇİŞ SÜRECİ** 35-52
PERFORMANCE BASED TRANSITION PROGRAM BUDGET PROCESS CONTEXT OF FISCAL REFORM IN TURKEY
Taner ERCAN
- BİR GIDA İŞLETMESİNDE SÜREÇ İYİLEŞTİRME UYGULAMASI: DONDURMA FABRİKASI ÖRNEĞİ** 53-72
IMPLEMENTATION OF PROCESS IMPROVEMENT IN A FOOD BUSINESS: EXAMPLE OF AN ICE CREAM FACTORY
Gizem BERBER-Mustafa DESTE
- NON-LINEARITY IN SUSTAINABILITY OF CURRENT ACCOUNT BALANCE IN TURKEY** 73-86
TÜRKİYE'DE CARİ İŞLEMLER DENGESİNİN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİNDE DOĞRUSAL OLMAYAN DURUM
İsmail Erkan ÇELİK-Muhittin KAPLAN
- COVID-19 (KORONAVİRÜS) PANDEMİSİ VE RİSK İŞTAHI: BORSA İSTANBUL YERLİ VE YABANCI YATIRIMCILAR ÖRNEĞİ** 87-98
THE COVID-19 (CORONAVIRUS) PANDEMIC AND RISK APPETITE: EVIDENCE FROM BORSA İSTANBUL DOMESTIC AND FOREIGN INVESTORS
Şükriye Gül REİS
- SOMA'DA GÜVENLİK KURALLARI VE GÜVENLİKSİZ ÜRETİMİN KURUMSAL MUHAFAZASI** 99-112
INSTITUTIONAL MAINTENANCE OF UNSAFE PRODUCTION THROUGH SAFETY RULES IN SOMA
Çağrı TOPAL
- GÖÇMENLERİN VATANDAŞLIK KAZANIMLARI: 1989 GÖÇMENLERİ VE AHISKA TÜRKLERİ** 113-134
IMMIGRANTS ACQUIRING CITIZENSHIP: 1989 TURKISH IMMIGRANTS FROM BULGARIA AND AHISKA TURKS
Nedime Aslı ŞİRİN
- RUSYA VE ÇİN'İ ŞANGHAY İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ'NÜN OLUŞUMUNA GÖTÜREN SEBEPLER** 135-149
THE REASONS LEADING RUSSIA AND CHINA TO THE FORMATION OF SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION
Sevim AYDOĞAN

APA Melek, E. C. (2021). MARKET MARKALARINA VE ÜRETİCİ MARKALARINA YÖNELİK TÜKETİCİ TUTUMLARI. Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22 (3), 1-34.
DOI 10.53443/anadoluibfd.947134

Araştırma Makalesi
Başvuru Tarihi: 02.06.2021
Kabul Tarihi: 7.07.2021

Research Article
Date Submitted: 02.06.2021
Date Accepted: 7.07.2021

MARKET MARKALARINA VE ÜRETİCİ MARKALARINA YÖNELİK TÜKETİCİ TUTUMLARI¹

Öğr. Gör. Evrim Ceyda Melek²

ÖZET

Anahtar Kelimeler:

- ❖ Market markaları,
- ❖ Üretici markalar,
- ❖ Tüketici davranışları,
- ❖ Tüketici tutumları

Gelişen teknolojinin hızıyla beraber pazarda oluşan yoğun rekabet ortamından faydalanmak isteyen perakendeciler üretici markaların yanında piyasada market markalı ürünlere de yer vermeye başlamışlardır. Market markalı ürünler fiyat avantajı sağlamak amacıyla piyasada bulunurken ilerleyen zamanlarda bunun yanında kalite olgusunun da eklendiği söylenebilir. Bunun neticesinde market markalı ürünlerin pazarda üretici markalı ürünlere karşı ciddi bir rakip durumuna gelmiştir. Çalışmanın amacı İstanbul ilinde üç ayrı sosyo-ekonomik özelliğe sahip Levent, Bahçelievler ve Beylikdüzü ilçelerinde ikamet eden 18 yaş ve üzeri tüketicilerin market markalı ve üretici markalı ürünlere karşı satın alma işlemini gerçekleştirecek olan tüketicilerin bu markalara karşı oluşturdukları tutumları belirlemek amacıyla yapılmıştır. Market markası ve üretici markalara yönelik tüketici tutumlarını belirlemek üzere bazı demografik özellikler paralelinde (cinsiyet, yaş, eğitim durumu, medeni durum, meslek, aylık aile geliri ve ikamet edilen ilçe) etkileri araştırılmıştır. Anket yönetimiyle yapılan bu araştırma 600 örnekleme uygulanmıştır. Daha sonrasında SPSS programıyla analiz edilen anketlerin sonuçlarına yer verilmiştir.

CONSUMER BEHAVIOURS TOWARDS PRIVATE LABELS AND NATIONAL BRANDS

Evrime Ceyda Melek

ABSTRACT

Retailers who want to benefit from the intense competitive environment that develops in the market together with the speed of developing technology have started to include private label products in the market alongside the national brands. It can be said that while the private label products are on the market in order to provide price advantage, later on besides this, the quality factor is also added. As a result, private label products have become a serious competitor to the national brand products on the market. The aim of the study was to determine the attitudes of consumers who make purchases from private label and national brand products, 18 or over years old and live in Levent, Bahçelievler and Beylikdüzü districts with three different socio-economic characteristics in the city of Istanbul. The effects were investigated in parallel with some demographic characteristics (gender, age, educational status, marital status, occupation, monthly family income and resident district) to determine the attitudes of consumers towards private label and national brands. This research was conducted by the survey applied to 600 samples. Afterwards, the results of the survey analyzed by the SPSS program were included.

Keywords:

- ❖ Private label,
- ❖ National brand,
- ❖ Consumer behaviours,
- ❖ Consumer attitudes

¹ Bu çalışma Prof. Dr. Muhittin Karabulut danışmanlığında tamamlanan Evrim Ceyda Melek'in yüksek lisans tezinden türetilmiştir. 2017 yılında etik kurul kararı istenmediğinden etik kurul raporu alınmamıştır.

² İstanbul Ayyansaray Üniversitesi, evrimmelek@ayyansaray.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4571-3955>

1. GİRİŞ

Teknolojinin hızla gelişmesiyle perakende sektöründeki rekabet oldukça şiddetli bir hal alarak büyük marketlere ve alışveriş merkezlerine yönelmeler artmış, bakkal kavramı yok olmayı gitmiştir. Bim, Migros, Kipa, Carrefour gibi zincir marketlerde üretici markaların yanında piyasaya daha uygun fiyatla aynı kalitede ürünler sunabilmek adına kendi markalarını verdikleri market markalı ürünleri piyasaya sunmuşlardır. Bu durum pazar içerisinde bulunan üretici, perakendeci ve tüketici üçgeninde farklılıklar oluşmasına neden olmuştur. Tüketicilerle bizzat iletişim halinde olan perakendeciler üreticilere nazaran tüketici istek ve ihtiyaçlarını daha yakından görecektir ve tüketicilere daha kolay uyum sağlayacaktır.

Üretici ya da market markalı ürünlerin pazardaki ilerleyişini görebilmek için tüketicilerin beklentilerini doğru analiz etmiş olmak gerekir. Tüketicilerin bir üründen ne beklediğini anlayabilmenin en iyi yolunun da tutum ve davranışlarının doğru analiz edilmesiyle sağlanacağı söylenebilir. Ancak tüketicinin istek ve ihtiyaçları sürekli değişiklik gösterebileceğinden değişen zaman dilimlerinde, teknoloji paralelinde ürünlerde de değişiklikler sağlayarak, yenilenme yoluna gidilmelidir.

Tüketici davranışlarındaki değişiklikleri takip etmek, beklentilere paralel ürünler piyasaya sunarak pazarda rakiplere karşı avantaj sağlamayı beraberinde getirecektir. Sadece iyi ürün üretmenin başarılı olmak için yeterli olmadığı durumlarda söz konusu olabilir. Pazarda doğru adımlar atmak, marka imajını yüksek tutmak bunun yanında etkili olabilir. Üretici markalarında market markalarına göre pazardaki en büyük avantajının da bu olduğu söylenebilir. Tüketici gözünde iyi bir marka imajı oluşturmak, hangi fiyatla olursa olsun piyasaya sunulan ürünün tercih edilmesini sağlayarak beraberinde de marka sadakatini getirecektir.

Üretici veya perakendecilerin tüketicilerin satın alma kararlarını etkilemek amacıyla istek ve ihtiyaçlarını doğru analiz ederek pazarda doğru adımlar atmaları gerekmektedir. Uzun vadede kar

amacı sağlamak üzere piyasaya sürülen üretici ya da market markalı ürünlerin yaş, cinsiyet ve medeni durum gibi demografik özellikler de dikkate alınarak her gruba hitap edecek şekilde pazara sunulması gerekmektedir. Bu noktada tüketici davranışlarının doğru tespit edilerek, hangi markalı ürünün, hangi tüketici grubuna hitap ettiğinin doğru tespit edilmesi gerektiği ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Tüketici Tutum ve Davranışları

Tüketim, insanların gereksinimlerini tatmin etmek üzere ürün ve hizmetlerin kullanılmasıdır (Tek ve Özgül, 2008:163). İktisadi olarak tüketim, mal ve hizmetlerin insan ihtiyaçlarını doğrudan doğruya karşılamasıdır (Türkbal, 1997:107).

Tüketim ekonominin tamamının dayandığı yaygın bir olgudur. Giderek artan bir şekilde tüketim, refah seviyesinin yükselmesi için gerekli olarak kabul edilir. Örneğin; her yıl yeni araçların satış rakamlarındaki eğilimin yukarı doğru olması memnuniyetle karşılanırken, aşağı doğru olması halinde satışlarda yaşanan bir düşüş ve azalan kar payı şirket açısından bir tehdit oluşturmaktadır. Otomobil satışları ülke ekonomisi için özellikle önemlidir. Bundan dolayı reklam kampanyaları fazladır ve satışların yüksek olması için çalışılmaktadır (Priest, Carter ve Statt, 2013:5).

Tüketici, ürün ve hizmetleri kullanmak üzere satın alan kişi veya kuruluşlardır. Tüketiciler bir ürünü satmak amacıyla satın almazlar. Tüketicilere hizmet etmek ve sonucunda onları memnun kılmak pazarlama stratejisinin var olma sebebidir (Kotler, 2003:116).

Tüketici davranışları, tüketicilerin istek ve ihtiyaçlarında doyum sağlayabilmek amacıyla ürünleri veya hizmetleri seçme, satın alma, kullanma ile kullanım sonrası elden çıkarılma süreçlerinin tamamını kapsayan davranışlar bütünüdür. Kısacası pazarda tüketicilerin alışveriş ile ilgili davranışları olarak tanımlanmaktadır (Olgun, 2015:484-508). Yani tüketici davranışlarının sadece tüketim olgusunu değil, satın alma karar sürecinin tamamını kapsadığı

söylenbilir. Bundan dolayı ürün satışlarının yüksek olmasını sağlamak için tüketici davranışlarının doğru analiz edilmesi gerekebilir.

Tüketici davranışı süreçlerin incelenmesi, bireylerin ya da grupların ürün seçimleri, satın alırken, kullanırken fikir ve deneyimler sunarak geniş bir alanı kapsamaktadır. Pazarlama alanında tüketici davranışlarının bilinci yüksektir. Bu bilinç günlük yaşamda tüketimin önemini, günlük faaliyetlerin organizasyonunda, tüketici kimliğinin oluşmasında ve ekonomik kalkınma çevresinde etkilidir (Solomon vd., 2006:6).

Tutum, kişinin nesnelere ya da ortamlara yönelik olumlu ya da olumsuz biçimde tepkide bulunma eğilimlerinin tümüne denir. Kişiler tarafından oluşturulan tutumlar onların satın alma kararlarını doğrudan etkiler (Odabaşı ve Barış, 2012:157). Çünkü kişinin bir markaya karşı oluşturduğu tutum, o ürünü tercih etmesini ya da etmemesini sağlayacaktır. Kişilerin nezdinde tutumun kısa sürede ve kolaylıkla değişmesi mümkün olmayabilir bundan dolayı üreticilerin başlangıç evresinde tüketicilerin gözünde iyi bir imaj oluşturması gerekir.

Tüketici tutumları, bir markaya karşı oluşabilecek potansiyel bir davranış olarak nitelendirilebilir. İnançlar kadar yüksek seviyede kalıcı olmadığı gibi hevesler gibi gelip geçicidir (Karabulut, 1998:23-24). Malın çeşidinde ve marka tercihinde tüketici tutumları ile satın alma davranışları arasında olan yakın ilişki yapılan araştırmalarla ortaya çıkarılmıştır. Hem satın alım için oluşan kararın, hem de gerçekleşen alımın tüketicilerin tutumlarından etkilendiği saptanmıştır. Ayrıca, tutumdaki değişmelere uygun olarak alımında değiştiği kanıtlanmıştır (Cemalcılar, 1999:60).

Tutumların oluşmasında algılamanın, mal veya hizmete ilişkin bilginin etkisi büyüktür. Tüketiciler deneyimlerinden ve sosyal çevrelerinden bu bilgileri sağlar. Çevrenin bir ürün veya hizmet hakkındaki olumlu ya da olumsuz düşünceleri kişinin de olumlu veya olumsuz yargılara sahip olmasına yol açar. Örneğin apartman komşuları köşe başında bulunan bakkalın hesapları şişirdiğini ve asık suratlı olduğunu

düşünüyorsa, kişi de o bakkaldan hiç alışveriş yapmamış olsa bile böyle düşünebilir. Tutumların oluşmasında duygularında etkisi büyüktür. Tüketici bakkala gitmiş, söylenenin tersine uygun fiyatlar ve güler yüzlü bir hizmetle karşılaşmış fakat ona kanı kaynamamış olabilir (Karafakioğlu, 2006:98).

Tüketiciler her zaman tutumları ile tutarlı bir şekilde davranamazlar. Tutumları ölçmek oldukça zordur. Birçok durumda tüketicilerin vereceği tepki kestirilemez. Tutumlar değerlendirirken belli başlı keskin çizgiler yoktur (Koren, 2015:701-707). Kısacası tutum, bir eylemin tamamlanması durumunda uygun görülen nesnelere ve uyarıları arar, seçer, kabul ya da reddeder veya eylemin ilerleyişi esnasında ortaya çıkacak olan başarı ve başarısızlıklar yoluyla bu eylemin değerlendirilmesi için referansta bulunabilecek esasları saptamaktadır. Böylelikle söz konusu eylem gelişmesine devam ederken, tutum eylemin değişikliğe uğramasına neden olabilmektedir (İnceoğlu, 2010:17-18).

2.2. Üretici Markalar ve Market Markaları

Marka, tüketicinin gözünde ürünün ifade ettiği anlam olarak nitelendirilebilir ve ürünün rakiplerinde farklı kılmak adına avantaj sağlayabilir. Markanın gücü ne kadar büyük olursa tüketici için ifade ettiği anlam ve ürüne olan bağlılıkta o derece güçlü olabilir. İyi bir marka imajının marka sadakatini de beraberinde getirdiği söylenebilir. Markanın üretici, tüketici ve perakendeci üçgenindeki etkisinin büyük olduğu düşünülebilir.

Müşteriye sunulacak ürünün bütünleyicisi niteliğinde olan markalar, ürünün kimliğini belirli bir duruma getirmek, ürünü diğerlerinden farklı kılan, ürüne değer katan böylece tüketicinin alım sürecinde etkili olan önemli unsurlardan biridir. Küreselleşme sonucunda ürünlerin dışardan görünüşünde ve kalitelerindeki benzerliğin giderek çoğalması durumunda şirketler mevcutta var olan ürünler ve markalarla rekabet edebilmek ve farklı olabilmek için güçlü bir marka yaratabilmek için yoğun çaba içerisine girmişlerdir (Cop ve Türkoğlu, 2008:70-90).

Her işletmenin temel parçaları olan ürün, üretim, pazarlama ve satış firmalar için öncelikli olarak ele alınması gereken konulardır.

İşletmelerde bunun bilincinde olarak alanında uzman kişilerle çalışarak iyi bir planlama çerçevesinde çalışmalar yaparak önemli başarılar elde edebilmektedir. Firmalar böylelikle belirli bir noktaya ulaşarak gelişmeler kat etmektedir. Bunun neticesinde daha iyisi için yeni alternatifler geliştirilecektir. Bu basamakta marka kavramı önem kazanarak firmaya aynı kalitedeki ürünü daha pahalıya satma gücünü sağlayacaktır (Pala ve Saygi, 2004:37).

2.2.1. Üretici Markalar

İmalatçı markalar olarak da nitelendirilen üretici markalar, üreticiler tarafından piyasaya sürülür ve tüm ülke çapında biliniyor olması sebebiyle de ulusal marka olarak da adlandırılabilir. Dağıtım, tutundurma ve fiyat üzerine verilen tüm kararlar üretici tarafından yapıldığından, üreticinin geliştirdiği ve sahip olduğu markalardır (Sapmaz, 2014:83).

Ürün kategorileri içerisinde en iyi tanınan markalardır. Marka imajı yaratabilmeleri üretici markalarının en büyük avantajıdır. Marka imajı yatırırken; üreticinin imajı, kullanıcı imajı ve ürünün kendi imajı olarak 3 önemli unsur bulunmaktadır. Bu unsurların yerine getirilebilmesi için yüksek kalite, medya desteğine sahip olabilmek, pazarda uzun süredir bulunma, geleneksel olma ve kendini yenileyebilme gibi etkenlerdir (Aaker ve Biel, 1993:93).

Ulusal düzeyde bilinmekte olan üretici markaları tüketici üzerinde yüksek düzeyde bir psikolojik tatmin sağlamaktadır. Bu markalardaki yüksek kalite imajı ve yapılan reklamlar sayesinde yarattığı iyi yaşam vaadi, bu psikolojik olarak tatmini sağladığından market markalarına oranla daha üst seviyede sağlamaktadır. Bundan dolayı maliyet göz ardı edilerek yaşamlarındaki konumlarını geliştirmek isteyen tüketiciler her zaman var olacaktır (Aksulu, 2000:327-347). Yani fiyat faktörü göze alınarak belirli bir kesimde üretici markaları için şartlar ne olursa olsun, her konumda alıcısını bulacağını söyleyebiliriz. Markanın bilinirliği ve piyasada oluşturduğu güvenin bunun nedeni olabilir.

Üretici markaları, belirli bir üreticinin ürettiği ürüne karşı tüketici sadakati sağlamaya yönelik olarak geliştirilmiştir. Bununla beraber ayrıyeten bu markalar üreticiye, kendi ürünleriyle ilgili her türlü kontrolü sağlayabilme imkanı sunmaktadır. Bu sebepten elde ettiği kazanç aşırı bir kesintiye uğramadan direk üretici işletmeye akabilmektedir. Bu markaların üreticileri, düşük ürün performans riskini azaltmayı amaçlayan, yüksek kalite elde etmek isteyen ve belirli bir seviyedeki statüye erişmeye çalışan geniş tüketici kitlelerine ulaşabilmeyi amaçlamaktadır. Bu anlamda üreticiler, kendi markalarına olan talebi tahmin ederek tutundurma çalışmaları, kalite ve garanti faktörlerini kullanarak marka sadakati yaratmaya çalışmaktadırlar. Bu bağlamda, işletme bünyesindeki kalite-kontrol birimlerine ciddi görevler düşmektedir (Uslu ve Kelemci, 2000:9-13). Üretici markalı ürünler, tüketici üzerinde kalite algusu yaratmaktadır. Tanınan markalı ürünleri tercih ederek ürünle ilgili sorun yaşama riskinin de azalacağı düşüncesi ile birçok tüketici üretici markalı ürünleri tercih etmektedir (Yurttut, 2001:19).

2.2.1.1. Küresel Düzeyde Üretici Markaları

Markalaşma kavramı, ürünlerini diğerlerinden ayırmak isteyen üreticiler tarafından tarih öncesi zamanlarda ortaya çıkmıştır. Tarih öncesinde avcılar sahipleri belli olsun diye silahlarını imzalamışlardır. Antik Yunan ve Romalı çömlekçiler, çalışmalarına ıslak haldeyken parmak basarak izlerini tanımlamışlardır. Ortaçağ'da da çiftlik hayvanlarını işaretleyerek tanıma yoluna gidilmiştir (Özpınar Somaklar, 2006:1). Markanın kökeninde aile, kent, semt, beylik ve krallık logoları ve bayraklarının bulunduğu kesindir. Avrupa'da bu tür semboller Ortaçağ itibarıyla kullanılmaktadır. İtalya'nın Siena kentinde 24 semtin kendi armaları bulunduğu düşünülürse, sembollerin Avrupa'daki yaygınlığı konusunda ikna edici bir sonuca varılabilir. Başlangıçta, marka bazı durumlarda ürünün ticaretini yapanın isminden, bazen bulunduğu yerin isminden ve bazen de bir resimden ibarettir. Roma'da imalatçılardan başka tüccarlar da satışa çıkarttıkları ürünlerin üzerine diğerlerinden farklı kılan bir özellik koymaktaydılar (İşgör, 2001:12-13).

Roma imparatorluğunun çöküşü ile karşılıklı dayanışma ile Akdenizli ve Batı Avrupalı insanları birbirine bağlayan kültür yüklü sistem zamanla yok olmaktaydı. Markaların kullanılmaya devam edilmesi kısmi oranda istisnalar, krallar ve imparatorlar tarafından kullanılan ayırt edici işaretlerdi. 17. Ve 18. yüzyıllarda Fransa ve Belçika'da yardım amacıyla porselen, mobilya ve goblen üretimi başladıktan sonra fabrikalar kalite ve köken belirtmek amacıyla markaları sıklıkla kullanmaya başlamışlardır. Tüketicie ürüne yönelik güven sağlaması için altın ve gümüş objelerin kalitelerinin belgelenmesine ilişkin kurallar uygulanmıştır. İletişim ve üretimde yaşanan ilerlemelerle Endüstri devrimi batıyı tüketim maddelerinin kütleli pazarlamasına açmıştır. Günümüzde bilinen birçok üretici markalar bu dönemden gelmiştir. Örnek vermek gerekirse; Coca-Cola, Kodak film, Singer dikiş makinalar, American Express bunlardan bazılarıdır. Bu tip üretici markaların pazara girişi, pazarda ticari marka kavramını de beraberinde getirmiştir. Bu durum marka sahiplerine markalarını kanun karşısında koruma hakkı tanımlamıştır. 19. Yüzyılın sonlarına doğru J. Walter Thompson gibi reklam ajanslarının meydana gelmesi markaların gelişimine farklı bir boyut kazandırmıştır (Avcı, 2007:5-6).

Japonya'da kurum ve ürün yapısının ciddi anlamda kalıcılığı bulunmaktadır. Bunun sebebi şirketlerin satılma durumlarının nadiren yaşanmasıdır. Bunun paralelinde uzun vadeli düşünen üreticiler kalıcı markalar yaratmak için çalışmaktadırlar. Japonya'da firmalar, isimlerini her yerde kullanmaktadırlar. Mitsubishi on binlerce markaya ismini vermiştir. Bunun neticesinde ana isme esneklik getirmekte ve farklı içeriklerde farklı anlamlar vermektedir. Temelinde yatan düşünce; her bir alt markanın arkasında, rekabette bulunduğu her üretim alanında lider olma yeteneğine sahip olarak büyük ve başarılı bir firma yaratmaktır (Aaker, 2010:130).

2.2.1.2. Ulusal Düzeyde Üretici Markaları

Türk Patent Enstitüsünce tescil edilen birçok marka bulunmasına rağmen; ülke olarak dünya çapında bir marka yaratabilmek adına çok

fazla ilerleme kaydedilmemiştir. Ülkemizde üretim, teknoloji, insan kaynakları gibi kavramlar markalaşmanın önünde yer almaktadır. Son dönemlerde Türkiye'de yaşanan ekonomik krizler ve bu krizlerin etkilerinin firmalar açısından ağır olması sebepleri başında uluslararası düzeydeki üretici markaların az olması gelmektedir. Markalar bir ülkenin ya da firmanın sahip olduğu varlıklar arasında en değerlisidir. Bunun ülkemizde henüz kavranamamış olması en önemli sorunların başında gelmektedir (Yıldız, 2006:18-19).

1990'lı yıllara gelmeden önce Türkiye'de markalaşma konusuna gerekli özel gösterilememiştir. Türkiye'nin içerisinde bulunduğu ekonomik yapı, piyasa koşulları, firmaların gerekli hassasiyeti göstermemesi, pazarlama bilgisindeki eksiklikler ve fason üretimin yaygın olması bunun sebeplerindedir. Bu nedenlere bağlı olarak Türkiye'de gerçek anlamda dünya çapından üretici markalar ortaya çıkmamış ve bazı ülkeler tarafından Türk mallarını ara mal olarak kullanmıştır. Dünyayı etkisi altına alan globalleşmeyle Türkiye'de de Pazar ortamı değişim süreci içerisine girmiştir. Bu süreç gerek ekonomik yapıyı gerekse tüketim yapısını etkilemiş ve firmaları rekabete karşı ayakta durabilecek güç aramaya yönlendirmiştir. Özellikle son yıllarda yaşanan şirket birleşmeleri, yabancı kuruluşlarla dev ortaklıklar kurulması, yoğun teknoloji kullanımı ve bilgi patlaması, pazarlama anlayışında yaşanan gelişmeler gibi etkenler doğrultusunda Türkiye'deki marka çalışmaları hız kazanmıştır (Karpaz Aktuğlu, 2008, 48).

Dünya markası haline gelen üretici markaları geniş dağıtım özelliklerine sahip olan ve dünyanın her yerinde aynı özellikler göstermektedir. Bu markalar faaliyet gösterdikleri yerlerdeki yerel tatlılara göre ürünlerinde küçük değişiklikler yapmaktadırlar. Örneğin; Coca Cola'nın tatlılık oranında yaptığı değişiklikler (Türkiye'de üretilen Coca Cola ABD'dekilere göre daha tatlıdır) ya da Mc Donald's in yerel özelliklere göre bir takım menüler geliştirmesi, Türkiye'de Burger King restaurantlarında ramazan ayında iftar menüsü oluşturması gibi. Yani ürünler temel de aynı görünse de satışa sunuldukları ülkelerin özelliklerine göre konumlandırılmaktadırlar (Avcı, 2007:54).

2.2.1.3. Üretici Markalı Ürünlere Yönelik Tüketici Tutumları

Tüketici tutumu işletme veya işletmede olup bitenler değil, işletme dışında olup bitenler ve tüketicilerin istek, ihtiyaç ve beklentileriyle belirlenmektedir. Tüketici tutumu malın üretildikten sonra satma yerine alıcı bulabilecek malı üretme anlayışına dayanmaktadır. Bir ürünün pazarlanmasında tüketicinin istek ve ihtiyaçları dikkate alınmaktadır. Pazarlama anlayışında, malın geliştirilmesi ve iyileştirilmesinden satış ve dağıtımına kadar gerçekleştirilecek olan tüm faaliyetlere tüketici açısından bakmayı gerektirmektedir (İslamoğlu, 2002:16).

2.2.2. Market Markaları

Market markalarında ürün, fiyat, dağıtım ve tutundurma gibi pazarlama kavramlarının tümünün sadece perakendeci tarafından gerçekleştirildiği söylenebilir. Üretici markalarına göre üreticilerin yanı sıra perakendecilerin de yer aldığı bir pazarlama karmasının oluşması söz konusu olabilir.

Güçlü bir marka, potansiyel müşterilerine ulaştırmak istediği mesajında, güvenilir ve kaliteli olduğunu, kullanılması durumunda müşterileri ile ilişkilerinde dostluk derecesinde olumlu sıfatlar ile tanımlanabilecek düzeyde duygusal bağ kurabileceğini net biçimde ifade ederek, müşterileri ile arasında marka sadakati oluşumuna çalışabilmelidir. Market markalı ürün, market sahibince ya da onların istekleri üzerine marketlere üretilen ve kendi marka isimleri ile ya da marketin belirlediği ve belgelendirdiği marka adı ile satışa sürülen ürünlerdir. Günümüzde de perakendecilik sektörü, sadece imalatçılardan ürün temin edip satan işletme anlayışından uzaklaşarak; hizmetinin kalitesini, müşterisinin memnuniyetini önemseyen ve kendi markasını yaratma anlayışını benimseyen bir görünüme kavuşmuştur (Doğanlı, 2021:325).

Üretici şirketlerle perakendeciler arasındaki ilişkilerin en önemlisi, market markalı ürünlerin üretilmesiyle meydana gelen ilişkililerdir. İki grubu kimi zaman karşı karşıya getiren, kimi zamanda iş birliği içerisinde olmalarını sağlayan market markalı ürünler, pazarlama dünyasında marka bağlılığı, tüketici davranışı, fiyat elastikiyeti ve promosyonların etkinliği gibi konularla iç içe bulunmaktadır (Tuzcuoğlu, 1999:79).

Günümüzde tüketicilerin ortak değerleri ürünlerde kalite ve ucuzluğu bir arada olmasıdır. Yaşanan ekonomik zorluklar kişileri bu bileşenlerin olduğu ürünleri satın almaya itmektedir. Bu şartlar neticesinde gıda ürünlerine dayalı pazarlamada market markalı ürünler geliştirilmiş ve piyasaya sunulmuştur (Demirci Orel, 2004:157-174). Daha seçici ve bilgili olan tüketiciler için marka, ürünlerle ilgili olarak önemli bir bilgi kaynağı olmaktadır. Markanın tüketici nezdinde artan önemi firmalarında markayı, marka yönetimini daha stratejik olarak ele almalarını sağlamaktadır. Market markalı ürünler, markalı ürünlerini yüksek kar elde ederek satan üreticilerle tüketicilere ucuza ürün sunmak isteyen zincir marketlerin arasında oluşan rekabet sonucu ortaya çıkmıştır (Savaşçı, 2002:89).

Günümüz ekonomik koşullarında tüketiciler kullandıkları malların miktarından ödün vermek yerine, daha ekonomik olan ürünleri satın alma yoluna giderler. Böylelikle market markalarına verilen önem artarak, üretici markalarına verilen önem azalmaktadır (Yurtut, 2001:25).

Yoğun ve dinamik bir Pazar içerisinde, etkin bir pazarlama politikası ve stratejisi geliştirebilmek için müşterileri çok iyi tanımak gerekir. Buna göre market markası satanların kimler olduğunun ve bunun yanı sıra tüketicilerin markayla ilgili tutumlarının bilinmesi kullanılacak pazarlama stratejileri açısından önem taşımaktadır. Ayrıca bu tüketicilerin gelir seviyelerine göre market markalı ürünlere karşı oluşturdukları tutumları farklılık olup olmadığı mağazaların ürünlerini konumlandırmak açısından faydalı olacaktır. Bu bağlamda marka stratejilerine ilişkin kararlar alınırken tüketici kitlesinin iyice analiz edilmesi oldukça önemlidir (Kurtuluş vd., 2001:199-207).

Market markalarının gün geçtikçe pazardaki gücünün arttığı ve gün geçtikçe bununla beraber kalitesinin de arttığı söylenebilir. Birçok zincir market piyasaya sunduğu market markalı ürünleri tüketicinin karşısına market içerisinde istediği reyonda çıkartabilir ve şu şekilde göze gelen ürünlerin alıcısına ulaşması sağlanabilir.

2.2.2.1.Küresel Düzeyde Market Markaları

Market markaları ilk olarak 19.yy.ın başlarında Amerika ve Kuzey Avrupa ülkelerinde tüketicilerin ihtiyaçlarını daha uygun fiyatlarla karşılamak amacıyla pazara sunulmuştur. İlk olarak A&P firmasının çay ve kahve ürünleriyle market markaları altında perakende sektörüne taşınmıştır. İlk market markalı ürünler Eight O’Clock markalı kahve ve Our Own markalı çaydır. A&P 1920’li yılların sonlarında geliştirdiği market markası stratejisiyle sektörde güçlü bir Pazar konumu oluşturmuştur. Fakat A&P’nin saldırgan bir strateji ile ürünlerini pazara sunması, rakip firmaları, üreticileri ve market markası satın almayı düşünen tüketicilerin tepkisini almış ve çeşitli anti tröst araştırmalarına maruz kalarak pazardaki lider konumunu yitirmiştir (Özgül, 2005:57). Teknolojik gelişmeler, hızla artan nüfus, kentleşme seviyesi, nüfusun sosyo-demografik yapısındaki değişiklikler, alışkanlıklarda meydana gelen değişimler, pazarlama yöntemlerinin etkileriyle meydana gelen yeni ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçlara paralel olarak cevap verecek ürün ve marka sayılarındaki artış gibi sebepler bu market markalı ürünlerin gelişimlerini sürdürmelerine sebep olmaktadır (Aksulu, 2000:327-347).

Yoğun rekabet ortamında televizyon reklamlarının artması, üretici markaların bu kanalları kullanarak ürünlerini geniş kitlelere ulaştırma avantajı sağlayarak markalaşma sürecini başlatmıştır. Böyle durumların yaşandığı dönemde market markalarının gelişimi yavaşlamıştır. Avrupa ve Amerika’da 1970’li yıllara gelindiğinde yaşanan ekonomik sıkıntılar perakendecileri ucuz ürün aramaya yönlendirmiştir. 1970’lerin sonlarına doğru olgunluğuna ulaşmış olan tüketim pazarında fiyata karşı duyarlılığı artan tüketicilerin fiyatla mücadeleleri ve perakendecilerin üretici firmalar karşısındaki güç eksikliği, perakendecilerin dikkatlerini market markalarına yönlendirmiştir (Özgül, 2005:58).

1990-1995 yılları arasında önemli bir gelişme olarak, market markalı ürünlerin bütçedeki önemi ortaya çıkmaktadır. İngiltere’deki market pazarında, fiyat faktörünün öneminin artmasına tepki oluşturan market markası pazarlamacıları

tarafından fiyata ciddi önem verilmektedir. İngiltere, Fransa, İsviçre gibi birçok Avrupa ülkesinde markanın gücü, fiyat üzerinden rekabet eden küçük markalar için olumsuzluk yaratmaktadır. Yalnızca müşteriler uygun fiyat alternatifi olarak market markasına yönelmekle kalmayıp, beraberinde perakendecilerin mevcut küçük markalara karşı heveslerini de azaltmaktadır. Bunun yanı sıra, küçük markaların ürün geliştirmesi ve tanıtımını yapabilmesi için yatırım yapacak yeterli kaynakları bulunmamaktadır. Market markalı ürünlerin hakimiyeti ve güçlü üretici markalar, bir çok Avrupa pazarında, oligopolcü durumunda lider konumdadır. Market markaları, Amerika’da daha düşük seviyede bir başarı yakalamıştır. Bununla birlikte 1990’lı yıllar boyunca market markasına olan ilgi artmış ve 1990 yılında %12 olan pazardaki pay, 1996 yılında %15’e yükselmiştir (Türk, 2004:71).

Son zamanlarda gelişmiş ülkelerde yaşanan durgunluk sebebiyle değer bilinci yüksek tüketicilerin market ziyaretleri ciddi anlamda yükselmiştir. Bu durumun ekonomide yaşanan düzelmeler sonrasında da devam etmesi beklenmektedir. Bu gelişmeler neticesinde tüketicinin zihnindeki değer yapısı değişecek, tüketiciler gün geçtikçe artan miktarda düşük fiyatlı olarak piyasada satılan market markalarını tercih etmelerine sebep olacak ve kişileri bu markalara bağlayacaktır. Üreticilerde oluşan bu yeni çevrenin gerekliliklerini en iyi şekilde yerine getirebilmek amacıyla kendilerini sürekli yenilemek ve geliştirmek durumuyla karşı karşıya kalacaklardır. Uluslararası pazara bakıldığında karşılaştırma yapılmak gerekirse birçok üretici tarafından giderek artan miktarda market markalı ürün üretmesi neticesinde market markalarına yavaş anca devamlı bir büyüme süreci sağlayacaktır. Üreticiler ulusal reklamları daha çok kullanmaya başladıkça bu büyümenin daha uzun vadeli olacağı söylenebilir. Market markaların hedefte tehdit ettiği markalar küçük ve orta ölçekli olan ulusal markalarıdır. Sonuç olarak market markalarının güçlü ulusal markalar için bir tehdit olduğu söylenemez (AC Nielsen, 2011:3).

2.2.2.2. Ulusal Düzeyde Market Markaları

Türkiye’de market markalarının gelişimi Avrupa ülkelerine göre daha sonradan oluşan olduğu söylenebilir. Rakamsal olarak bakıldığında da bunu görmek mümkündür. Fakat ülkemizde son yıllarda market markalarına verilen önemin arttığı söylenebilir. Market markaları tüketicilere fiyat avantajı sağlayarak birebir aynı kalitede olmasa da benzer standartlarda ürün temini sağlanmış olunabilir. Böylelikle her sosyal sınıfa ait tüketicilerin aynı ihtiyaca cevap verebilecek ürünleri farklı markalar üzerinden sahip olabilmeyi sağlayabilir.

Türkiye’de ilk market markası uygulaması Migros Türk’ün kurulmasının ardından 1955 yılında başlamıştır. İlk ürünler zeytinyağı, sabun ve krem bulaşık deterjanı çeşitleri olmuştur. Bu bağlamda Migros’a zeytinyağı üreten ECE firması Migros Türk’ün en büyük tedarikçisi olmuştur. 1985 yılına kadar market marka ürünleri sadece Migros mağazaları ile sınırlı kalmıştır. 1985 yılının sonrasında ise serbest ekonomi koşullarının oluşması, reklama ayrılan bütçenin artması ve yaşanan sanayileşme sonrasında özel markalı ürünlerin üretiminin daha uygun koşullardan sağlanması üretiminin artmasına neden olmuştur (Pala ve Saygı, 2004:49).

Türkiye’de ikinci büyük perakende zinciri olarak yer alan Tansaş ise 30 firmaya fason üretim yaptırarak, ürünlerinin toplam satış içindeki payı %23'lere ulaşmıştır. Market içerisinde 640 Tansaş markalı ürün bulunmaktadır. Et (Tanet) ve şarküteri gibi gıda ürünlerinin yanında temizlik maddeleri gibi ürünlerde bulunmaktadır (Savaşçı, 2002:110).

Ülkemizde son dönemlerde market markalı ürünler daha fazla görülmektedir. Tüm büyük market zincirlerinin kendi markaları ile birçok ürün satın alınabilmektedir. Market markalarının piyasaya sunulması, daha ucuza ürün satın alınmasını sağlamaktadır. Diğer bir yandan da, markaların bazı zamanlarda diğer markalarla haksız rekabete girdiği düşünülmektedir. Perakendeciler, market markalı ürünlerini ön plana çıkartabilmek için yoğun çaba sarf ederler. Mağaza ya da raf kirası ödeyen markalar bu durumun dışında kalsalar bile haksız rekabet söz konusu olmaktadır. Perakendeci, ürettiği market markalı ürünleri mağazada daha üst raflara yerleştirir ve

ürünlerine daha fazla yer ayırmaktadırlar (Gavcar ve Didin, 2007:21-32).

Önceleri ulusal markaların ucuz bir taklidi olarak görülen ve daha çok satın alma gücü düşük tüketici kitlelerinin ihtiyacını karşılamak amacıyla ortaya çıkan özel markalar, dağıtım kanallarında rekabet dengesinin perakendecilere geçmesi ve bunların büyük cirolara ulaşmasıyla güçlenmiş ve günümüzde yüksek kaliteli ulusal markalara ciddi birer rakip haline gelmiştir (Çiçek ve Atılğan, 2010:309).

Türkiye’de 1900’lü yılların yarısından sonra adını duyuran market markaları, fiyat avantajı sağlaması özelliğiyle dikkat çekerken ilerleyen zamanlarda artan rekabet ortamında kendine yer bulabilmek adına üreticileri tarafından kalite algısı da dikkate alınmaya başlamıştır. Müşteri istek ve ihtiyaçları paralelinde üretim sağlandığı takdirde market markalarının pazarda alıcı bulabilmesi olası bir durumdur.

2.2.2.3. Market Markalı Ürünlere Yönelik Tüketici Tutumları

Market markalı ürünlerle pazara girmeyi düşünen perakendecilerin atıl olan kapasiteleri ya da fason olarak üretilen ürünleri değerlendirerek kar elde etmeyi amaçladıkları söylenebilir. Üretici markalara karşı fiyat avantajı olan bu ürünlere karşı tüketicilerin en büyük sorununun güven olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Market markalı ürünlerin tüketici gözündeki güven algısını arttırmak adına daha yüksek kalitede ürünler piyasaya sunmaları gerekebilir. Böylelikle market markalı ürünlerin kalitesinde olan artış kullandıkça tüketicilerinde memnuniyetini arttırarak tercih edilmesini sağlayabilir. Market markalı ürünlerin pazarda bulunması ürün çeşitliliğinde artışa, rafların daha dolu olmasına ve her bütçeye hitap edebilecek ürün bulunmasına neden olmayı sağlayabilmektedir.

Tüketicilerin market markalı ürünlere olan tutumları markanın imajından, satın aldığı yerin imajına ve tüketicilerin alımlarından elde ettikleri tecrübelerinden etkilenmektedir. Tüketicinin değer bilinci, ürüne karşı oluşan kalite algısı, tüketicinin zihninde oluşan fiyat bilinci, satıcının kurumsal imajı tüketicinin gözünde oluşacak imajı etkileyecektir (Arslan, 2012:75).

3.METODOLOJİ

3.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, üretici ve market markalarına yönelik tüketici tutumlarında hangi faktörlerin etkili olduğu ve tüketici tutumlarının tüketicinin yaş, cinsiyet, gelir durumu, eğitim durumu ve ikamet edilen ilçeye göre farklılaşıp farklılaşmadığının araştırılmasıdır. Bu amaçla tüketicilerin tutumlarını etkileyen faktörler gruplandırılarak katılımcılara cevaplamak üzere anket formları sunulmuştur. Bu faktörler market markalı ürünlere karşı tüketici tutumları, değer bilinci, fiyat-kalite ilişkisi, bilinçli tüketici algısı, marka sadakati ve promosyon faaliyetleri olarak ifade edilmiştir.

3.1.1. Araştırmanın Modeli ve Araştırmada Kullanılan Ölçek

Araştırma amacına uygun olarak oluşturulan modelde değişkenler ve değişkenler arasındaki ilişkiler incelenerek konu ile ilgili tanımlamaların yapılması ve elde edilen edilen bulgulara dayalı olarak olası tahminlerde bulunulması amaçlanmıştır (Demirci Orel, 2006:39).

Bu çalışmada kullanılacak modelin oluşturulmasında, market markalı ürünlere karşı tüketici tutumları, değer bilinci, fiyat-kalite ilişkisi, bilinçli tüketici algısı, marka sadakati ve ulusal markaya teşvik tutumu gibi faaliyetleri Garretson, Fisher ve Burton (2002:91-99) tarafından oluşturulan ölçekten yararlanılmıştır. Bu ölçekten hareketle oluşturulan anket föyü, anlaşılabilirlik testi ve uzman görüşleri alınarak uygulanmıştır.

Bu çalışmada da, tüketicilerin üretici ve market markalarına yönelik tutumları ve bu tutumlara etki eden faktörler ele alınmıştır. Bu amaçla, Garretson, Fisher ve Burton'un (2002:91-99) oluşturduğu ölçek araştırmanın uygulanacağı hedef kitlenin de dikkate alınarak geliştirilmiştir. Bu kapsamda geliştirilen model market markalı ürünlere karşı tüketici tutumları, değer bilinci, fiyat-kalite ilişkisi, bilinçli tüketici algısı, marka sadakati ve promosyon faaliyetleri olarak ifade edilmiştir. Anketlerin cevaplandırılmasında Garretson, Fisher ve Burton'un çalışmasında olduğu gibi 5'li Likert tipi tutum ölçeği kullanılmıştır.

Yapılan araştırmada kullanılan girdiler Tablo 1.'de gösterilmiştir. Modelin kısıtı, ilgili faktörlerin kendi aralarındaki etkileşiminin veri alınmasıdır.

Tablo 1. Araştırma Modeli

Market Markası ve Değer Bilinci				
Ürün Yararı				
Promosyon				
Bilinçli Tüketim	→	İşlem Süreci	→	Tüketici Tutumu
Fiyat-Kalite				
Marka Sadakati				
Market Algısı				

3.2.Araştırma Sorununun Belirlenmesi

Teknolojinin hızla gelişmesiyle perakende sektöründeki rekabet oldukça şiddetli bir hal almıştır. Rakiplerinden bir adım öne geçmek isteyen perakendeciler farklı strateji girişimlerinde bulunmuşlardır. Market markalarının pazarda yer almasının nedenlerinden birinin de yoğun rekabet ortamında fiyat avantajı sağlamak olduğu söylenebilir. Ödenen bedelin karşılığının alınması noktasında marka sadakati ve kalite algısı gibi noktalarda üretici markalarla kıyaslandığında tercih edilebilirlik durumu bu çalışmada araştırılmıştır.

Araştırmanın ana sorunu; tüketicilerin üretici ve market markalı ürünlere karşı gösterdiği tutumun nasıl olduğunu ve satın alım esnasında ürün tercihinde nasıl bir etki gösterdiğini araştırmaktır. Bunun paralelinde tüketicilerin belirlenen demografik özelliklere ve diğer faktörlere göre tutumlarının gösterdiği etkiler incelenmiştir.

Araştırma doğrultusunda oluşturulan hipotezler şu şekildedir:

H1: Tüketici tercihinde üretici ve market markalarına yönelik tutumlarda kadın ve erkek katılımcılar arasında anlamlı farklılık vardır.

H2: Tüketici tercihinde üretici ve market markalarına yönelik tutumlarda daha önceden belirlenmiş yaş aralıklarına göre katılımcılar arasında anlamlı farklılık vardır.

H3: Tüketici tercihinde üretici ve market markalarına yönelik tutumlarda katılımcıların eğitim durumları arasında anlamlı farklılık vardır.

H4: Tüketici tercihinde üretici ve market markalarına yönelik tutumlarda katılımcıların medeni durumu arasında anlamlı farklılık vardır.

H5: Tüketici tercihinde üretici ve market markalarına yönelik tutumlarda katılımcıların meslekleri arasında anlamlı farklılık vardır.

H6: Tüketici tercihinde üretici ve market markalarına yönelik tutumlarda daha önceden belirlenmiş aylık aile gelirlerine göre katılımcılar arasında anlamlı farklılık vardır.

H7: Tüketici tercihinde üretici ve market markalarına yönelik tutumlarda daha önceden belirlenmiş ikamet edilen ilçelere göre katılımcılar arasında anlamlı farklılık vardır.

3.3. Verilerin Analizi

3.3.1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcıların demografik özellikleri Tablo 2.'de görülmektedir. Kadının market tipi alışverişte 2/3 nispeten daha yoğun oluşu varsayımıyla; katılımcıların %66.7'si kadın, %33,3'ü erkektir. Katılımcıların yaş dağılımındaki yoğunluk %75,8 ile 18-35 aralığındadır. Katılımcıların büyük çoğunluğu %59,3 ile ön lisans veya lisans mezunlarından oluşmaktadır. Katılımcılardan %61,5'i bekar, %38,5'i evlidir. Katılımcıların %51,2 si özel sektör çalışanlarından oluşmaktadır. 1500-2999 TL aylık aile gelirin sahip olan katılımcılar %31,1 oranındadır. Verilerin ilçe bazında daha sağlıklı sonuç vermesi adına ilçelerde eşit sayıda anket uygulanmıştır.

Tablo 2. Katılımcıların Demografik Özellikleri

	Frekans	Oran (%)
Kadın	400	66,7
Erkek	200	33,3
Toplam	600	100
18-25	231	38,5
26-35	224	37,3
36-45	76	12,7
46-55	40	6,7
55 ve Üstü	29	4,8
Toplam	600	100
İlk-Ortaöğretim	42	7,0
Lise	106	17,7
Ön/Lisans	356	59,3
Yüksek Lisans ve Üstü	96	16,0
Toplam	600	100
Bekar	369	61,5
Evli	231	38,5
Toplam	600	100
Kamu Çalışanı	50	8,3
Özel Sektör Çalışanı	307	51,2
İşveren	28	4,7
Emekli	25	4,2
Çalışmıyor	190	31,7
Toplam	600	100
1500TL'den az	49	8,2
1500-2999TL	186	31,0
3000-4999TL	161	26,8
5000-5999TL	60	10,0
6000TL ve Üstü	144	24,0
Toplam	600	100
Levent	200	33,3
Bahçelievler	200	33,3
Beylikdüzü	200	33,3
Toplam	600	100

3.3.2. Faktör Analizi

Faktör analizi, büyük bir veri setini alır ve daha küçük bir faktörler ya da bileşenler seti kullanılarak bu verileri azaltmanın ya da özetlemenin bir yolunu arar. Bu işlemi, bir değişkenler dizisinin karşılıklı korelasyonları arasında yığınlar ya da gruplar arayarak yapar. Böyle bir işlemin çıplak gözle yapılması mümkün değildir. Faktör analizi bir veri azaltma tekniğidir. (Pallent, 2017:199)

Faktör analizi uygulaması yapmadan önce kullanılan ölçeğe KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) örneklem yeterliliği testi ve Bartlett küresellik testi uygulanmıştır. Testin sonuçları Tablo 3.'de görülmektedir.

Bartlett Küresellik testi sonucunun anlamlılık derecesinin 0,05'den küçük olması değişkenler arasındaki ilişkinin faktör analizi yapmak için yeterli olduğunu gösterir. KMO testinin sonucunun 0,864 olması 1'e yakın olduğundan dolayı faktör analizine uygun olduğunu göstermektedir.

Tutum ölçeğinde bulunan değişkenlerin kaç boyut altında toplanacağını belirlemek amacıyla Faktör Analizi Varyans araştırması yapılmıştır. Yapılan araştırma sonucunda faktör analizi tutum ölçeğinin sahip olduğu değişkenler arasında 7 farklı faktör oluşmuştur. Oluşan bu yedi faktörün hangi soruları kapsadıkları Rotated Component Matrix (Rotasyonlu Faktör Matrisi) ile Tablo 3.'de gösterilmiştir.

Tablo 3. KMO, Bartlett Testleri ve Rotasyonlu Faktör Matrisi

Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliliği Ölçütü		Faktör						
		1	2	3	4	5	6	7
Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliliği Ölçütü		,864						
Bartlett's Küresellik Testi	Yaklaşık Ki-Kare Değeri	6789,225						
	Serbestlik Derecesi	406						
	Anlamlılık	,000						
2) Satın aldığım ürün kategorileri içinde market markalı ürünler bulunduğunda mutlu olurum.		,811						
4) Genelde market markalı ürünlere güvenirim.		,793						
10) Market markalı ürünleri satın alınca kendimi daha mutlu hissederim.		,769						
1) Market markalı ürün satın aldığımında her zaman iyi bir alışveriş yaptığımı düşünürüm.		,750						
3) Bir markete, market markalı ürünleri olduğu için giderim.		,729						
12) Market markalı ürünlerin çok ciddi kalite denetimlerinden geçtiğine inanırım.		,718						
30) Alışverişimin çoğu market markalı ürünlerdir.		,686						
9) Market markalı ürünlerden elde ettiğim yarar ödediğim bedelden daha büyüktür.		,640						
11) Market markalı ürünler satın aldığımı arkadaşlarıma iftiharla bahsederim		,635						
27) Market markalı ürünler de markalı ürünler kadar kalitelidir.		,625						
6) Market içinde market markalı ürünlere ilişkin yapılan reklamları beğenirim.		,585						
32) Genellikle, ürünler için oluşturulan promosyonlara duyarlılık gösteririm			,868					
31) Ürünler için yapılan özel promosyon (satın almayı özendirici ek ürün indirim vb.) tekliflerine bayılırım.			,866					
34) Mağaza içi promosyon (satış özendirme) faaliyetlerine bayılırım.			,781					

Bu çalışmada kullanılan faktörler Garretson, Fisher ve Burton (2002:91-99) tarafından oluşturulan ölçekten alınarak oluşturulmuştur. Garretson, Fisher ve Burton çalışmasında market markalı ürünlere karşı tutum ($\alpha=0,89$, değişken sayısı=6), değer bilinci ($\alpha=0,86$, değişken sayısı=7) fiyat-kalite ilişkisi ($\alpha=0,85$, değişken sayısı=4), müşteri algısı ($\alpha=0,94$, değişken sayısı=4), marka sadakati ($\alpha=0,91$, değişken sayısı=5) ve ulusal markaya teşvik tutumu ($\alpha=0,90$, değişken sayısı=8) faktörleri kullanılmıştır. Yapılan çalışmada bu faktörler genişletilerek uygulanan anket sonrasında bazı sorular elenerek 7 faktör oluşturulmuştur. Daha sonra faktörlerin güvenilirlik analizi yapılmıştır. Güvenirlik analizi sonucu Marka algısı ($\alpha=0,482$, değişken sayısı=2) olan 7. faktörün α değeri 0,5'den küçük

olduğundan güvenilir olmadığı tespit edilerek çalışmadan çıkartılmıştır. Market markası ve değer bilinci ($\alpha=0,906$, değişken sayısı=11), ürün yararı ($\alpha=0,718$, değişken sayısı=4), promosyon ($\alpha=0,838$, değişken sayısı=3), bilinçli tüketim ($\alpha=0,626$, değişken sayısı=4), fiyat-kalite ($\alpha=0,701$, değişken sayısı=2) ve marka sadakati (0,681, değişken sayısı=2) olmak üzere 6 faktör üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Bunun sonucunda tüketicilerin belirlenen demografik özelliklere göre market markalarına ve üretici markalara karşı tutumları ortaya çıkmıştır.

İki çalışma arasındaki farklılıkların karşılaştırılması Tablo 5.'de görüldüğü gibidir.

Tablo 5. Ölçeklerin Karşılaştırma

Garretson, Fisher ve Burton'un çalışmasında ölçek	Bu çalışmada ölçek
-Faktörler arasındaki etkileşimleri dikkate alınmıştır.	- Çalışmada faktörler veri olarak kullanılmıştır.
-Faktörlere göre hipotezler oluşturulmuştur.	-Demografik özelliklere göre hipotezler oluşturulmuştur.
-%78'i kadındır. olan orta düzey gelire sahip ev halkı üzerinde	-Araştırmanın %66,7'i kadındır.
-Orta düzey gelir grubu üzerinde uygulanmıştır.	-Her seviyedeki gelir grubu üzerinde uygulanmıştır.
-Araştırma market çıkışında müşterilerin fişleri toplanarak yapılmıştır.	-Araştırma İstanbul ili üç ayrı sosyo-ekonomik özelliklere sahip Levent, Bahçelievler ve Beylikdüzü semtlerinde yapılmıştır.

3.3.3. FARK TESTLERİ

3.3.3.1. Cinsiyet Açısından Hipotezlerin Analizi

Tablo 6.'da grup ortalamalarına bakıldığında her faktörün kadın ve erkek

değerlerinin birbirine yakın olduğu görülmektedir. Marka sadakati, ürün yararı, promosyon, bilinçli tüketim, fiyat-kalite ve marka sadakati faktörlerinde yapılan faaliyetlerin cinsiyet değişkenine göre farklılık göstermediği söylenebilir.

Tablo 6. Cinsiyet Değişkeni İçin Grup İstatistikleri Tablosu

Cinsiyetiniz		n	Ortalama	Standart Sapma	Standart Hata Ortalaması
Market Markası ve Değer Bilinci	Kadın	400	3,1980	,79584	,03979
	Erkek	200	3,1527	,82507	,05834
Ürün Yararı	Kadın	400	2,0456	,69972	,03499
	Erkek	200	2,1388	,72928	,05157
Promosyon	Kadın	400	2,3475	,86940	,04347
	Erkek	200	2,4133	,89370	,06319
Bilinçli Tüketim	Kadın	400	2,0806	,85779	,04289
	Erkek	200	2,1600	,76309	,05396
Fiyat-Kalite	Kadın	400	2,7425	1,02167	,05108
	Erkek	200	2,8150	1,03738	,07335
Marka Sadakati	Kadın	400	2,7013	,98236	,04912
	Erkek	200	2,6775	1,02347	,07237

Tablo 7.'de faktörler arasında katılımcıların cinsiyet değişkenine göre yapılan t-testi sonucunda kadın ve erkek katılımcılar arasında üretici ve market markalarına yönelik tutumlarında market markası ve değer bilinci, ürün yararı, promosyon, bilinçli tüketim, fiyat-kalite ve marka sadakati faktörlerinde farklılık görülmemektedir.

Bu nedenle; “**H1**; Tüketici tercihinde üretici ve market markalarına yönelik tutumlarda kadın ve erkek katılımcılar arasında farklılık vardır” hipotezi desteklenmemiştir.

Tablo 7. Cinsiyet Değişkeni İçin T-Testi Tablosu

		Varyansların Eşitliği İçin Levene Testi		Ortalamaların Eşitliği İçin t-testi						
		F	Sig.	t	Serbestlik Derecesi	Sig. (2-kuyruklu)	Ortalamaların Farkı	Standart Hata Farkı	Farkın %95 Güven Aralığı	
									Alt Sınır	Üst Sınır
Market Markası ve Değer Bilinci	Varyanslar homojendir	,932	,335	,648	598	,517	,04523	,06977	-,09181	,18226
	Varyanslar homojen değildir			,640	385,599	,522	,04523	,07062	-,09362	,18407
Ürün Yararı	Varyanslar homojendir	,654	,419	-1,515	598	,130	-,09313	,06146	-,21383	,02758
	Varyanslar homojen değildir			-1,494	383,803	,136	-,09313	,06232	-,21565	,02940
Promosyon	Varyanslar homojendir	,248	,619	-,866	598	,387	-,06583	,07600	-,21509	,08342
	Varyanslar homojen değildir			-,858	388,497	,391	-,06583	,07670	-,21664	,08497
Bilinçli Tüketim	Varyanslar homojendir	,176	,675	-1,108	598	,268	-,07938	,07166	-,22012	,06137

Market Markalarına ve Üretici Markalarına Yönelik Tüketici Tutumları

	Varyanslar homojen değildir			-1,152	441,913	,250	-,07938	,06893	-,21484	,05609
Fiyat-Kalite	Varyanslar homojendir	,218	,641	-,815	598	,415	-,07250	,08893	-,24716	,10216
	Varyanslar homojen değildir			-,811	392,751	,418	-,07250	,08939	-,24824	,10324
Marka Sadakati	Varyanslar homojendir	,423	,516	,275	598	,783	,02375	,08628	-,14569	,19319
	Varyanslar homojen değildir			,272	383,932	,786	,02375	,08746	-,14822	,19572

3.3.3.2. Yaş Aralığı Açısından Hipotezlerin Analizi

Katılımcılar arasında farklılık gösteren promosyon faktörüne grup istatistikleri

tablosundan (Tablo 8.) bakıldığında, 36-45 arası yaş grubunun promosyon faktörüne fazla yönelmediği görülmektedir. Bu gruba yapılacak promosyon faaliyetlerinin başa gideceği söylenebilir.

Tablo 8. Yaş Aralığı Değişkenine İlişkin Grup İstatistikleri Tablosu

		n	Ortalama	Standart Sapma	Standart Hata	Ortalamanın %95 Güven Aralığı		Minimum	Maksimum
						Alt Sınır	Üst Sınır		
Market Markası ve Değer Bilinci	18-25	231	3,0921	,74656	,04912	2,9953	3,1889	1,18	5,00
	26-35	224	3,2670	,74706	,04991	3,1687	3,3654	1,00	5,00
	36-45	76	3,3158	,86861	,09964	3,1173	3,5143	1,36	5,00
	46-55	40	3,0591	1,04842	,16577	2,7238	3,3944	1,00	4,91
	55 ve Üstü	29	3,0784	1,04524	,19410	2,6808	3,4760	1,18	5,00
	Total	600	3,1829	,80530	,03288	3,1183	3,2474	1,00	5,00
Ürün Yararı	18-25	231	2,0357	,67088	,04414	1,9487	2,1227	1,00	5,00
	26-35	224	2,0257	,60144	,04019	1,9465	2,1049	1,00	5,00
	36-45	76	2,2895	,83870	,09621	2,0978	2,4811	1,00	5,00
	46-55	40	2,1563	,94341	,14917	1,8545	2,4580	1,00	5,00
	55 ve Üstü	29	2,1293	,96275	,17878	1,7631	2,4955	1,00	5,00
	Total	600	2,0767	,71046	,02900	2,0197	2,1336	1,00	5,00
Promosyon	18-25	231	2,2785	,84720	,05574	2,1687	2,3883	1,00	5,00
	26-35	224	2,4777	,86595	,05786	2,3637	2,5917	1,00	5,00
	36-45	76	2,5921	,88376	,10137	2,3902	2,7941	1,00	5,00
	46-55	40	2,1583	,85398	,13503	1,8852	2,4314	1,00	4,33
	55 ve Üstü	29	1,9655	,98135	,18223	1,5922	2,3388	1,00	4,00
	Total	600	2,3694	,87738	,03582	2,2991	2,4398	1,00	5,00
Bilinçli Tüketim	18-25	231	2,0400	,65131	,04285	1,9556	2,1245	1,00	5,00
	26-35	224	2,1585	,90619	,06055	2,0392	2,2778	1,00	10,50
	36-45	76	2,2270	1,02809	,11793	1,9920	2,4619	1,00	5,00

	46-55	40	2,0813	,91530	,14472	1,7885	2,3740	1,00	5,00
	55 ve Üstü	29	1,9655	,71565	,13289	1,6933	2,2377	1,00	3,75
	Total	600	2,1071	,82764	,03379	2,0407	2,1734	1,00	10,50
Fiyat-Kalite	18-25	231	2,7944	,99232	,06529	2,6657	2,9230	1,00	5,00
	26-35	224	2,7433	,96576	,06453	2,6161	2,8705	1,00	5,00
	36-45	76	2,7697	1,12972	,12959	2,5116	3,0279	1,00	5,00
	46-55	40	2,9250	1,22239	,19328	2,5341	3,3159	1,00	5,00
	55 ve Üstü	29	2,5000	1,18773	,22056	2,0482	2,9518	1,00	5,00
	Total	600	2,7667	1,02663	,04191	2,6844	2,8490	1,00	5,00
	Marka Sadakati	18-25	231	2,6710	,94293	,06204	2,5488	2,7932	1,00
26-35		224	2,6763	,95006	,06348	2,5512	2,8014	1,00	5,00
36-45		76	2,9211	1,12858	,12946	2,6632	3,1789	1,00	5,00
46-55		40	2,6625	1,10004	,17393	2,3107	3,0143	1,00	5,00
55 ve Üstü		29	2,4483	1,18280	,21964	1,9984	2,8982	1,00	5,00
Total		600	2,6933	,99546	,04064	2,6135	2,7731	1,00	5,00

Tablo 9.'daki sonuçlara bakıldığında promosyon için bulunan Sigma değeri 0,05'den küçük olduğundan bu faktörler için **H2** hipotezi desteklenerek tüketici tercihinde üretici ve market markalarına yönelik tutumların belirlenen yaş

aralıklarındaki katılımcılar arasında farklılık gösterdiği sonucuna varılmıştır. Diğer tüm faktörler için **H2** hipotezi desteklenmeyerek belirlenen yaş aralıklarındaki katılımcılar arasında farklılık olmadığı sonucuna varılmıştır.

Tablo 9. Yaş Aralığı Değişkenine İlişkin ANOVA Tablosu

		Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	Sig.
Market Markası ve Değer Bilinci	Gruplar arasında	5,763	4	1,441	2,240	,063
	Gruplar içinde	382,691	595	,643		
	Toplam	388,454	599			
Ürün Yararı	Gruplar arasında	4,745	4	1,186	2,372	,051
	Gruplar içinde	297,603	595	,500		
	Toplam	302,348	599			
Promosyon	Gruplar arasında	14,817	4	3,704	4,939	,001
	Gruplar içinde	446,290	595	,750		
	Toplam	461,106	599			
Bilinçli Tüketim	Gruplar arasında	3,330	4	,833	1,217	,302
	Gruplar içinde	406,977	595	,684		
	Toplam	410,307	599			
Fiyat-Kalite	Gruplar arasında	3,365	4	,841	,797	,527
	Gruplar içinde	627,968	595	1,055		
	Toplam	631,333	599			
Marka Sadakati	Gruplar arasında	5,901	4	1,475	1,494	,203
	Gruplar içinde	587,673	595	,988		
	Toplam	593,573	599			

Promosyon faktöründe meydana gelen anlamlı farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını belirlemek LSD testi uygulanmıştır. Tablo 10.'daki testin sonuçlarına göre 18-25 ile 26-35, 18-25 ile

36-45, 26-35 ile 46-55, 26-35 ile 55 ve üstü, 36-45 ile 46-55, 36-45 ile 55 ve üstü yaş aralığı grupları arasındaki farklılıklardan kaynaklandığı görülmektedir.

Tablo 10. Yaş Aralıkları Arasındaki Farkın Kaynağını Belirlemek Üzere Uygulanan LSD Testine İlişkin Sonuçlar

Bağımlı Değişken			Ortalama Fark (I-J)	Standart Hata	Sig.	95% Güven Aralığı	
						Alt Sınır	Üst Sınır
Promosyon	18-25	26-35	-,19918*	,08121	,014	-,3587	-,0397
		36-45	-,31361*	,11453	,006	-,5385	-,0887
		46-55	,12017	,14832	,418	-,1711	,4115
		55 ve Üstü	,31298	,17062	,067	-,0221	,6481
	26-35	18-25	,19918*	,08121	,014	,0397	,3587
		36-45	-,11443	,11497	,320	-,3402	,1114
		46-55	,31935*	,14866	,032	,0274	,6113
		55 ve Üstü	,51216*	,17092	,003	,1765	,8478
	36-45	18-25	,31361*	,11453	,006	,0887	,5385
		26-35	,11443	,11497	,320	-,1114	,3402
		46-55	,43377*	,16918	,011	,1015	,7660
		55 ve Üstü	,62659*	,18903	,001	,2553	,9978
	46-55	18-25	-,12017	,14832	,418	-,4115	,1711
		26-35	-,31935*	,14866	,032	-,6113	-,0274
		36-45	-,43377*	,16918	,011	-,7660	-,1015
		55 ve Üstü	,19282	,21123	,362	-,2220	,6077
	55 ve Üstü	18-25	-,31298	,17062	,067	-,6481	,0221
		26-35	-,51216*	,17092	,003	-,8478	-,1765
		36-45	-,62659*	,18903	,001	-,9978	-,2553
		46-55	-,19282	,21123	,362	-,6077	,2220

*Ortalama fark değeri 0,05 seviyesinde anlamlıdır.

3.3.3.3. Eğitim Durumu Açısından Hipotezlerin Analizi

Katılımcılar arasında farklılık gösteren ürün yararı faktörüne grup istatistikleri tablosundan

(Tablo 11.) bakıldığında, ilk-ortaöğretim mezunu olan kişilerin ürün yararı faktörüne fazla yönelmediği görülmektedir.

Tablo 11. Eğitim Durumu Değişkenine İlişkin Grup İstatistikleri Tablosu

		n	Ortalama	Standart Sapma	Standart Hata	Ortalamanın %95 Güven Aralığı		Min.	Maks.
						Alt Sınır	Üst Sınır		
Market Markası ve Değer Bilinci	İlk-Ortaöğretim	42	3,2035	,85888	,13253	2,9358	3,4711	1,00	4,82
	Lise	106	3,0755	,90939	,08833	2,9003	3,2506	1,18	4,91
	Ön/Lisans	356	3,1811	,77646	,04115	3,1001	3,2620	1,00	5,00
	Yüksek Lisans ve Üstü	96	3,2992	,75956	,07752	3,1453	3,4531	1,36	5,00
	Toplam	600	3,1829	,80530	,03288	3,1183	3,2474	1,00	5,00
Ürün Yararı	İlk-Ortaöğretim	42	2,5119	1,03881	,16029	2,1882	2,8356	1,00	5,00
	Lise	106	2,1486	,83508	,08111	1,9878	2,3094	1,00	5,00
	Ön/Lisans	356	2,0204	,63254	,03352	1,9544	2,0863	1,00	5,00
	Yüksek Lisans ve Üstü	96	2,0156	,58805	,06002	1,8965	2,1348	1,00	4,00
	Toplam	600	2,0767	,71046	,02900	2,0197	2,1336	1,00	5,00
Promosyon	İlk-Ortaöğretim	42	2,4762	1,05446	,16271	2,1476	2,8048	1,00	4,33
	Lise	106	2,3742	,84290	,08187	2,2119	2,5365	1,00	4,33
	Ön/Lisans	356	2,3202	,85314	,04522	2,2313	2,4091	1,00	5,00
	Yüksek Lisans ve Üstü	96	2,5000	,91511	,09340	2,3146	2,6854	1,00	5,00
	Toplam	600	2,3694	,87738	,03582	2,2991	2,4398	1,00	5,00
Bilinçli Tüketim	İlk-Ortaöğretim	42	2,0595	,96242	,14850	1,7596	2,3594	1,00	5,00
	Lise	106	2,0778	,82185	,07982	1,9196	2,2361	1,00	5,00
	Ön/Lisans	356	2,0913	,81949	,04343	2,0059	2,1767	1,00	10,50
	Yüksek Lisans ve Üstü	96	2,2188	,80480	,08214	2,0557	2,3818	1,00	4,00
	Toplam	600	2,1071	,82764	,03379	2,0407	2,1734	1,00	10,50
Fiyat-Kalite	İlk-Ortaöğretim	42	3,0833	1,01162	,15610	2,7681	3,3986	1,00	5,00
	Lise	106	2,8443	1,12623	,10939	2,6274	3,0612	1,00	5,00
	Ön/Lisans	356	2,7346	,98748	,05234	2,6316	2,8375	1,00	5,00
	Yüksek Lisans ve Üstü	96	2,6615	1,04503	,10666	2,4497	2,8732	1,00	5,00
	Toplam	600	2,7667	1,02663	,04191	2,6844	2,8490	1,00	5,00
Marka Sadakati	İlk-Ortaöğretim	42	2,7976	,99425	,15342	2,4878	3,1074	1,00	5,00
	Lise	106	2,8396	1,03406	,10044	2,6405	3,0388	1,00	5,00
	Ön/Lisans	356	2,6854	,96963	,05139	2,5843	2,7865	1,00	5,00
	Yüksek Lisans ve Üstü	96	2,5156	1,03225	,10535	2,3065	2,7248	1,00	5,00
	Toplam	600	2,6933	,99546	,04064	2,6135	2,7731	1,00	5,00

Tablo 12.'deki sonuçlara bakıldığında ürün yararı faktörü için bulunan Sigma değeri 0,05'den küçük olduğundan bu faktör için H3 hipotezi desteklenerek tüketici tercihinde üretici ve market markalarına yönelik tutumların katılımcıların

eğitim durumları arasında farklılık gösterdiği sonucuna varılmıştır. Diğer tüm faktörler için H3 hipotezi desteklenmeyerek her faktör için belirlenen eğitim durumlarının katılımcılar arasında farklılık olmadığı sonucuna varılmıştır.

Tablo 12. Eğitim Durumu Değişkenine İlişkin ANOVA Tablosu

		Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	Sig.
Market Markası ve Değer Bilinci	Gruplar arasında	2,542	3	,847	1,308	,271
	Gruplar içinde	385,912	596	,648		
	Toplam	388,454	599			
Ürün Yararı	Gruplar arasında	9,991	3	3,330	6,789	,000
	Gruplar içinde	292,358	596	,491		
	Toplam	302,348	599			
Promosyon	Gruplar arasında	2,980	3	,993	1,292	,276
	Gruplar içinde	458,127	596	,769		
	Toplam	461,106	599			
Bilinçli Tüketim	Gruplar arasında	1,472	3	,491	,715	,543
	Gruplar içinde	408,836	596	,686		
	Toplam	410,307	599			
Fiyat-Kalite	Gruplar arasında	6,281	3	2,094	1,996	,113
	Gruplar içinde	625,052	596	1,049		
	Toplam	631,333	599			
Marka Sadakati	Gruplar arasında	5,779	3	1,926	1,953	,120
	Gruplar içinde	587,794	596	,986		
	Toplam	593,573	599			

Ürün yararı faktöründe meydana gelen anlamlı farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını belirlemek LSD testi uygulanmıştır. Tablo 13.'deki testin sonuçlarına göre ilk-ortaöğretim ile lise, ilk-

ortaöğretim ile ön/lisans ve ilk-ortaöğretim ile yüksek lisans ve üstü grupları arasındaki farklılıklardan kaynaklandığı görülmektedir.

Tablo 13. Eğitim Durumu Arasındaki Farkın Kaynağını Belirlemek Üzere Uygulanan LSD Testine İlişkin

Sonuçlar

Eğitim Durumu (Ürün Yararı)		Ortalama Fark (I-J)	Standart Hata	Sig.	95% Güven Aralığı	
					Alt Sınır	Üst Sınır
İlk-Ortaöğretim	Lise	,36332*	,12770	,005	,1125	,6141
	Ön/Lisans	,49154*	,11427	,000	,2671	,7160
	Yüksek Lisans ve Üstü	,49628*	,12957	,000	,2418	,7508
Lise	İlk-Ortaöğretim	-,36332*	,12770	,005	-,6141	-,1125
	Ön/Lisans	,12822	,07750	,099	-,0240	,2804
	Yüksek Lisans ve Üstü	,13296	,09868	,178	-,0608	,3268
Ön/Lisans	İlk-Ortaöğretim	-,49154*	,11427	,000	-,7160	-,2671
	Lise	-,12822	,07750	,099	-,2804	,0240
	Yüksek Lisans ve Üstü	,00474	,08055	,953	-,1534	,1629
Yüksek Lisans ve Üstü	İlk-Ortaöğretim	-,49628*	,12957	,000	-,7508	-,2418
	Lise	-,13296	,09868	,178	-,3268	,0608
	Ön/Lisans	-,00474	,08055	,953	-,1629	,1534

*. Ortalama fark değeri 0,05 seviyesinde anlamlıdır.

3.3.3.4. Medeni Durum Açısından Hipotezlerin Analizi

Tablo 14.'de bekar ve evli katılımcıların ortalamalarına bakıldığında evli olan katılımcıların market markası ve değer bilinci faktörünün daha düşük olduğu görülmektedir.

Tablo 14. Medeni Durum Değişkeni İçin Grup İstatistikleri Tablosu

Medeni Durum		n	Ortalama	Standart Sapma	Standart Hata Ortalaması
Market Markası ve Değer Bilinci	Bekar	369	3,1306	,77079	,04013
	Evli	231	3,2664	,85261	,05610
Ürün Yararı	Bekar	369	2,0440	,65103	,03389
	Evli	231	2,1288	,79497	,05231
Promosyon	Bekar	369	2,3577	,85462	,04449
	Evli	231	2,3882	,91413	,06015
Bilinçli Tüketim	Bekar	369	2,1104	,82926	,04317
	Evli	231	2,1017	,82682	,05440
Fiyat-Kalite	Bekar	369	2,7439	,98570	,05131
	Evli	231	2,8030	1,09005	,07172
Marka Sadakati	Bekar	369	2,6531	,95851	,04990
	Evli	231	2,7576	1,05072	,06913

Tablo 15.'deki sonuçlara bakıldığında market markası ve değer bilinci faktörü için bulunan Sigma değeri değeri 0,05'den küçük olduğundan bu faktör için **H4** hipotezi desteklenerek tüketici tercihinde üretici ve market markalarına yönelik tutumların bekar ve evli katılımcılar arasında farklılık gösterdiği sonucuna varılmıştır. Diğer tüm faktörler için **H4** hipotezi desteklenmeyerek her faktör için bekar ve evli katılımcılar arasında farklılık olmadığı sonucuna varılmıştır.

Tablo 15. Medeni Durum Değişkeni İçin T-Testi Tablosu

		Varyansların Eşitliği İçin Levene Testi		Ortalamaların Eşitliği İçin t-testi						
		F	Sig.	t	Serbestlik Derecesi	Sig. (2-kuyruklu)	Ortalamaların Farkı	Standart Hata Farkı	Farkın %95 Güven Aralığı	
									Alt Sınır	Üst Sınır
Market Markası ve Değer Bilinci	Varyanslar homojendir	1,701	,193	-2,016	598	,044	-,13586	,06739	-,26821	-,00350
	Varyanslar homojen değildir			-1,970	451,662	,049	-,13586	,06897	-,27140	-,00031
Ürün Yararı	Varyanslar homojendir	3,317	,069	-1,423	598	,155	-,08475	,05956	-,20171	,03221
	Varyanslar homojen değildir			-1,360	417,654	,175	-,08475	,06233	-,20726	,03776
Promosyon	Varyanslar homojendir	2,458	,117	-,413	598	,680	-,03044	,07366	-,17511	,11422
	Varyanslar homojen değildir			-,407	463,777	,684	-,03044	,07481	-,17746	,11657
Bilinçli Tüketim	Varyanslar homojendir	,690	,407	,125	598	,900	,00870	,06950	-,12778	,14519
	Varyanslar homojen değildir			,125	489,546	,900	,00870	,06945	-,12775	,14515
Fiyat-Kalite	Varyanslar homojendir	4,689	,031	-,686	598	,493	-,05913	,08617	-,22836	,11011
	Varyanslar homojen değildir			-,670	451,755	,503	-,05913	,08819	-,23243	,11418
Marka Sadakati	Varyanslar homojendir	3,492	,062	-1,251	598	,211	-,10446	,08348	-,26841	,05949
	Varyanslar homojen değildir			-1,225	454,901	,221	-,10446	,08526	-,27201	,06309

3.3.3.5. Meslek Açısından Hipotezlerin Analizi

Katılımcılar arasında farklılık gösteren fiyat-kalite faktörüne grup istatistikleri

tablosundan (Tablo 16.) bakıldığında, çalışmayan kesimin fiyat-kalite faktörünü fazla dikkate almadığı anlaşılmaktadır.

Tablo 16. Meslek Değişkenine İlişkin Grup İstatistikleri Tablosu

		n	Ortalama	Standart Sapma	Standart Hata	Ortalamanın %95 Güven Aralığı		Minimum	Maksimum
						Alt Sınır	Üst Sınır		
Market Markası ve Değer Bilinci	Kamu Çalışanı	50	3,2818	,95651	,13527	3,0100	3,5537	1,36	5,00
	Özel Sektör Çalışanı	307	3,1507	,79788	,04554	3,0611	3,2403	1,00	5,00
	İşveren	28	3,0357	,94584	,17875	2,6690	3,4025	1,64	4,91
	Emekli	25	3,2909	,92001	,18400	2,9111	3,6707	1,73	4,91
	Çalışmıyor	190	3,2163	,73620	,05341	3,1109	3,3216	1,00	4,91
	Toplam	600	3,1829	,80530	,03288	3,1183	3,2474	1,00	5,00
Ürün Yararı	Kamu Çalışanı	50	2,1000	,52489	,07423	1,9508	2,2492	1,00	3,25
	Özel Sektör Çalışanı	307	2,0326	,67501	,03852	1,9568	2,1084	1,00	5,00
	İşveren	28	2,1071	,63621	,12023	1,8604	2,3538	1,00	3,25
	Emekli	25	2,2000	1,16592	,23318	1,7187	2,6813	1,00	5,00
	Çalışmıyor	190	2,1211	,74346	,05394	2,0147	2,2274	1,00	5,00
	Toplam	600	2,0767	,71046	,02900	2,0197	2,1336	1,00	5,00
Promosyon	Kamu Çalışanı	50	2,4067	,83650	,11830	2,1689	2,6444	1,00	4,33
	Özel Sektör Çalışanı	307	2,4028	,90521	,05166	2,3012	2,5045	1,00	5,00
	İşveren	28	2,3810	,88292	,16686	2,0386	2,7233	1,00	4,00
	Emekli	25	2,1067	,90123	,18025	1,7347	2,4787	1,00	4,00
	Çalışmıyor	190	2,3386	,83955	,06091	2,2185	2,4587	1,00	5,00
	Toplam	600	2,3694	,87738	,03582	2,2991	2,4398	1,00	5,00
Bilinçli Tüketim	Kamu Çalışanı	50	2,2450	,82296	,11638	2,0111	2,4789	1,00	4,00
	Özel Sektör Çalışanı	307	2,0879	,90388	,05159	1,9864	2,1895	1,00	10,50
	İşveren	28	2,3661	,85115	,16085	2,0360	2,6961	1,00	4,50
	Emekli	25	1,9600	,72414	,14483	1,6611	2,2589	1,00	3,75
	Çalışmıyor	190	2,0829	,69534	,05045	1,9834	2,1824	1,00	5,00
	Toplam	600	2,1071	,82764	,03379	2,0407	2,1734	1,00	10,50
Fiyat-Kalite	Kamu Çalışanı	50	2,4400	,91272	,12908	2,1806	2,6994	1,00	4,00
	Özel Sektör Çalışanı	307	2,7980	1,04158	,05945	2,6811	2,9150	1,00	5,00
	İşveren	28	2,3750	,99652	,18832	1,9886	2,7614	1,00	4,00
	Emekli	25	2,4200	1,21347	,24269	1,9191	2,9209	1,00	5,00
	Çalışmıyor	190	2,9053	,97534	,07076	2,7657	3,0448	1,00	5,00
	Toplam	600	2,7667	1,02663	,04191	2,6844	2,8490	1,00	5,00
Marka Sadakati	Kamu Çalışanı	50	2,4000	,97416	,13777	2,1231	2,6769	1,00	5,00
	Özel Sektör Çalışanı	307	2,7199	,98254	,05608	2,6095	2,8302	1,00	5,00
	İşveren	28	2,4286	,93010	,17577	2,0679	2,7892	1,00	5,00
	Emekli	25	2,6000	1,18145	,23629	2,1123	3,0877	1,00	5,00
	Çalışmıyor	190	2,7789	,99394	,07211	2,6367	2,9212	1,00	5,00
	Toplam	600	2,6933	,99546	,04064	2,6135	2,7731	1,00	5,00

Tabloda 17.'deki sonuçlara bakıldığında fiyat-kalite faktörü için bulunan Sigma değeri 0,05'den küçük olduğundan bu faktör için **H5** hipotezi desteklenerek tüketici tercihinde üretici ve market markalarına yönelik tutumların

katılımcıların meslekleri arasında farklılık gösterdiği sonucuna varılmıştır. Diğer tüm faktörler için **H5** hipotezi desteklenmeyerek her faktör için belirlenen katılımcıların meslekleri arasında farklılık olmadığı sonucuna varılmıştır.

Tablo 17. Meslek Değişkenine İlişkin ANOVA Tablosu

		Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	Sig.
Market Markası ve Değer Bilinci	Gruplar arasında	1,917	4	,479	,738	,567
	Gruplar içinde	386,537	595	,650		
	Toplam	388,454	599			
Ürün Yararı	Gruplar arasında	1,405	4	,351	,694	,596
	Gruplar içinde	300,944	595	,506		
	Toplam	302,348	599			
Promosyon	Gruplar arasında	2,322	4	,581	,753	,556
	Gruplar içinde	458,784	595	,771		
	Toplam	461,106	599			
Bilinçli Tüketim	Gruplar arasında	3,594	4	,898	1,314	,263
	Gruplar içinde	406,714	595	,684		
	Toplam	410,307	599			
Fiyat-Kalite	Gruplar arasında	16,587	4	4,147	4,014	,003
	Gruplar içinde	614,746	595	1,033		
	Toplam	631,333	599			
Marka Sadakati	Gruplar arasında	8,092	4	2,023	2,056	,085
	Gruplar içinde	585,482	595	,984		
	Toplam	593,573	599			

Fiyat-kalite faktöründe meydana gelen anlamlı farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını belirlemek LSD testi uygulanmıştır. Tablo 18.'deki testin sonuçlarına göre kamu çalışanı ile özel sektör

çalışanı, kamu çalışanı ile çalışmayan, özel sektör çalışanı ile işveren, işveren ile çalışmayan, emekli ile çalışmayan meslek grupları arasındaki farklılıklardan kaynaklandığı görülmektedir.

Tablo 18. Meslekler Arasındaki Farkın Kaynağını Belirlemek Üzere Uygulanan LSD Testine İlişkin Sonuçlar

Bağımlı Değişken			Ortalama Fark (I-J)	Standart Hata	Sig.	95% Güven Aralığı	
						Alt Sınır	Üst Sınır
Fiyat-Kalite	Kamu Çalışanı	Özel Sektör Çalışanı	-,35805*	,15501	,021	-,6625	-,0536
		İşveren	,06500	,23992	,787	-,4062	,5362
		Emekli	,02000	,24898	,936	-,4690	,5090
		Çalışmıyor	-,46526*	,16156	,004	-,7826	-,1480
	Özel Sektör Çalışanı	Kamu Çalışanı	,35805*	,15501	,021	,0536	,6625
		İşveren	,42305*	,20066	,035	,0290	,8171
		Emekli	,37805	,21141	,074	-,0371	,7932
		Çalışmıyor	-,10722	,09383	,254	-,2915	,0771
	İşveren	Kamu Çalışanı	-,06500	,23992	,787	-,5362	,4062

		Özel Sektör Çalışanı	-,42305*	,20066	,035	-,8171	-,0290
		Emekli	-,04500	,27969	,872	-,5943	,5043
		Çalışmıyor	-,53026*	,20576	,010	-,9344	-,1262
	Emekli	Kamu Çalışanı	-,02000	,24898	,936	-,5090	,4690
		Özel Sektör Çalışanı	-,37805	,21141	,074	-,7932	,0371
		İşveren	,04500	,27969	,872	-,5043	,5943
		Çalışmıyor	-,48526*	,21625	,025	-,9100	-,0606
	Çalışmıyor	Kamu Çalışanı	,46526*	,16156	,004	,1480	,7826
		Özel Sektör Çalışanı	,10722	,09383	,254	-,0771	,2915
		İşveren	,53026*	,20576	,010	,1262	,9344
		Emekli	,48526*	,21625	,025	,0606	,9100

*. Ortalama fark değeri 0,05 seviyesinde anlamlıdır.

3.3.3.6. Aylık Geliri Açısından Hipotezlerin Analizi

Katılımcılar arasında farklılık gösteren market markası ve değer bilinci ve bilinçli tüketim

faktörlerine grup istatistikleri tablosundan (Tablo 19.) bakıldığında, 6000TL ve üzeri aylık aile gelirine sahip olanların market markalı ürünlere yönelmediği anlaşılmaktadır.

Tablo 19. Aylık Aile Geliri Değişkenine İlişkin Grup İstatistikleri Tablosu

		n	Ortalama	Standart Sapma	Standart Hata	Ortalamanın %95 Güven Aralığı		Minimum	Maksimum
						Alt Sınır	Üst Sınır		
Market Markası ve Değer Bilinci	1500TL'den az	49	3,0056	,75090	,10727	2,7899	3,2212	1,00	4,82
	1500-2999TL	186	3,1046	,80271	,05886	2,9885	3,2207	1,00	4,91
	3000-4999TL	161	3,1333	,70477	,05554	3,0236	3,2430	1,00	5,00
	5000-5999	60	3,1909	,76495	,09875	2,9933	3,3885	1,55	4,91
	6000TL ve Üstü	144	3,3965	,91046	,07587	3,2465	3,5464	1,36	5,00
	Toplam	600	3,1829	,80530	,03288	3,1183	3,2474	1,00	5,00
Ürün Yararı	1500TL'den az	49	2,1327	,82932	,11847	1,8944	2,3709	1,00	5,00
	1500-2999TL	186	2,1478	,82792	,06071	2,0281	2,2676	1,00	5,00
	3000-4999TL	161	2,0714	,63334	,04991	1,9729	2,1700	1,00	4,25
	5000-5999	60	1,9833	,65721	,08485	1,8136	2,1531	1,00	5,00
	6000TL ve Üstü	144	2,0104	,59490	,04958	1,9124	2,1084	1,00	3,25
	Toplam	600	2,0767	,71046	,02900	2,0197	2,1336	1,00	5,00
Promosyon	1500TL'den az	49	2,2449	,95688	,13670	1,9700	2,5197	1,00	4,33
	1500-2999TL	186	2,3602	,81347	,05965	2,2425	2,4779	1,00	5,00
	3000-4999TL	161	2,4120	,88154	,06947	2,2748	2,5492	1,00	5,00
	5000-5999	60	2,3667	,94620	,12215	2,1222	2,6111	1,00	5,00
	6000TL ve Üstü	144	2,3773	,90260	,07522	2,2286	2,5260	1,00	5,00
	Toplam	600	2,3694	,87738	,03582	2,2991	2,4398	1,00	5,00
Bilinçli Tüketim	1500TL'den az	49	2,0102	,86446	,12349	1,7619	2,2585	1,00	5,00
	1500-2999TL	186	2,0215	,71910	,05273	1,9175	2,1255	1,00	5,00

Market Markalarına ve Üretici Markalarına Yönelik Tüketici Tutumları

	3000-4999TL	161	2,0497	,67188	,05295	1,9451	2,1543	1,00	4,75
	5000-5999	60	2,0208	,74545	,09624	1,8283	2,2134	1,00	5,00
	6000TL ve Üstü	144	2,3507	1,06572	,08881	2,1751	2,5262	1,00	10,50
	Toplam	600	2,1071	,82764	,03379	2,0407	2,1734	1,00	10,50
Fiyat-Kalite	1500TL'den az	49	2,7653	,90198	,12885	2,5062	3,0244	1,00	5,00
	1500-2999TL	186	2,8548	1,02557	,07520	2,7065	3,0032	1,00	5,00
	3000-4999TL	161	2,7702	,99999	,07881	2,6145	2,9258	1,00	5,00
	5000-5999	60	2,9167	1,10533	,14270	2,6311	3,2022	1,00	5,00
	6000TL ve Üstü	144	2,5868	1,05169	,08764	2,4136	2,7600	1,00	5,00
	Toplam	600	2,7667	1,02663	,04191	2,6844	2,8490	1,00	5,00
Marka Sadakati	1500TL'den az	49	2,6531	1,10964	,15852	2,3343	2,9718	1,00	5,00
	1500-2999TL	186	2,7984	1,00186	,07346	2,6535	2,9433	1,00	5,00
	3000-4999TL	161	2,6770	,91585	,07218	2,5345	2,8196	1,00	4,50
	5000-5999	60	2,8500	1,00970	,13035	2,5892	3,1108	1,00	5,00
	6000TL ve Üstü	144	2,5243	1,01273	,08439	2,3575	2,6911	1,00	5,00
	Toplam	600	2,6933	,99546	,04064	2,6135	2,7731	1,00	5,00

Tablo 20.'deki sonuçlara bakıldığında market markası ve değer bilinci ve bilinçli tüketim faktörleri için bulunan Sigma değerleri 0,05'den küçük olduğundan bu faktörler için **H6** hipotezi desteklenerek tüketici tercihinde üretici ve market markalarına yönelik tutumların belirlenen aylık aile gelirine sahip katılımcılar arasında farklılık gösterdiği sonucuna varılmıştır. Diğer tüm faktörler

için **H6** hipotezi desteklenmeyerek her faktör için belirlenen aylık aile geliri katılımcılar arasında farklılık olmadığı sonucuna varılmıştır.

Tablo 20. Aylık Aile Geliri Değişkenine İlişkin ANOVA Tablosu

		Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	Sig.
Market Markası ve Değer Bilinci	Gruplar arasında	9,650	4	2,412	3,789	,005
	Gruplar içinde	378,804	595	,637		
	Toplam	388,454	599			
Ürün Yararı	Gruplar arasında	2,255	4	,564	1,118	,347
	Gruplar içinde	300,093	595	,504		
	Toplam	302,348	599			
Promosyon	Gruplar arasında	1,077	4	,269	,348	,845
	Gruplar içinde	460,029	595	,773		
	Toplam	461,106	599			
Bilinçli Tüketim	Gruplar arasında	11,345	4	2,836	4,230	,002
	Gruplar içinde	398,963	595	,671		
	Toplam	410,307	599			
Fiyat-Kalite	Gruplar arasında	7,457	4	1,864	1,778	,132
	Gruplar içinde	623,877	595	1,049		
	Toplam	631,333	599			
Marka Sadakati	Gruplar arasında	7,762	4	1,940	1,971	,097
	Gruplar içinde	585,811	595	,985		
	Toplam	593,573	599			

Market markası ve değer bilinci ve bilinçli tüketim faktörlerinde meydana gelen anlamlı farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını belirlemek LSD testi uygulanmıştır. Tablo 21.'deki testin sonuçlarına göre markası ve değer bilinci faktöründe 1500TL'den az ile 6000TL ve üstü, 1500-2999TL ile 6000TL ve üstü, 3000-4999TL ile 6000TL

ve üstü aylık aile gelir grupları arasındaki farklılıklardan kaynaklandığı Bilinçli tüketim faktöründe ise 1500-2999TL ile 6000TL ve üstü, 1500-2999TL ile 6000TL ve üstü, 3000-4999TL ile 6000TL ve üstü, 5000-5999TL ile 6000TL ve üstü aylık aile gelir grupları arasındaki farklılıklardan kaynaklandığı görülmektedir.

Tablo 21. Aylık Aile Geliri Arasındaki Farkın Kaynağını Belirlemek Üzere Uygulanan LSD Testine İlişkin Sonuçlar

Bağımlı Değişken			Ortalama Fark (I-J)	Standart Hata	Sig.	95% Güven Aralığı	
						Alt Sınır	Üst Sınır
Market Markası ve Değer Bilinci	1500TL'den az	1500-2999TL	-,09903	,12812	,440	-,3507	,1526
		3000-4999TL	-,12769	,13018	,327	-,3834	,1280
		5000-5999	-,18534	,15363	,228	-,4871	,1164
		6000TL ve Üstü	-,39090*	,13196	,003	-,6501	-,1317
	1500-2999TL	1500TL'den az	,09903	,12812	,440	-,1526	,3507
		3000-4999TL	-,02866	,08589	,739	-,1973	,1400
		5000-5999	-,08631	,11846	,467	-,3190	,1463
		6000TL ve Üstü	-,29187*	,08857	,001	-,4658	-,1179
	3000-4999TL	1500TL'den az	,12769	,13018	,327	-,1280	,3834
		1500-2999TL	,02866	,08589	,739	-,1400	,1973
		5000-5999	-,05765	,12069	,633	-,2947	,1794
		6000TL ve Üstü	-,26321*	,09152	,004	-,4429	-,0835
	5000-5999	1500TL'den az	,18534	,15363	,228	-,1164	,4871
		1500-2999TL	,08631	,11846	,467	-,1463	,3190
		3000-4999TL	,05765	,12069	,633	-,1794	,2947
		6000TL ve Üstü	-,20556	,12260	,094	-,4463	,0352
	6000TL ve Üstü	1500TL'den az	,39090*	,13196	,003	,1317	,6501
		1500-2999TL	,29187*	,08857	,001	,1179	,4658
		3000-4999TL	,26321*	,09152	,004	,0835	,4429
		5000-5999	,20556	,12260	,094	-,0352	,4463
Bilinçli Tüketim	1500TL'den az	1500-2999TL	-,01130	,13149	,932	-,2695	,2469
		3000-4999TL	-,03949	,13360	,768	-,3019	,2229
		5000-5999	-,01063	,15767	,946	-,3203	,2990
		6000TL ve Üstü	-,34049*	,13543	,012	-,6065	-,0745
	1500-2999TL	1500TL'den az	,01130	,13149	,932	-,2469	,2695
		3000-4999TL	-,02818	,08815	,749	-,2013	,1449
		5000-5999	,00067	,12157	,996	-,2381	,2394
		6000TL ve Üstü	-,32919*	,09089	,000	-,5077	-,1507
	3000-4999TL	1500TL'den az	,03949	,13360	,768	-,2229	,3019
		1500-2999TL	,02818	,08815	,749	-,1449	,2013
		5000-5999	,02886	,12386	,816	-,2144	,2721
		6000TL ve Üstü	-,30101*	,09392	,001	-,4855	-,1165
	5000-5999	1500TL'den az	,01063	,15767	,946	-,2990	,3203
		1500-2999TL	-,00067	,12157	,996	-,2394	,2381
		3000-4999TL	-,02886	,12386	,816	-,2721	,2144
		6000TL ve Üstü	-,32986*	,12582	,009	-,5770	-,0827
	6000TL ve Üstü	1500TL'den az	,34049*	,13543	,012	,0745	,6065
		1500-2999TL	,32919*	,09089	,000	,1507	,5077
		3000-4999TL	,30101*	,09392	,001	,1165	,4855
		5000-5999	,32986*	,12582	,009	,0827	,5770

*. Ortalama fark değeri 0,05 seviyesinde anlamlıdır.

3.3.3.7. İkamet Edilen İlçe Açısından Hipotezlerin Analizi

Katılımcılar arasında farklılık gösteren market markası ve değer bilinci ve promosyon

faktörlerine grup istatistikleri tablosundan (Tablo 22.) bakıldığında, Levent ilçesinde ikamet edenlerin market markalı olan ürünleri tercih etmedikleri ve promosyon faaliyetlerinden etkilenmedikleri söylenebilir.

Tablo 22. İkamet Edilen İlçe Değişkenine İlişkin Grup İstatistikleri Tablosu

	n	Ortalama	Standart Sapma	Standart Hata	Ortalamanın %95 Güven Aralığı		Minimum	Maksimum	
					Alt Sınır	Üst Sınır			
Market Markası ve Değer Bilinci	Levent	200	3,3041	,75339	,05327	3,1990	3,4091	1,36	5,00
	Bahçelievler	200	3,2018	,84807	,05997	3,0836	3,3201	1,00	5,00
	Beylikdüzü	200	3,0427	,79394	,05614	2,9320	3,1534	1,18	5,00
	Total	600	3,1829	,80530	,03288	3,1183	3,2474	1,00	5,00
Ürün Yararı	Levent	200	2,0750	,71065	,05025	1,9759	2,1741	1,00	5,00
	Bahçelievler	200	2,1300	,80434	,05688	2,0178	2,2422	1,00	5,00
	Beylikdüzü	200	2,0250	,60151	,04253	1,9411	2,1089	1,00	5,00
	Total	600	2,0767	,71046	,02900	2,0197	2,1336	1,00	5,00
Promosyon	Levent	200	2,5200	,92646	,06551	2,3908	2,6492	1,00	5,00
	Bahçelievler	200	2,2983	,92148	,06516	2,1698	2,4268	1,00	4,67
	Beylikdüzü	200	2,2900	,75858	,05364	2,1842	2,3958	1,00	5,00
	Total	600	2,3694	,87738	,03582	2,2991	2,4398	1,00	5,00
Bilinçli Tüketim	Levent	200	2,1100	,78923	,05581	2,0000	2,2200	1,00	5,00
	Bahçelievler	200	2,1638	1,02070	,07217	2,0214	2,3061	1,00	10,50
	Beylikdüzü	200	2,0475	,62476	,04418	1,9604	2,1346	1,00	5,00
	Total	600	2,1071	,82764	,03379	2,0407	2,1734	1,00	10,50
Fiyat-Kalite	Levent	200	2,7375	1,02474	,07246	2,5946	2,8804	1,00	5,00
	Bahçelievler	200	2,8225	1,07612	,07609	2,6724	2,9726	1,00	5,00
	Beylikdüzü	200	2,7400	,97964	,06927	2,6034	2,8766	1,00	5,00
	Total	600	2,7667	1,02663	,04191	2,6844	2,8490	1,00	5,00
Marka Sadakati	Levent	200	2,6575	,94786	,06702	2,5253	2,7897	1,00	5,00
	Bahçelievler	200	2,7875	1,05435	,07455	2,6405	2,9345	1,00	5,00
	Beylikdüzü	200	2,6350	,97932	,06925	2,4984	2,7716	1,00	5,00
	Total	600	2,6933	,99546	,04064	2,6135	2,7731	1,00	5,00

Tablo 23.'deki sonuçlara bakıldığında market markası ve değer bilinci ve promosyon faktörleri için bulunan Sigma değerleri 0,05'den küçük olduğundan bu faktörler için **H7** hipotezi desteklenerek tüketici tercihinde üretici ve market markalarına yönelik tutumların belirlenen

katılımcılar ikamet edilen ilçe arasında farklılık gösterdiği sonucuna varılmıştır. Diğer tüm faktörler için **H7** hipotezi desteklenmeyerek her faktör için belirlenen ikamet edilen ilçe katılımcılar arasında farklılık olmadığı sonucuna varılmıştır.

Tablo 23. İkamet Edilen İlçe Değişkenine İlişkin ANOVA Tablosu

		Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	Sig.
Market Markası ve Değer Bilinci	Gruplar arasında	6,939	2	3,469	5,429	,005
	Gruplar içinde	381,515	597	,639		
	Toplam	388,454	599			
Ürün Yararı	Gruplar arasında	1,103	2	,552	1,093	,336
	Gruplar içinde	301,245	597	,505		
	Toplam	302,348	599			
Promosyon	Gruplar arasında	6,807	2	3,404	4,473	,012
	Gruplar içinde	454,299	597	,761		
	Toplam	461,106	599			
Bilinçli Tüketim	Gruplar arasında	1,354	2	,677	,988	,373
	Gruplar içinde	408,953	597	,685		
	Toplam	410,307	599			
Fiyat-Kalite	Gruplar arasında	,936	2	,468	,443	,642
	Gruplar içinde	630,398	597	1,056		
	Toplam	631,333	599			
Marka Sadakati	Gruplar arasında	2,711	2	1,355	1,369	,255
	Gruplar içinde	590,863	597	,990		
	Toplam	593,573	599			

Market markası ve değer bilinci ve promosyon faktörlerinde meydana gelen anlamlı farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını belirlemek LSD testi uygulanmıştır. Tablo 24.'deki testin sonuçlarına göre market markası ve değer bilinci faktöründe Levent ile Beylikdüzü,

Bahçelievler ile Beylikdüzü ikamet edilen ilçe grupları arasındaki farklılıklardan kaynaklandığı görülmektedir. Promosyon faktöründe ise Levent ile Bahçelievler, Levent ile Beylikdüzü ikamet edilen ilçe grupları arasındaki farklılıklardan kaynaklandığı görülmektedir.

Tablo 24. İkamet Edilen İlçe Arasındaki Farkın Kaynağını Belirlemek Üzere Uygulanan LSD Testine İlişkin Sonuçlar

Bağımlı Değişken			Ortalama Fark (I-J)	Standart Hata	Sig.	95% Güven Aralığı	
						Alt Sınır	Üst Sınır
Market Markası ve Değer Bilinci	Levent	Bahçelievler	,10227	,07994	,201	-,0547	,2593
		Beylikdüzü	,26136*	,07994	,001	,1044	,4184
	Bahçelievler	Levent	-,10227	,07994	,201	-,2593	,0547
		Beylikdüzü	,15909*	,07994	,047	,0021	,3161
	Beylikdüzü	Levent	-,26136*	,07994	,001	-,4184	-,1044
		Bahçelievler	-,15909*	,07994	,047	-,3161	-,0021
Promosyon	Levent	Bahçelievler	,22167*	,08723	,011	,0503	,3930
		Beylikdüzü	,23000*	,08723	,009	,0587	,4013
	Bahçelievler	Levent	-,22167*	,08723	,011	-,3930	-,0503
		Beylikdüzü	,00833	,08723	,924	-,1630	,1797
	Beylikdüzü	Levent	-,23000*	,08723	,009	-,4013	-,0587
		Bahçelievler	-,00833	,08723	,924	-,1797	,1630

*. Ortalama fark değeri 0,05 seviyesinde anlamlıdır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Markaların gelişmesi ve pazar payının fazla olmasını sağlayan unsurlar, önem taşımakta ve bilim insanları tarafından da araştırılan konular arasında yer almaktadır. Kimi markaların gelişimi çok uzun zamanda, kimisinin de daha kısa sürelerde olmaktadır. Bu sürecin uzun ya da kısa olmasında ve pazar payının geliştirilmesinde talep ve tüketici sadakati unsurlarının oluşturulması gerekmektedir. Market markalı ürünler çok boyutlu bir gelişmenin içinde yer almaktadırlar. Bir yandan tüketici için alternatif olurken, diğer yandan da perakendecinin faydasını artırmaktadır (Albayrak ve Dölekoğlu, 2006:215).

Tüketicilerin üretici ve market markalara yönelik oluşturdukları tutumları tespit etmek için cinsiyet, yaş aralığı, eğitim durumu, medeni durum, meslek, aylık aile geliri ve ikamet edilen ilçe gibi demografik özelliklerin belirlenen market markası ve değer bilinci, ürün yararı, promosyon, bilinçli tüketim, fiyat-kalite ve marka sadakati faktörleri üzerindeki etkileri incelenmiştir.

Tüketici tercihi üretici ve market markalarına yönelik tutumların market markası ve değer bilinci, ürün yararı, promosyon, bilinçli tüketim, fiyat-kalite ve marka sadakati faktörlerine göre incelendiğinde her faktör için cinsiyetin bir farklılık oluşturmadığı sonucuna varılmıştır. Aynı durum promosyon faktörü dışındaki tüm faktörler için yaş aralıklarında da geçerlidir. Promosyon faktörü incelendiğinde 35-46 yaş aralığındaki kişiler üzerinde etkisi olmadığına ve bu yaş grubundaki kişilere yapılan promosyon faaliyetlerinin boşa gideceği söylenebilir. Demirci Orel (2006:50) yapmış olduğu çalışmada yaş değişkeni ile market marka eğilimli olma arasında herhangi bir ilişki bulmamıştır. Çalışmada eğitim düzeyi arttıkça market markalı ürünlere olan talebin azaldığı sonucuna varılmıştır. Bu araştırma eğitim durumuna bakıldığında, sadece ürün yararı faktörünün tüketici tercihi üretici ve market markalarına yönelik tutumlarında farklılık gösterdiği sonucuna varılmıştır. Diğer tüm faktörler için katılımcılar arasında farklılık olmadığı sonucuna varılmıştır. Katılımcılar arasında ürün yararı faktöründe görülen farklılığın nedeni ilk-ortaöğretim mezunu olan tüketicilerin ürün

tercihlerinde faydanın en yüksek olması düşüncesine fazla yönelmemelerine dayanmaktadır. Araştırma bulguları kıyaslandığında büyük ölçüde benzerlik göstermektedir.

Medeni duruma bakıldığında ise, sadece market markası ve değer bilinci faktörünün bekar ve evli katılımcılar arasında farklılık gösterdiği sonucuna varılmıştır. Bekar katılımcıların market markası ve değer bilincinin evli katılımcılara göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Meslek gruplarına bakıldığında, sadece fiyat-kalite faktörü için tüketici tercihi üretici ve market markalarına yönelik tutumların katılımcıların meslekleri arasında farklılık gösterdiği sonucuna varılmıştır. Diğer tüm faktörler için katılımcılar arasında farklılık olmadığı sonucuna varılmıştır. Katılımcılar arasında fiyat-kalite faktöründe görülen farklılığın nedeni ürün tercihlerinde fiyat ile kalite arasında olan ilişkinin yüksek olmamasına dayanmaktadır.

Aylık aile gelirinde ise, market markası ve değer bilinci ile bilinçli tüketim faktörleri için tüketici tercihi üretici ve market markalarına yönelik tutumların belirlenen aylık aile gelirin sahip katılımcılar arasında farklılık gösterdiği sonucuna varılmıştır. Samkar ve Güven (2019:91) yapmış oldukları çalışmada özel markalı ürünlerin satın alınma sıklığında gelir durumunun en belirleyici değişken olduğu, gelir durumu yükseldikçe özel markalı ürünleri satın alma sıklığının azaldığı sonucuna varmışlardır. Albar ve Öksüz (2013:885)'ise yapmış oldukları çalışmada gelir durumu arttıkça özel markalı ürün tercihlerinin de arttığı sonucuna varmışlardır. Bu faktörler için elde edilen sonuçlar yapılan çalışmalarla paralellik göstermektedir. Diğer tüm faktörler için katılımcılar arasında farklılık olmadığı sonucuna varılmıştır.

Tüketicilerin ikamet ettikleri ilçelere bakıldığında, market markası ve değer bilinci ve promosyon faktörleri için tüketici tercihi üretici ve market markalarına yönelik tutumların katılımcıların ikamet ettikleri ilçe arasında farklılık gösterdiği sonucuna varılmıştır. Diğer tüm faktörler için katılımcılar arasında farklılık olmadığı sonucuna varılmıştır.

Katılımcılar arasında market markası ve değer bilinci ve promosyon faktörlerinde görülen farklılığın nedeni Levent ilçesinde ikamet edenlerin market markalı ürünlere eğilim göstermediği görülmektedir. Levent ilçesinde ikamet edenlerin market markalı ürünlere yönelmemelerine ve oluşturulan promosyon faaliyetlerine fazla yönelmemelerine dayanmaktadır. Konu ile ilgili yapılan diğer çalışmalar incelendiğinde belirli bir bölge ya da il bazında yapıldığı görülmüştür. Bu çalışma da farklı ekonomik düzeyde olduğu var sayılan 3 ilçe kıyaslanarak yapılmıştır.

Bu çalışmadan kullanılan ölçeğin alındığı Garretson, Fisher ve Burton (2002:91-99) un çalışmasına bakacak olursak; olumlu ve olumsuz olmak üzere toplam 14 hipotez oluşturulmuş, bunun 13'ü arasında anlamlı farklılık bulunmuştur. Beklendiği gibi market markalarına ve üretici markalara karşı tutumlarda farklılık olduğu görülmüştür. Çalışmada aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

- Değer bilinci, market markalarına ve üretici markalara yönelik tutumlarla pozitif yönde ilişkilidir. Her iki ilişki için de hemen hemen aynı olan katsayılarla değer bilinci, market markalarına ve üretici markalara karşı olumlu tutumları olan tüketiciler için bir motivasyondur.
- Fiyat-kalite ilişkisi bakımından, market markalarının daha düşük ortalama fiyatları olmasının bu tür ürünlerin tüketiciler tarafından daha az çekici buldukları ama aynı tüketicilerin üretici markaların promosyonlarını daha olumlu gördükleri sonucuna varılmıştır.
- Müşteri algısı market markalarına ve üretici markalara yönelik tutumlarda farklılaşmaya yönelik bir faktör olduğu sonucuna varılmıştır. Akıllı alışveriş yapan kişiler tasarruf etmekle ilgileniyor ancak bu paradan nasıl tasarruf ettikleri de onlar için önem taşıyor.
- Değer bilincine sahip tüketicilerin market markalarına daha az sadık oldukları, bunları üretici markalarla değiştirme eğiliminde oldukları görülmüştür.

Garretson, Fisher ve Burton'un çalışmasını %78'i kadın olan orta düzey gelire sahip ev halkı üzerinde yukarıda belirtilen faktörlere göre hipotezler oluşturularak gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada ise geliştirilen ölçeğe demografik özellikler üzerinden hipotezler oluşturulmuştur. Çalışmamızın bu yönüyle ölçeğe farklı bir boyut getirdiği söylenebilir.

Sonuç olarak, oluşturulan 6 faktör belirtilen demografik özelliklere göre incelendiğinde bazı özelliklerin farklılık oluşturduğu bazılarının ise farklılık oluşturmadığı sonucuna varılmıştır. Ürün yararı faktörü için eğitim durumunun, market markası ve değer bilinci faktörü için medeni durum, aylık aile geliri ve ikamet edilen ilçenin, fiyat-kalite faktörü için meslek grupları, bilinçli tüketim faktörü için aylık aile geliri, promosyon faktörü için ikamet edilen ilçe özelliklerinin farklı olduğu görülmüştür. Elde edilen sonuçların birbirini destekler nitelikte olması sebebiyle dikkate alınması gerekmektedir.

Son olarak gelecek çalışmalara yol gösterebilmek adına, market markalı ürünlerin menşeleri yani üretildikleri ülkeler dikkate alınarak tüketicilerin tutumları üzerinde çalışılabilir. Bir diğer öneri ise; demografik farklılıklar ile ilgilidir. Çalışmamızda İstanbul ili Levent, Bahçelievler ve Beylikdüzü semtlerinde ikamet eden kişiler anakütle olarak seçilmiştir. Daha geniş ve farklı demografik özelliklere sahip katılımcılar ile çalışma geliştirilebilir. Bir başka öneri sunmak gerekirse de, market markalı ürünlerin reklamlarında tanınmış ünlülerin kullanımının tüketici algısında ne denli etkili olduğu araştırılabilir.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI ORANI BEYANI VE ÇIKAR ÇATIŞMASI BİLDİRİMİ

Araştırmacılar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Araştırmacılar makaleye ortak olarak katkıda bulunmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Aaker, D. A. (2010). **Güçlü Markalar Yaratmak.** (çev .E. Demir). İstanbul: MediaCat (Orijinal baskı tarihi, 1996).
- Aaker, D. A., & Biel, A. L. (1993). *Brand equity & advertising: advertising's role in building strong brands.* Psychology Press.
- AC Nielsen. (2011). *The Rise of The Value Conscious Shopper.* A Nielsen Global Private Label Report.
- Aksulu, İ. (2000). **Tüketiciyi Perakendeci Markasına Yönelten Nedenler.** 5. Ulusal Pazarlama Kongresi içinde (327-347. ss.). Antalya.
- Albar, B.Ö. & Öksüz, G. (2013). *Özel Markalı Ürünlerin Pazarlanmasında Tutundurma Stratejilerinin Etkisi.* The Journal of Academic Social Science Studies, 6(7), 869-893.
- Albayrak, M. & Dölekoğlu, C. (2006). *Gıda Perakendeciliğinde Market Markalı Ürün Stratejisi.* Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 6(11), 204-218.
- Arslan, Y. (2012). *Tüketicilerin Özel Markalı Ürünlere Yönelik Tutumları ve Bu Tutumlara Etki Eden Faktörlerin İncelenmesi.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Sakarya.
- Avcı, S. (2007). *İşletmelerin Uluslararasılaşması ve Küresel Markalaşma: DYO Uygulaması.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, İzmir.
- Cemalcılar, İ. (1999). **Pazarlama, Kavramlar-Kararlar.** İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- COP, R., & Türkoğlu, S. (2008). *Market Markalı Ürünlerle İlgili Tüketici Tutumları Üzerine Bir Araştırma.* Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16(1), 70-90.
- Çiçek, E., & Atılğan, K. Ö. (2010). *Tüketicilerin Perakendeci Markalı Ürünleri Tercih Etme Nedenleri: Mersin İlinde Bir Araştırma.* Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 12(1), 305-324.
- Demirci Orel, F. (2004). *Market Markaları ve Üretici Markalarına Yönelik Tüketici Algılamaları.* Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 13(2), 157-174.
- Demirci Orel, F. (2006). *Özel Markalara Farklı Düzeyde Eğilimi Olan Tüketiciler Arasındaki Sosyo-Demografik ve Tutumsal Farklılıklar.* Öneri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(26), 37-62.
- DOĞANLI, B. (2021). *Market Markalı Ürünlerin Marka Algısı ve Tüketici Kümeleri.* Fiscaeconomia, 5(1), 324-342.
- Garretson, J. A., Fisher, D., & Burton, S. (2002). *Antecedents of Private Label Attitude and National Brand Promotion Attitude: Similarities and Differences.* Journal of Retailing, 78(2), 91-99.
- Gavcar, E., & Didin, S. (2007). *Tüketicilerin "Perakendeci Markalı" Ürünleri Satın Alma Kararlarını Etkileyen Faktörler: Muğla İl Merkezi'nde Bir Araştırma.* Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 3(6), 21-32.

- İnceoğlu, M. (2010). *Tutum, Algı ve İletişim*. İstanbul: Beykent Üniversitesi Yayınları.
- İslamoğlu, A. H. (2002). *Pazarlama İlkeleri*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- İşgör, T. (2001). *Sanayide ve Ticarete Markanın Önemi*. T.C. Türk Patent Enstitüsü Markalar Dairesi Başkanlığı, Uzmanlık Tezi. Ankara.
- Karabulut, M. (1998). *Profesyonel Satışçılık ve Yönetimi*. İstanbul: Üniversal Bilimsel Yayınları.
- Karafakıoğlu, M. (2006). *Pazarlama İlkeleri*. İstanbul: Literatür Yayınları.
- Karpat Aktuğlu, Işıl. (2008). *Marka Yönetimi Güçlü ve Başarılı Markalar İçin Temel İlkeler*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Koren, S. (2015). *The Impact of Consumer Attitudes Towards Chocolate Products with Sustainability Labels on Buying Process. Management Knowledge and Learning*, Joint.
- Kotler, P. (2003). *Kotler ve Pazarlama-Pazar Yaratmak, Para Kazanmak ve Pazara Egemen Olmak*. (Çev. A. Özyağcılar,). İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Kurtuluş, K., Kurtuluş, S., Yeniçeri, T., & Yaraş, E. (2001). *Perakendeci Markalı Ürünleri Satın Alanları Ayırmada Kullanılabilecek Temel Belirleyiciler*. 6. Ulusal Pazarlama Kongresi Bildiri Kitabı, 28, 199-207.
- Odabaşı, Y., & Barış, G. (2012). *Tüketici Davranışı*. İstanbul: Kapital Medya Hizmetleri/MediaCat Kitapları.
- Olgun, B. (2015). *Sosyal Medyanın Tüketici Satın Alma Davranışları Üzerindeki Etkisi*. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi, 6(12), 484-507.
- Özgül, E. (2005). *KOBİ'lerin Büyüme Stratejisi Alternatifi Olarak Özel Marka Uygulamalarının Dağıtım Kanalı İlişkisi Yaklaşımıyla Değerlendirilmesine Yönelik Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, İzmir.
- Özpınar Somaklar, F. (2006). *İşletmelerde Marka Yönetimi Süreci ve Bir Uygulama*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, İzmir.
- Pallant J. (2017). *SPSS Kullanma Kılavuzu SPSS İle Adım Adım Veri Analizi*. (Çev. S. Balcı, Berat Ahi). Ankara: Ant Yayıncılık. (Orijinal yayın tarihi, 2015).
- Pala, M., & Saygı, B. (2004). *Gıda sanayinde büyük mağazaların perakendeci markalı ürün uygulamaları*. İstanbul: İTO Yayınları.
- Priest, J., Carter, S., & Statt, D. A. (2013). *Consumer Behaviour*. Edinburgh Business School, Harington-Watt University, UK.
- Samkar, H., & Güven, G. (2019) *Özel Markalı Ürünleri Satın Alma Sıklığının Sıralı Lojistik Regresyon Analizi İle İncelenmesi*. Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8(1), 79-96.
- Sapmaz, K. (2014). *Market Markalı Gıda Ürünlerine İlişkin Tüketici Davranışlarının Analizi: İzmir İli örneği*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı, İzmir.

- Savaşçı, İ. (2002). *Tüketicinin Perakendeci Marka Tercihleri: İzmir Hipermarketleri Kapsamında Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, İzmir.
- Solomon, M., Bamossy, G., Askegaard, S., & Hogg, M. K. (2006). *Consumer Behaviour A European Perspective*, PrenticeHall. Financial Times, England.
- Tek, Ö. B., & Özgül, E. (2008). *Modern Pazarlama İlkeleri Uygulamalı Yönetimsel Yaklaşım*. İzmir: Birleşik Matbaacılık.
- Tuzcuoğlu, K. S. (1999). *Perakende Piyasalarında Dayanaksız Tüketim Ürünleri İle İlgili Gelişmeler-Bireysel Markalı Ürünlerde Satın Alma Davranışı*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, İstanbul.
- Türk, Z. (2004). *Tüketici Satın Alma Davranışını Etkileyen Faktörler ve Perakendeci Markası Üzerine Bir Alan Araştırması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Muğla.
- Türkbal, A. (1997). *Mikroiktisat*. İstanbul: Filiz Kitapevi.
- Uslu, A., & Kelemci, G. (2000). *Aracı Markalarının Markalama Kararlarındaki Yeri ve Bu Markaların Toptancı, Perakendeci, Üretici Bazındaki Avantaj ve Dezavantajları*. *Öneri Dergisi*, 3(13), 9-
- Yıldız, O. (2006). *Gençliğin Markaya Duyduğu Güven Marka Sadakati İlişkisinin Belirlenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Adana.
- Yurttut, E. (2001). *Perakendeci markası ve bilinirliği üzerine bir uygulama*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, İstanbul.

APA Ercan, T. (2021) TÜRKİYE’DE MALİ REFORM KAPSAMINDA PERFORMANS ESASLI PROGRAM BÜTÇEYE GEÇİŞ SÜRECİ.
Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22 (3), 35-52.
DOI 10.53443/anadoluibfd.949215

Araştırma Makalesi
Başvuru Tarihi: 07.06.2021
Kabul Tarihi: 09.07.2021

Research Article
Date Submitted: 07.06.2021
Date Accepted: 09.07.2021

TÜRKİYE’DE MALİ REFORM KAPSAMINDA PERFORMANS ESASLI PROGRAM BÜTÇEYE GEÇİŞ SÜRECİ

Dr. Öğr. Üyesi **Taner ERCAN**¹

ÖZET

Anahtar Kelimeler:

- ❖ Bütçe,
- ❖ Bütçe sistemleri,
- ❖ Program bütçe sistemi,
- ❖ Performans bazlı program bütçe

Dünyada devlet kurumunun yıllar içerisinde gelişmesi ve toplumsal yaşamın bu minvalde değişimi ile birlikte kamu ekonomilerinde de önemli düzeyde gelişmeler yaşanmıştır. Küreselleşme sürecinin etkisi ile devlet yönetimlerinde ekonomik ve teknolojik entegrasyonlar hızlanarak yeni kamu yönetim ve denetimlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Türkiye’de de bu konuda oluşan ihtiyaçlar kapsamında yeni bir kamu mali yönetim sisteminin kamu yönetimine uygulanması 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu vasıtası ile sağlanmıştır. Dünyadaki gelişen süreçlere uyum sağlayan, yenilikçi, değişime açık bir kamu bütçe anlayışı kamu mali yönetimine kazandırılmıştır. Bu çerçevede çalışmanın amacı, reformist bir anlayışla günün şartlarına uyum sağlamak gayesiyle bütçe sistemine entegre edilen program bütçe sürecinin ve bu doğrultuda gerçekleştirilen değişikliklerin incelenmesidir.

PERFORMANCE BASED TRANSITION PROGRAM BUDGET PROCESS CONTEXT OF FISCAL REFORM IN TURKEY

Dr. **Taner ERCAN**

ABSTRACT

With the development of the state institution in the world over the years and the change of social life in this manner, significant levels of competence have been formed in public economies. Besides, with the effect of the globalization process, economic and technological integrations in state administrations have accelerated and led to the emergence of new public administrations and audits. In Turkey, the government of implementing a new public financial management system requirements generated within the scope of this issue is provided by the 5018 numbered Public Financial Management and Control Law means. An innovative, open-to-change public budget understanding that adapts to the developing processes in the world has been brought to public financial management. In the study, the program budget process integrated into the budget system in order to adapt to the current conditions with a reformist understanding was examined.

Keywords:

- ❖ Budget,
- ❖ Budget systems,
- ❖ Programme budget systems,
- ❖ Performance based program budget

¹Kırklareli Üniversitesi, Maliye Bölümü, taner.ercan@klu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9647-0127>

1. GİRİŞ

Kamu maliyesi geçmişten günümüze devlet yönetim süreçlerinde önemli bir yere sahip olmuştur. Toplumların yaşamında ekonomik, sosyal ve siyasi konularda sıkı bir etkileşim içinde olan kamu maliyesi, kamu yönetim anlayışında da özellik içeren bir öneme sahiptir. Dünyada toplumsal hayatın gelişmesi ile birlikte devlet kurumunun da gelişmeye başlaması ve toplum beklentilerinin temel ihtiyaçların dışında artarak çeşitlenmesi devlet yönetim süreçlerinde zorunlu değişimlerin yaşanmasını sağlamıştır. Ayrıca içinde bulunulan zamanın şartlarına göre değişen toplumsal mal ve hizmet talepleri devlet harcamaları ve gelirlerinde bir genişleme sürecini de beraberinde getirmiştir. Serbest piyasa mekanizması, üretim ve sunum sonucu oluşan piyasa başarısızlıklarını, üretim zararlarını kabul etmemektedir. Ancak devlet söz konusu sürece bu şekilde bakmamaktadır, kamu yararının öncelik verildiği faydacı bir anlayışla kamuya sürekli hizmet vermek amacıyla piyasa tarafından üretilmeyen mal ve hizmetleri üretmektedir. Bu yüzden devlet tam kamusal mal statüsündeki mal ve hizmetlerin üretimini de üstlenmiş dolayısıyla ekonomi içindeki payı artmıştır. Kamu harcamalarının artması, kamusal mal ve hizmet taleplerinin çeşitlenmesi devletin ekonomideki gelişen rolünü dengeleme ihtiyacı oluşturmuştur. Söz konusu sürecin istikrara kavuşması, bütçelerin etkin ve verimli bir şekilde tesis edilmesi kamu bütçe denetimlerinin etkin bir şekilde kontrol edilmesi ile mümkün olabilecektir.

19. ve 20. yüzyıllarda dünyada ekonomisinde yaşanan sert krizler ve dalgalanmalar devletin ekonomideki müdahaleci tarafını ortaya koymuş, kamu maliyesinin yönetim anlayışında da köklü değişimlerin yaşanmasını sağlamıştır. 2000’li yılların başlarına doğru ise küreselleşme süreci tüm dünyada ekonomik, siyasi ve teknolojik alanda birçok anlayış değişimlerini beraberinde getirmiştir. Bunlardan birisi de devletlerin kamu ekonomi ve yönetimlerinde müdahaleci, geleneksel bir yönetim bakış açısından daha profesyonel bir yönetim anlayışına geçiş süreçleridir. Söz konusu aşamada devlet, kamu yönetimini özel sektör yönetim prensipleri doğrultusunda geliştirerek uygulamaya

başlamıştır. Bu değişim kamu bütçe yönetim ve uygulama sahalarında da kendisini göstermiştir. Şeffaflık, denetim, etkinlik ve verimlilik, hesap verebilirlik ilkelerinin temel unsurlarını oluşturduğu yeni kamu mali yönetim anlayışı dünyada hızla kabul gören bir kavram olmuştur. Türkiye’de de küreselleşme sürecinin başladığı yıllara kadar etkisiz bir kamu mali yönetimin mevcut bulunması, dünyadaki yeni kamu mali yönetim anlayışının entegrasyonunu hızlandırmıştır. Kamusal amaç ve hedefler doğrultusunda kullanılan kaynaklar arasında ilişkiyi sağlayan, mali saydamlığı, hesap verebilirliği, uluslararası bütçe yönetim ilkelerini, yeni bir mali yönetim ve bütçe anlayışını içeren 5018 sayılı Kamu Mali Yönetim ve Kontrol Kanunu mevzuatımıza kazandırılmıştır. Çalışma, dünyada ve Türkiye’de yaşanan kamu bütçe süreçlerinin irdelenerek, 5018 sayılı KMYKK kapsamında uygulanan, günün gereklerini ve gelecek yıllarda oluşacak talepleri karşılamak üzere yapılan reformlar kapsamında program bütçe entegrasyon süreçleri ve kamu mali yönetimine getirdiği değişimler hakkında bilgi vermeyi amaçlanmaktadır.

2. KAMU MALİ YÖNETİM ANLAYIŞINDA YAŞANAN DEĞİŞİM

Kamu faaliyetleri etki alanları ve talepler kapsamında çok çeşitlilik gösterebilmektedir. Kamu mal ve hizmet taleplerinde ortaya çıkan farklılıkların birçok sebebi olmakla birlikte içinde bulunulan zamanda ortaya çıkan ekonomik ve siyasi hareketler söz konusu değişimin başlıca sebebinin oluşturmaktadır. Bu çerçevede kamusal ihtiyaçların çoğalması minvalinde devletlerin artan kamusal talepleri karşılaması süreçlerinde önemli anlayış değişiklikleri yaşanmaya başlamıştır. Yaşanan değişim süreçleri birtakım ilkesel düşünceler etrafında şekillenerek kamu mali yönetiminde farklı kuramların gelişmesine imkân sağlamıştır. Bu kapsamda dünyada ve Türkiye’de de önemli seviyede köklü değişim süreçleri yaşanmış olup zaman içinde ortaya çıkan akımların da etkilediği ilkesel farklılıkların ortaya çıkması söz konusu olmuştur.

2.1. Yeni Kamu Mali Yönetim Anlayışının Dünya'daki Etkisi

Dünyada geleneksel kamu yönetimi anlayışı ve uygulamaları 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla kadar olan bir dönem devam etmiştir. Klasik mali yönetim anlayışında devletten başlıca beklenen kamu hizmetlerinin başında güvenlik, savunma, sağlık, eğitim ve adalet gibi temel talepler olmuştur (Tekin, Eroğlu, Arkan, Çankaya, 2014: 12). Fakat dünyada yaşanan ekonomik, siyasi, toplumsal, yönetsel ve teknolojik gelişmeler geleneksel yönetim anlayışından doğru orantılı olarak bürokratik süreçlerde önemli yeniden yapılandırma ihtiyaçlarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Söz konusu süreci hızlandıran ve çarpan etkisi ile yeni kavramların ortaya çıkmasını sağlayan başlıca etmenler ekonomik krizler, savaşlar ve hızla boyut değiştiren küreselleşme süreci ile tamamlanmıştır (Çöker, 2007: 4). 1929 yılında yaşanan büyük ekonomik bunalım sonrasında ekonomiyi canlandırmak ve krizin etkilerini hafifletmek adına yoğun bir şekilde Keynesyen maliye politikaları kullanılmış, devletin ekonomide ve dolayısıyla kamu mali yönetiminde etkin olması sağlanmıştır. Ayrıca bu sürecin ardından yaşanan iki dünya savaşı da söz konusu müdahaleci zihniyetin uzun bir süre kalıcı olarak ülkelerin kamu mali yönetimlerine tesir etmesine sebep olmuştur.

Ekonomik buhranlar ve savaşlar sonrasında 1970'li yıllara gelindiğinde birçok devlet, kamu hizmetlerinde tarihlerinde hiç olmadığı kadar genişlemiş, ekonomiye kamu zararı uğruna müdahale eden, etkinsiz ve verimsiz kamusal mal ve hizmet üretimleri ile israfın arttığı devlet modellerine dönüşmüşlerdir (Demircan, 2006: 48-49). Kamusal genişlemeyi ön planda tutan refah devleti anlayışı artan kamusal maliyetler çerçevesinde eleştirilmeye başlamış, kamudaki yoğun bürokrasi, merkezîyetçi ve denetimsiz şekilde yapılan kamusal mal ve hizmet üretimleri aşamasında başarısızlıkların yaşanmasına sebep olmuştur (Ekinci ve Yılmaz, 2019: 67). 1980'li yıllara gelindiğinde devlet kurumunun bu yapılanma modeli ve yaşanan güncel gelişmelerin etkisiyle müdahaleci yapısının yoğun olarak sorgulanmasına neden olmuş ve yeni fikirlerin ortaya çıkmasına yönelen bir süreç yaşanmaya başlamıştır. Ayrıca 1990'larda yeni dünya düzeni kapsamında gelişen küreselleşme anlayışının sayesinde devletin

küçülerek, ekonomik, etkin ve verimli olması düşüncesi önem kazanmıştır. Bunun yanında piyasa mekanizmalarını da dikkate alan yönetsel anlayışın kamu yönetimine de uygulanması talepleri yeni kamu mali yönetimi kavramı çerçevesinde vücut bulmaya başlamıştır (Ener ve Demircan, 2006: 201-202).

Küreselleşme devletlerin, uluslararası ve uluslar üstü kurumların iş yapma anlayışlarında, organizasyonlarında, esas faaliyetlerinde de önemli değişiklikler yapmaya başlamış, müdahaleci bir devlet anlayışından ulus devletin etkisinin azaldığı, adem-i merkezîyetçi yapıların ortaya çıktığı bir dönemi oluşturmaya başlamıştır (Ekinci ve Yılmaz, 2019: 68). Küreselleşme esas itibarı ile devletlerin ve halkların yakınlaşması, ülkelerin ticaret ve sosyal yaşam anlayışlarında evrensel bir bakış açısına sahip olmalarıdır. Bu süreçte mal, sermaye, işgücü, rekabet, bilgi transferi, finansal işlemlerin hızlanması ve üretim maliyetlerinin düşmesi söz konusu olmuş, ülkeler arasında sınırların aşılması kolaylaşmıştır. Aynı zamanda uluslararası ve uluslar üstü kuruluşlar bu sürecin gelişmesine önemli katkılar sağlamışlardır. Bu çerçevede ülkeler arası mali, finansal, teknolojik ve siyasal ilişkiler artmaya başlamış, küreselleşme öncesinde ülkelerin ulusal maliye ve para politikaları belirlemeleri süreçlerinde küresel ilişkileri de gözetmeleri gerekliliği ortaya çıkmıştır (Ener ve Demircan, 2006: 204). Böylece ulusal politikaları ve karar alma süreçlerini etkileyen küreselleşme anlayışı çerçevesinde mal ve hizmet transferleri, düşen maliyetler ile ürün seçeneklerinde kamu tercihlerinin artması söz konusu olmuştur. Yeni teknolojiler ve uluslararası bilgi transferleri sayesinde kamu tercihlerinde artan değişim süreci dolayısıyla kamu ekonomi ve yönetimlerinde de yapılandırma ihtiyaçlarını hızlandırmıştır (Kalimullah, Alam and Nour, 2012:3). Bu bağlamda Dünyada kamu maliyetlerinde "Yeni Kamu Yönetim" düşüncesi artan değişim ihtiyaçları bağlamında şekillenmeye başlamıştır. Söz konusu süreç yeni kamu işletmeciliği, piyasa temelli kamu yönetimi gibi birçok farklı isimle kamu mali yönetimlerinde yeniden yapılanma kapılarını açmıştır. Özel sektörün bu süreçte küreselleşme kapsamında finansal, teknolojik, kurumsal yapılanma çerçevesinde göstermiş olduğu ilerleme kamu yeni yönetim anlayışının de temel düşünce modelini oluşturmuştur. Katı yönetim anlayışı ve

bürokrasiden uzaklaşma anlayışı çerçevesinde hiyerarşide ari bir şekilde yatay yapılanma ile piyasa koşullarını dikkate alan, birbirleri arasında eşgüdüm olan iş birimlerine ayrılmış yapılanma sistemleri yeni kavramsal modellemelerde öne çıkmaya başlamıştır (Tekin, Eroğlu, Arkan, Çankaya, 2014: 13). Bu kapsamda Osborne ve Gaebler yeni kamu yönetimi anlayışı kapsamında yaptıkları çalışmalarda bu süreci “girişimci yönetim” olarak isimlendirmişlerdir. Bu kavramsal anlayış teorik çerçevenin yanında Amerika’da kamu yönetimindeki reformist yapılanmalara da katkı sağlayarak uygulama alanında da faydalı olduğunu göstermiştir. Ayrıca yeni kamu yönetimi anlayışı çerçevesinde Christopher Hood’un yapmış olduğu çalışmalar da Osborne ve Gaebler gibi kamu yapılandırmasına önemli katkılar sağlamıştır. Hood’un yeni kamu işletmeciliği anlayışında belirttiği doktrinler söz konusu sürecin yapı taşlarını oluşturmaktadır. Bunlar;

- Profesyonellerin elinde yönetim,
- Açık standartlar ve performans ölçümleri,
- Çıktı kontrolüne daha fazla vurgu,
- Kamu sektöründeki kurumların esnek ve yalın yönetim yapısına geçişi (U-Form),
- Kamu sektörünün daha rekabetçi hâle getirilmesi,
- Özel sektör yönetim pratiklerinin ve ilkelerinin benimsenmesi,
- Kaynak kullanımında disiplin ve tasarrufa daha fazla dikkat edilmesidir (Ateş ve Bektaş, 2020: 29).

İngiltere, İsveç, ABD ve Kanada gibi ülkeler kamu mali yönetimlerinin yeniden yapılandırma süreçlerine öncelik veren ülkeler arasında yer almaktadır. Bu ülkeleri daha sonra Danimarka, Hollanda, Fransa, Yeni Zelanda ve Avustralya gibi ülkeler izlemiştir. 1990’lı yıllarında başında itibaren ise OECD ülkeleri ve AB ülkeleri yoğun bir şekilde kamu mali yönetimlerinde reformist süreçler hızlandırılmıştır (Ergen, 2016: 97).

2.2. Yeni Kamu Mali Yönetim Anlayışının Türkiye’deki Etkisi

Küreselleşme başta olmak üzere birçok ülkede yeni kamu maliye yönetiminde yapısal reform çabaları Türkiye’de etkisini göstermiştir. Aslında söz konusu süreç Osmanlı İmparatorluğunda birinci ve ikinci meşrutiyete kadar gitmektedir. Maliye yapılanmasında önemli temelleri olan Türkiye bu süreci 1909 yılına Genel Muhasebe Usulü çerçevesinde sürdürmüştür. Yapılan modernleşme hareketleri ile 1909 yılında ilk bütçemiz oluşturulmuş, 1910 yılında ise Usulü Muhasebe-i Umumiye Kanunu kabul edilmiştir. Ardından uygulama sürecinde ortaya çıkan aksaklıkları ve günün ihtiyaçlarının karşılamak üzere 1927 yılında 1050 sayılı Muhasebe-i Umumiye Kanunu yayımlanmıştır. Nispeten o günün ihtiyaçlarına bir süre hizmet etmiş belirli çerçevede talepleri karşılamış olan kanun, bir süre sonra dünyada ve Türkiye’de yaşanan gelişmeler sayesinde yetersiz kalmaya başlamıştır (Ağar, 2007: 428). 1980’li yıllara kadar ekonomik, siyasi ve uluslararası ilişkilerde yaşanan sert iniş ve çıkışlar kamu maliyesini de derinden etkileyerek istikrarsız bir sürecin içine girilmesine sebep olmuştur. Bu süreç kamu ekonomisinde ve yönetiminde kırılğanlıkların artmasına, kamuya olan güvenin sarsılmasına, kamu yönetimindeki savurganlık ve israfın artmasına ve dolayısıyla yüksek düzeyde borçlanma ile ekonomik krizlerin yaşanmasına sebep olmuştur (Tunçer ve Kılıçer, 2013: 110). Bu çerçevede dünyada kamu hizmetleri kapsamında beklentiler farklı boyutlara ulaşmıştır. Karlılık, etkinlik ve verimlilik, rekabet ve mali disiplin kavramları etrafında şekillenen kamu mali yönetim anlayışları 1980’li yıllarda Türkiye’de de yaşanan olumsuz gelişmelerin de etkisi ile ses ve vücut bulmaya başlamıştır. Ayrıca devlet yapılanmasında etkinlik ve verimlilik kapsamında ilerlemeyen ekonomik büyüme, kamu ekonomisinde de birçok zorluğun yaşanmasına ortam hazırlamıştır. Bu yıllarda Türkiye’de devletin kontrolsüz büyümesine neden olan birçok etmen ortaya çıkmıştır. Devletin ekonomiye müdahaleleri çerçevesinde yeterli altyapı olmadan yeni ekonomik işlevler üstlenmesi ve bu hedefleri yerine getirmek adına yapılan bürokratik işlem trafiği ve yapılanması sorunları arttırmıştır. Ayrıca yanlış göç politikaları sonucunda şehirlerin nüfuslarının artması ve bu çerçevede artan kamu hizmet ihtiyacı ve çeşitliliği, kamu bütçelerinde fayda

etkeni ve karşılığı olmadan yapılan bütçe artışları söz konusu süreç kapsamındaki problemleri arttırmıştır. Bahsi geçen etmenler Türkiye’de 1990’lı yılların sonlarında kamu mali yönetiminde devletin etkin olmayan bir büyüme sürecine girmesine sebep olan faktörlerin başında gelmektedir (Ateş ve Bektaş, 2020: 33-34). Mevzubahis süreç çerçevesinde 1990’lı yılların sonlarına gelindiğinde küreselleşme süreci ve dünyadaki kamu mal ve hizmet üretim anlayışlarındaki köklü değişikliklerin de etkisi ile Türkiye’de yeni kamu mali yapılanmasını gerektiren birçok unsur oluşmuştur. Bu minvalde ortaya çıkan aksaklıklar şu şekilde özetlenebilir;

- Kamu yönetimindeki yetki, raporlama ve hesap verebilme süreçlerindeki karmaşa,
- Kalkınma planları ve bütçe uyumsuzluğu,
- Mükerrer kamu yapılanmaları çerçevesinde oluşan israf ve kamu zararları,
- Bütçelerde gösterilmeyen kamu giderlerine ilişkin eksiklikler,
- Denetim, yetki ve sorumluluk çerçevesindeki aksaklıklar,
- Çok yıllık bütçeleme olmaması ve dolayısıyla uzun vadeli kamu bütçe planlamasının yapılamamasından kaynaklanan sorunlar,
- “1050 sayılı Muhasebe-i Umumiye Kanunu”nun Türkiye’de ve Dünya’da yaşanan güncel gelişmeleri karşılayamaması,
- Katı bir bürokratik ve hiyerarşik yapılanma ile birlikte yaşanan iletişim ve yetki sorunları,
- “1050 sayılı Muhasebe-i Umumiye Kanunu”nun yetki ve sorumluluk minvalinde mali hukuk ile idare hukuk arasında kalması ve bu hususta yaşanan yetki karmaşasıdır (Ateş ve Bektaş, 2020: 52).

Türkiye’nin uzun yıllar süren Avrupa Birliği üyeliği süreci kapsamında istenen revizyon, yeniden yapılandırma talepleri, açılan fasıl konularının iç mevzuata olan entegrasyonunda yaşanan aksaklıklar ve gecikmeler, IMF ile yaşanan stand-by anlaşmaları çerçevesinde yaşanan sorunlar da uluslararası kurumlar minvalinde yeni kamu mali yapılandırma taleplerini arttıran sebepler arasında yer almaktadır. Bu gelişmeler

çerçevesinde saydamlık, katılımçılık, hesap verebilirlik, etkinlik ve verimlilik, fayda-maliyet anlayışı ile dünyada uygulamalar kapsamında performans ve yeni yönetim anlayışını yansıtan, bürokrasinin minimize edildiği, sonuç odaklı, yetkilendirme ve sorumlulukların netleştirildiği ulusal program sürecinde yeni kamu mali yönetim anlayışına yönelik olarak düzenleme yapılmıştır. Bahsedilen tüm muhtevayı içeren, 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu (KMYKK) 10.12.2003 tarihinde kabul edilmiştir. Söz konusu kanun 24.12.2003 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanmasına müteakip kısmen yürürlüğe girmiş ancak yasanın tam anlamı ile tekemmül etmesi 01.01.2006 tarihini bulmuştur (Kanca, 2017: 495). 2000’li yılların başında sadece yeni kamu mali yönetim süreçlerinde değil bu çerçevede yerel yönetimler, sosyal güvenlik, piyasa liberalizasyonu, kamu ihale mevzuatı, Sayıştay Kanunu, 4749 sayılı “Kamu Finansmanı ve Borç Yönetiminin Düzenlenmesi Hakkında Kanun”, Hazine ve Maliye’nin ve Merkez Bankasının reformist bir bakış açısı ile güncel gelişmeler ışığında kamu mali yönetiminin yeniden yapılandırılmasına yönelik birçok düzenleme gerçekleştirilmiştir. Söz konusu düzenlemeler, yapılan yeni kamu mali yönetim kanunu ile beraber düşünülmesi gereken reformlardır ve bu süreçte 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu’nun başarısını pekiştiren etkenler olmuştur. Mevzubahis kanun ile kamu mali yönetimimizde önemli, köklü değişiklikler yapılmış çağın ve güncel gelişmelerin yakalanması sağlanmıştır. Bu minvalde 5018 sayılı kanun ile kamu kaynaklarının belirlenen hedefler çerçevesinde etkin ve verimli olarak kullanılmasına yönelik düzenlemeler getirilmiştir. Ayrıca kamu faaliyetlerinin sosyal verimlilik ilkeleri kapsamında fayda-maliyet veya maliyet-etkinlik faktörlerine göre gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Diğer yandan söz konusu yasa ile kamu maliyesine iç kontrol sistemi vasıtası ile hesap verilebilirlik ve saydamlık kavramlarının yerleşmesine yönelik çalışmalar tamamlanmıştır. Harcama süreçlerinde ise yetkilendirmeler kesinleştirilmiş, orta vadeli harcama sistemi ve çok yıllık bütçeleme kabul edilmiş, tahakkuk esaslı muhasebe sistemi kabul edilerek yeni bir kamu mali yönetim yapısına kavuşulmuştur (Ergen, 2016: 99). Böylece yeni

kamu mali yapılanmasına birçok kavram girmiş, ulusal ve uluslararası kapsamda oluşacak ihtiyaçlara cevap verebilecek “kamu mali yönetim” anlayışının temelleri atılmıştır.

3. TÜRKİYE’DE BÜTÇE SİSTEMLERİNİN GELİŞİMİ

Ekonomik istikrarın sağlanması, kamu maliyesinde harcama ve gelir politikalarının dengeli bir şekilde yürütülmesi, kamu kaynaklarının etkin ve verimli olarak kullanılabilmesi için nitelikli bütçe sistemlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bütçelerden mali disiplin çerçevesinde stratejik olarak kamunun öncelikleri kapsamında kullanıldığı bir sisteme sahip olması beklenmektedir. Bütçenin hizmet önceliklerini planlaması, kamu kaynaklarının maliyet-verimlilik prensibine göre yönlendirildiği bir süreci kapsamaması gerekmektedir. Bütçe sistemi bahsi geçen bütün aşamaları içeren, yönetsel karar ve süreçleri kaynak tahsisi ile birlikte operasyonel etkinliği sağlayan sistematik bir süreçtir (İpek, Sakal ve Çiçek, 2014: 82). Dünya’da geleneksel ve modern bütçe sistemleri uygulama alanı bulmuş, yaşanan gelişmeler çerçevesinde modern bütçeleme anlayışının yaygınlaştığı gözlenmiştir. Bu süreçte performans esaslı bütçe sistemi, program bütçe sistemi, planlama programlama bütçe sistemi, sıfır esaslı bütçe sistemi ve hedef esaslı bütçe sistemi ortaya çıkmıştır. Her devlet kendi kamu yapılanması, ekonomik ve siyasi süreçleri itibarı ile farklı sistemleri tercih etmelerine rağmen genellikle çağdaş gelişmeler çerçevesinde modern bütçe anlayışının tercih edildiği görülmektedir. Çünkü söz konusu bütçe sistemleri esnek ve kamu maliyelerine kolay adapte edilebilir sistemlerdir (İpek, Sakal ve Çiçek, 2014: 84). Bu kapsamda modern çerçevede bütçe anlayışı ile klasik bütçe anlayışı terk edilmeye başlamış, kamu maliye yönetimlerinde saydamlık ve hesap verebilirlik, yerinde tahsis kapsamında etkinlik ve verimlilik prensipleri çerçevesinde kamu kaynaklarını yöneten çağdaş bir bütçe anlayışı hâkim olmaya başlamıştır. Söz konusu süreç minvalinde klasik bütçe anlayışından farklı olarak yeni bütçe anlayışında şu şekilde farklılıklar gerçekleşmiştir.

Tablo 1: Klasik Bütçe ve Yeni Bütçe Perspektifi

KLASİK BÜTÇE ANLAYIŞI	YENİ BÜTÇE ANLAYIŞI
“Denk Olmayan (Açık) Bütçe Anlayışı”	“Denk Bütçe Anlayışı”
“Geleneksel Bütçe Sistemi”	“Performans Bütçe Sistemi”
“Yıllık Bütçe Anlayışı”	“Çok Yıllı Bütçeleme Anlayışı”
“Saydam Olmayan Bütçeleme Anlayışı”	“Şeffaf Bütçe Yönetimi”
“Yasama, Yürütme, Yargı Denetimi”	“Kamuoyu Denetimi”
“Mali Denetim”	“Performans Denetimi”

Kaynak: (Demircan, 2006)

Modern anlayış kapsamındaki bütçe sistemlerinde bütçe dengesinin yer alması, performans esaslı bütçe sisteminin tercih edilmesi ile birlikte kamu kaynaklarındaki etkinliğin sağlanması amaçlanmıştır. Ayrıca çok yıllık bütçelemenin tercih edilmesiyle de yıllara sarıh bir şekilde kamu kaynak tahsislerinde uzun vadeli planlamaların yapılması sağlanmaktadır (Demircan, 2006: 54).

Dünyada yaşanan 1929 ekonomik buhranın etkileri devletler tarafından ekonomilerini canlandırmak amacıyla denk bütçe çerçevesinden ayrılarak müdahaleci bir yapıya dönüşmüştür. Ekonomik denklik amacı ile genişletici maliye politikalarının uygulanmasına başlamış, bu süreçten Türkiye de etkilenmiştir. Bu politikalar ikinci dünya savaşına kadar devam etmiş, arada yaşanan ekonomik ve siyasi krizler ile giderek artan değişim ihtiyacı oluşmaya başlamıştır. Türkiye’de geleneksel (klasik) bütçe anlayışı sistemin kolay uygulanabilirliği, yıllık esasa göre bir önceki dönemin benzeri hedef ve çalışmalar yapılması ile tekdüze bir anlayışa sahiptir. 1940’lı yıllarda kamu ekonomisinde ihtiyaçlara rağmen büyüme öngörülmemiş, korumacı bir anlayışla kamu ekonomisi sürecine devam edilmiştir. 1950-1960 yıllarında genel bütçe haricinde oluşturulan katma bütçeler, fonlar ve kamu hizmetlerindeki genişleme sonrası artan borçlanma kamu ekonomisinde ülkede yaşanan siyasi belirsizliklerin de etkisi ile zor zamanlar yaşanmasına sebep olmuştur (Ergen, 2021: 289). 1960 yılında

kurulan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) merkezi yönetim bütçesine yönelik çalışmaların yapılmasını sağlamıştır. Fakat sonraki gelişmeler bütçe ilkelerinden ayrılarak birçok gelir ve giderin merkezi bütçe dışında takip edilmesiyle kamu maliyesinde denetimsizlik ve karmaşanın artmasını gözlemlenmiştir. 1965 yılında DPT'nin de etkisi ile orta ve uzun vadeli programların yapılması, program bütçe çalışmalarına geçiş düşünceleri oluşmaya başlamıştır. Maliye Bakanlığı bünyesinde 1965 yılında "Bütçe İdaresini Geliştirme Projesi" oluşturulmuş, birçok bakanlık kapsamında pilot uygulamalar başlatılmıştır. Tüm iyi niyetli çalışmalar rağmen teknik altyapı ve yetişmiş personel sorunları, bakanlıklar arasında yaşanan koordinasyon problemleri, planlama ve programlama kapsamında ortaya çıkan sorunlardan dolayı program bütçeden istenen fayda elde edilememiştir (Ergen, 2021: 292). 1973 yılına geldiğinde Avrupa Birliğine uyum sağlamak amacıyla herhangi bir altyapıya sahip olmadan program esaslı bütçeleme sistemine geçilmiştir. Söz konusu dönemde geçilen sistem içerik ve uygulama alanları itibarı ile aslında geleneksel (klasik) bütçe sisteminin temel ilkelerine göre gerçekleştirilmiştir. 2000'li yılların başlarına geldiğinde uygulanan sistem dünyadan farklı uygulamalar sayesinde kamu yönetim anlayışı çerçevesinde kopma noktasına gelmiştir.

Dünyada performans esaslı bütçeleme konusunda yaşanan gelişmelerin, IMF, Dünya Bankası ve Avrupa Birliği gibi kurumların ve uluslararası ilişkilerin de etkisiyle analitik bütçe sınıflandırma sistemine adım atılmıştır. Daha sonra "Sürekli Kalite Geliştirme ve Kamu Bütçeleme Sisteminin Yeniden Yapılandırılması Projesi" kapsamında performans esaslı bütçe sistemine yönelik olarak altı kurumda çalışmalar başlatılmıştır. Yapılan bu çalışmalarda elde edilen başarılar çerçevesinde "5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu" 24.12.2003 tarih ve 25326 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmasına müteakip yürürlüğe girmiştir. Türkiye'de uzun yıllar boyunca belirli standartlara ve dönemin ihtiyaçlarına ayak uyduramamış bütçe sistemleri terk edilerek, çağın gerekliliklerine uygun, yetkin, gelişmeye açık, hesap verebilirlik ve mali saydamlık temelli, kamu kaynak kullanımında etkinlik ve verimlilik prensiplerini gözetken, uluslararası bütçe ilkelerinin benimsendiği performans esaslı bütçe sistemine geçilmiştir. Kanun 2006 yılında tekemmül etmiş tüm maddeleri ile

uygulanmaya başlamıştır (Demircan, 2006: 54). Türkiye'de birçok konuda Program Esaslı Bütçe Sistem (PEBS) ile önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Mali yönetimin temelinde yer alan siyasal ve yönetim minvalindeki sorumluluğun farklılaştırılması ve mali sorumluluk kavramının çağdaş mali yönetim usullerine sahip ülkelerde tekemmül etmiş olduğu gibi yetki kullanımı çerçevesinde yaygınlaştırılmasına yönelik temel düzenlemeler yapılmıştır. Bütçede uzun vadeli öngörünün önünü açan Orta Vadeli Program ve Orta Vadeli Mali Plan tatbiki gerçekleştirilmiştir. Kamu organlarında anlık karar alma anlayışı terk edilerek, yapılan bütçe minvalinde uzun vadeli planlamaların öngörülmesi ve kaynak kullanımlarının söz konusu kapsamda tedarik edilmesine yönelik stratejik plan ve performans program hazırlanmaya başlanmıştır. Uluslararası standartlarda bilgi paylaşımını sağlayacak, uluslararası kurumlara bilgi paylaşımında entegrasyonu sağlayacak nitelikte "analitik bütçe sınıflandırması ve tahakkuk esaslı muhasebe sistemi" 'ne geçilmiştir. Kamu mali yönetiminde teknolojik altyapının günün ihtiyaçları karşılaması sağlanmış, uluslararası denetim formu kapsamında raporlama ve denetim süreçlerinin gerçekleştirilmesi sağlanmıştır (Sayıştay Dergisi, 2020: 117).

Performans esaslı bütçe sistemi ile bütçe-plan ilişkilerinin kurulması sağlanmıştır. Daha önce uygulanan bütçe sisteminde planlama aşamaları ve detayları tam anlamıyla belirlenmediğinden dolayı beş yıllık kalkınma planları ile program planı aynı minvalde yer almıştır. Muhtelif kamu kaynaklarının tedarigi ve değerlendirilmesi sürecinde gerekli denetimin sağlanmasına yönelik olarak mali saydamlığın sağlanarak kamuoyunun planlı bir şekilde bilgilendirmesi kanunda lafzi bir şekilde belirtilmiştir. Oluşturulan performans göstergeleri sayesinde performans denetimlerinin yapılması sağlanmıştır. Kamu hizmetlerinde etkinliğin sağlanarak bütçelerin plan-programlarda bulunan şekli ile uygulanması, bütçede yer aldığı şekilde orta vadeli harcama sisteminin işlerliği kamu mali yönetimine kazandırılmıştır (5018/9-16).

4. TÜRKİYE’DE PROGRAM BÜTÇE SİSTEMİNE GEÇİŞ SÜRECİ VE KAMU MALİ YÖNETİMİNE GETİRDİĞİ YENİLİKLER

4.1. Performans Esasına Dayanan Program Bütçe Sistemine Geçiş

2003 yılı itibarıyla kabul edilen 5018 sayılı KMYKK kapsamında; bütçelerde tahsisi yapılan kaynakların ekonomik, etkin ve verimli kullanılması, kaynak kullanımları sonrasında ortaya çıkan bilgi ve belgelerin üst politika belgeleri dahil programlar ile ilişkili hale getirilmesi, sonuç odaklı bir çerçevede mali yönetim anlayışının getirilmesi, bu sayede şeffaflık prensiplerine göre hesap verebilirlik prensiplerinin güçlendirilmesi maksadıyla “performans esaslı bütçe sistemi” kabul edilmiştir. Performans esaslı bütçe sisteminin esas faktörleri olan stratejik plan, yine bu süreçte detaylandırılan performans programı ve sonuca yönelik faaliyet raporları minvalinde genel yönetim kapsamındaki kamu idarelerinde tatbik sürecine geçilmiştir. Öte yandan 2000’li yılların başında da yeni sistemin altyapısını oluşturacak analitik sınıflandırmanın tatbikine başlanmıştır (Sayıştay Dergisi, 2020: 91). 2018 yılında kadar kamu mali yönetiminde çok yıllık bütçeleme, yeni bütçe sınıflandırılması, etkinlik-verimlilik prensipleri ile kamu kaynaklarının kullanımına önemli katkılar sağlanmıştır. Ayrıca mali saydamlık kavramı denetim, yetkilendirme ve hesap verebilme süreçleri kapsamında uluslararası normlar çerçevesinde kabul gören bir bütçe sistemi kamu yönetimize kazandırılmıştır.

5018 sayılı kanun sadece 2003 yılının ihtiyaçlarına göre kabul edilip uygulanmaya başlamış bir belge değildir. Kanun, kamu yönetiminde gelişen, güncel, zamanın ihtiyaçlarına ve reform ihtiyaçlarında cevap verebilecek özelliklere sahiptir. Bu minvalde ulusal ve uluslararası süreçlerde, dünyada ve Türkiye’de yaşanan gelişmeler neticesinde zamanın gerekliliklerine göre birtakım yenilik ihtiyaçları da oluşmaktadır. Söz konusu durum kapsamında performans esaslı bütçeleme sistemine yönelik uygulamalar analitik bütçe sınıflandırması çerçevesinde yorumlanmış ve birtakım aksaklık görülmüştür. Bu süreçte kamu mali yönetimi kapsamında bulunan “üst politika belgelerinde” yer alan gaye ve maksatlar ile analitik bütçe minvalinde

oluşturulan bütçeler arasında kâfi seviyede münasebet tesis edilemediği, stratejik planlar ve performans programları vasıtasıyla ortaya konan performans verisinin bütçeleme ve karar tesis etme safhalarında yoksun bırakıldığı fark edilmiştir. Kaynak tahsisi süreçlerinde genellikle girdi odaklı yaklaşımlara yoğunlaşılması sebebiyle performans esaslı bütçeleme bu çerçevede tam manasıyla tatbik edilememiş, bütçe sistemi klasik bütçe anlayışına yakın hususlar sergilemeyi sürdürmüştür (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021-2023 Dönemi Bütçe Hazırlama Rehberi, 2020: 12) Performans esaslı bütçe sisteminde uygulama kapsamında birtakım farklılıkların oluşması söz konusu olmaktadır. Klasik bütçe anlayışı ile hareket edilmesi kurumlar arasındaki iletişim, mevzuat ve uygulama farklılıklarında dolayı uygulama süreçlerinde aksaklıkların oluşmasına sebep olmaktadır. Amaçlar, kaynakların dağıtılması, idareci bakış açısı ve performansla yönelik göstergeler ile plan-bütçe ilişkisi arasındaki korelasyon amaca uygun olarak ilerlemektedir. Fakat sürecin etkin şekilde işlemesi için doğru bir planlama yapılması ve bu planların da programlara bağlanması gerekmektedir (Küçükaycan, 2020: 30). Bu minvalde performansla dayanan bütçelemenin dinamik bir kapsamda tatbiki adına mevzubahis bütçeleme sisteminden sağlanan olumlu çıktılardan da yararlanılmıştır. Ayrıca söz konusu amaç çerçevesinde performansla yönelik bilgiler ve bütçede tahsisi öngörülen kaynaklar kapsamında bir ilişkiye dayanan performans esaslı program bütçe düzenlemesinin gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021-2023 Dönemi Bütçe Hazırlama Rehberi, 2020: 13).

Program bütçe, harcamaların program sınıflandırması doğrultusunda bölümlendirildiği, harcamaların öncelik sıralarının karar alıcılar tarafından kamu hizmetinin sunumuna yönelik performans kapsamında malumat kazandırıldığı ve gerekli verilerin kaynak tahsisi aşamasında sisteme dayalı bir şekilde tatbik edildiği bir bütçeleme sistemidir (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Program Bütçe Rehberi, 2020: 3). Bu sistem geleneksel bütçe sistemlerinden farklı olarak alt programlar ile bütçenin amacına yönelik harcamaların gerçekleştirilmesini sağlamaktadır (Afanasiev and Shash, 2016: 4839). Program bütçe performans bütçenin gelişmiş hali olmakla birlikte harcama kalemleri ve faaliyetlerin performansları yerine topluma hizmet sunma ve

toplumun refahını arttırmaya yönelik bir bütçeleme prensibini içermektedir. Devletin yürüttüğü hizmetlerin plan-programlar arasında ilişkilendirilip bu çerçevede gerçekleştirilmesi sürecini ifade etmektedir. Söz konusu sistemde hedeflere ulaşılmasını sağlamak üzere, her program için amaca yönelik olarak ödenek tahsis edilmektedir. Programlar alt gruplara ayrılarak; program, alt program, faaliyet, alt faaliyet/dal şeklinde oluşturulmaktadır. Bu süreçteki hedef, kamu organlarının gerçekleştirilen hizmetlerin performans bilgisine göre kaynak tahsisine kullanıma uygun bir biçimde sınıflandırılmasıdır. Program, kamu idarelerinin başlıca görev ve sorumlulukları bağlamında tahsis edilen kaynak, birbiriyle uyumlu ve anlamlı şekilde bir oluşturulmuş faaliyetler grubu olarak tanımlanmıştır. Oluşturulan programların amacı kamunun istek ve gereksinimlerini gerçekleştirmek amacıyla üst politika belgelerinde düzenlenmiş amaç ve öncelikler temelinde varılması arzulan neticelerdir. Program sınıflandırmasının “program” ile “faaliyet” düzeyleri arasında konuşlanan, programın sonuçlarına erişmek maksadı ile oluşturulan kendi aralarında uyum sağlayan faaliyetler grubudur. Program bütçe sürecinde de faaliyet kavramını, “*kamu kaynağı kullanmak suretiyle belirli bir ürün ya da hizmetin sunulması amacıyla, planlama aşamasından üretim ve hedef kitleye sunum aşamasına kadar gerçekleştirilen iş, işlem ve süreçler bütünü*” olarak ifade etmek mümkündür (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Program Bütçe Rehberi, 2020: 164-166). Bütçe sınıflandırılmasında program, alt grup ve faaliyet yapılanmasında harcama dengeleri de gözetilerek harcamaların gerçekleştirilmesi sağlanan bir bütçe modelidir (Diamond, 2003: 6). Temel bütçe çerçevesinde belirlenen harcama programlarının alt programlara ve faaliyetlere yönlendirilmesi sağlanmaktadır. Bu yöntem etkin ve denetlenebilir bir bütçe sistemini tercih eden birçok devlet tarafından kullanılan bir sistemdir (Robinson, 2013: 5).

Reformist bir kamu mali yönetim anlayışıyla performans esaslı bütçelemenin uygulanması minvalinde elde edilen bilgi, tecrübe ve edimler sayesinde var olan sistemin daha etkin bir şekilde uygulanabilmesi ihtiyacı oluşmuştur. Bu minvalde mevcut sistemin program bütçe ile ele alınması günün gelişen şartlarının da ortaya koyduğu süreçler kapsamında değerlendirilmiştir. Söz konusu süreç

çerçevesinde yenilikçi bir düşünce ile gelecekte bütçe sisteminde oluşabilecek aksaklıkları da gidermek, performans esaslı bütçe sisteminin uygulanması çerçevesinde oluşan sorunları ortadan kaldırmak adına 2012 yılında çalışmalar başlamıştır. “Hazine ve Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü Bütçe Uygulama Grubu” bünyesinde oluşturulan proje ekibi ile birçok kamu kurumunun da katılımı ile çalışmalar yürütülmüş, bu süreç şu şekilde ilerlemiştir. Öncelikle geçmiş tarihten günümüze kadar olan bütçeleme sistemimizin bir değerlendirilmesi yapılmıştır. ABD, Avustralya, Fransa, Kanada ve Kore Cumhuriyeti gibi birçok ülke uluslararası araştırmalar kapsamında irdelenmiş, söz konusu ülkelerin bütçe yapıları detaylı bir şekilde incelenmiştir. İncelenen ülkeler çerçevesinde konuya yönelik literatür ve ülke tecrübeleri minvalinde ülkemiz bütçe usul ve esaslarına cevaz verecek şekilde bir yöntem teklifi çalışılarak rapor haline getirilmiştir (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2020 Yılı Bütçe Gerekçesi, 2019: 154). Söz konusu sistem teklifi kamu yönetiminde karar alma mekanizmasında yetkili yöneticilerin düşünce ve fikirlerini almak amacıyla 2013 yılının Nisan ayında bir dizi görüşme gerçekleştirilmiştir. Bakanlık yetkilileriyle oluşturulan model önerisi bilgileri paylaşılmış, görüş ve değerlendirmeler dikkate alınmıştır. Bu süreçte model oluşturulması aşamasında sadece birçok ülke ile görüşülmemiş Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi uluslararası kurumlar ile de fikir alışverişinde bulunularak teknik yardım alınmıştır. Bu kapsamda aralarında Maliye Bakanlığının da bulunduğu birçok Bakanlık ve Sayıştay Başkanlığı ile program bazlı bütçeye yönelik istişareler yapılmıştır. Ayrıca Birleşik Krallık ve Fransa’nın bütçe reformu kapsamındaki tecrübeleri ile ülkemizin günümüze kadar sahip olduğu bütçe deneyimleri gerçekleştirilen toplantılar tertip edilmiştir. Gerçekleştirilen programlar nihayetinde, kamu mali yönetimi çerçevesinde merkezi yönetim dâhilinde bulunan kamu idarelerine yönelik program yapısı ve program esaslarının iyileştirilmesi minvalinde oluşturulacak ilke ve esaslara yönelik “Program Yapısı ve Program Gerekçesi Kılavuzu Taslağı” hazırlanmış ve 2014 yılının Mayıs ayın itibarıyla kamu idarelerine iletilmiştir. Söz konusu “Taslak Kılavuz” kamu idareleri bünyesinde yer alan “strateji geliştirme birim” idareleriyle paylaşılarak kamu idarelerinin program oluşturmalarına yönelik

süreç başlatılmıştır (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2020 Yılı Bütçe Gerekçesi, 2019: 157). Katılımcı bir kamu maliyesi anlayışı ile son haline getirilen modelin ilk sürümü “Program Yapısı ve Program Gerekçesi Rehberi Taslağı” kapsamında merkezi yönetimde görev alan ilgili idarelerin fikir ve görüşüne 2017 yılı Temmuz ayında sunulmuştur. Ayrıca 2015 yılının Aralık ayında uluslararası kurumlar kapsamında Dünya Bankası ile “Kamu Mali Yönetimi Reform Uygulamalarının Desteklenmesi Projesi” hibe anlaşması imza altına alınmıştır. Söz konusu anlaşmanın program sınıflandırması ve program yapısının yeniden düzenlenmesi kapsamında; program maliyet süreçlerini belirleme, izleme, değerlendirme ve raporlama sistematığının geliştirilmesi çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu minvalde sistemin iyileştirilmesine yönelik olarak birçok ülke deneyimi araştırılmış, kamu mali yönetimine yönelik kabiliyet düzeyini arttırmak adına yerinde eğitimler düzenlenerek kılavuz hazırlık çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Ayrıca “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemiyle birlikte 24 Temmuz 2018’de Strateji ve Bütçe Başkanlığı kurulmuş ve bütçe hazırlık ve uygulama süreçlerine ilişkin görevler Başkanlık bünyesinde yürütülmeye başlanmıştır. Program bütçe reformu, mali yönetim sistemine ilişkin bütüncül bir bakış açısı değişikliği gerektirmekte olup bu alanda yürütülecek çalışmaların ilgili idareler ve merkezi mali aktörlerle iş birliği anlayışı içinde sürdürülmesi önem arz etmektedir. Bu çerçevede program bütçeye ilişkin Strateji ve Bütçe Başkanlığı koordinasyonundaki çalışmalar, gerek ilgili idareler gerekse de Hazine ve Maliye Bakanlığı ile müşterek olarak yürütülmüştür” (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021-2023 Dönemi Bütçe Hazırlama Rehberi, 2020: 12-13). Bu kapsamda projenin nihai sürece gelmesi hedefine yönelik olarak 2019 yılı Ocak ayından itibaren “Strateji ve Bütçe Başkanlığı” bünyesinde “Program Bazlı Bütçe Çalışma Grubu” oluşturulmuştur. Bilgi teknolojileri çerçevesinde e-bütçe sisteminin oluşturulmasına yönelik olarak zaruri altyapı ihtiyaçları minvalinde gerekli sistem revizelerine başlanmış, ayrıca gerçekleştirilecek bütçe tertipleri dahilinde belirtilen program sınıflandırmasına uygun konversiyon hazırlıkları da devam ettirilmiştir. Yatırım programı ile bütçe uyumunun gerçekleştirilmesine yönelik olarak program sınıflandırılması e-bütçe sistemine

tanımlanmıştır. Kamu idarelerinde bütçenin tatbiki sürecinde gerçekleştirilen işlemlerin, süreklilik prensibi kapsamında analizi için ihtiyaç duyulan altyapı tedarik edilmiştir. Ayrıca program sınıflandırmasına ve performans bilgilerinin tesis edilmesi periyodunda tedarik edilen verilerin ve meydana gelen gereksinimlerin telafisine yönelik “taslak program bütçe rehberi” oluşturulmuştur. Bunların yanında analitik kapsamda bütçe sınıflandırmasında, program bütçe bakış açısıyla gerekli olan “kurumsal, fonksiyonel, finansman ve ekonomik” kodlarda iyileştirilmesi kapsamında ihtiyaç duyulan faaliyetler tesis edilmiştir. Program bütçe geçişine yönelik olarak gerçekleştirilmesi gereken iş ve işlemleri ifade eden “Bütçe Hazırlık Sürecinde Kullanılacak Program ve Alt Programlar ile İlgili İdareler” ile “Koordinasyondan Sorumlu İdareler ile Programı Yürüten İdareler” listelerinin bulunduğu “Cumhurbaşkanlığı Oluru” alınmıştır. Tüm bu süre nihayetinde programlar kapsamında yer alan sınıflandırma ve performansla yönelik bilgilerin idareler tarafından e-bütçe sistemine intikali sağlanmıştır. Bütçede gerçekleştirilen yeni reform çerçevesinde 2020 yılı idare performans programları, program bütçe minvalinde düzenlenerek TBMM’ye arz edilmiştir. Gerçekleştirilen çalışmalar sonrası “2021 yılı Merkezi Yönetim Bütçesi”, tam tekemmül etmiş şekilde program bütçe kapsamında hazırlanması sağlanmıştır (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2020 Yılı Bütçe Gerekçesi, 2019: 155-157).

4.2. Performans Esaslı Program Bütçe Sisteminin Kamu Mali Yönetimine Getirdiği Yenilikler

Türk kamu mali yönetiminde önemli bir mihenk taşı olan performans esaslı bütçe sistemi günün değişen ihtiyaçları çerçevesinde gelecek yılların ihtiyacını da karşılamak, bu sürece katkıda bulunmak üzere reformist bir bakış açısı ile program bütçenin entegrasyonu ile birlikte güncellenmiş ve güçlenmiştir. Uzun yıllar uluslararası ve uluslar üstü kurumlar nezdinde titizlikle yapılan çalışmalar neticesinde kıt kaynakların, optimum faydaya yönelik olarak gerekli olan programlar çerçevesinde tahsisinin sağlanması ve harcamaların gerçekleştirilmesi aşamasında önceliklerin tespit edilmesine destek olmak amacıyla program bütçenin entegrasyonu sağlanmaktadır. Program bütçe adaptasyonu ile harcamaların programlar itibarıyla sınıflandırılması,

programların belirli politika amaç ve hedefleriyle ilişkilendirilmesi, programlarla ilgili ve nitelikli performans bilgisinin üretilmesi, performans bilgisinin bütçeleme süreçlerinde kullanılması, sonuçlarının izlenmesi ve değerlendirilmesi söz konusu olmaktadır (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Program Bütçe Rehberi, 2020: 6).

Performans esaslı program bütçe sistemi vasıtasıyla temel bütçe ilkeleri kapsamında kamu mali yönetimine faydalı değişiklikler getirmesi sağlanmaktadır. Bu çerçevede başta 11. Kalkınma Planında yeni bütçe süreci ile gerçekleştirilecek yeniliklere değinilmiştir. Bu kapsamda;

“Kaynak tahsisi ve kullanımının plan politika ve hedefleri doğrultusunda öncelik verilmesine ve bütçenin çıktı ve sonuç odaklı bir yaklaşımla uygulanması, izlenmesi ve değerlendirilmesine imkân vermek ve bunun neticesinde plan-program-bütçe bağlantısı ile uygulama, izleme ve değerlendirme süreçlerini güçlendirmek amacıyla program bütçe sistemine geçilecektir”.

“Md. 259.1. Kamu harcamalarının program bazlı sınıflandırma çalışmaları tamamlanacaktır.”

“Md. 259.2. Kalkınma planı, orta vadeli program, Cumhurbaşkanlığı yıllık programı ve stratejik planlarla uyum gözetilerek, kamu hizmetlerini program yaklaşımıyla ele alan bütçe yapısına geçilecektir.”

“Md.260. Kamu harcamalarının değerlendirilmesi, öncelik verilmesi ve kaynakların etkin kullanımının gözetilmesi, kamu kurumlarının performansının değerlendirilmesi ve sağlıklı mali sıklılaştırma uygulamalarının yürütülmesine yönelik olarak harcama gözden geçirmeleri yapılacak, harcama programlarının uygulama süreçlerinde etkinlik artırılacak ve harcamalar kontrol altında tutulacaktır.”

“Md.260.1. Harcamaların etkililik, ekonomiklik ve verimlilik durumlarının raporlanmasını

sağlayacak şekilde harcama gözden geçirmeleri yapılacaktır” (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, On Birinci Kalkınma Planı, 2019: 45).

Yapılan değişiklikler sayesinde program esaslı bütçe sisteminin bütçeye yönelik sınıflandırma süreçlerinde kaynaklar ile kamu mali yönetim dâhilinde bulunan kamu hizmetleri arasında münasebet tesis etmeye, değişik harcama alternatiflerinde önceliğin tanınması minvalinde gerekli işlemlerin oluşturulması sağlanmaktadır (Ergen, 2021: 295). Program temelli bütçelemede program modeline göre, programlar ilk olarak alt programlara yine bu öncelik çerçevesinde alt programlar da (eğer öngörülmüşse) daha alt programlara ayrılmaktadır. Ayrıca bu kapsamda öngörülen her bir alt program faaliyet ve alt faaliyetlerle ilişkilendirilmektedir (Çelik ve Işık, 2020: 46). Program sınıflandırılması ile hedeflenen başlıca konu, yönetim ve karar alma süreçlerinde yer alanların faaliyetlerine mesnet oluşturacak tahsislerin bütçeler ile birlikte oluşan süreçlere dahil edilmesi ve programlar arasında oluşacak masraflar arasındaki önceliğin tespit edilmesidir. Öte yandan program sınıflandırması temelinde var olan yapının hali hazırda bulunan yapıya dahili sonrasında fazla olan bölümlerin sadeleştirilmesi, tahsis ödeneklerinin kamu mali yönetimi ilkeleri çerçevesinde yer alan mali saydamlık çerçevesinde denetlenmesi amacıyla “kurumsal, fonksiyonel, finansman tipi ve ekonomik sınıflandırma” türü sınıflarda ilave iyileştirmelerin yapılması ihtiyacı doğmuştur. Bu yöndeki ihtiyaç minvalinde yapılan değişimler e-bütçe sistemine entegre edilerek evvelki dönemde bulunan kodlar çerçevesinde yer alan verilerin bütçe hazırlık fasıllarında tatbik edilmesine imkân sağlanmıştır (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Program Bütçe Rehberi, 2020: 7). Bu kapsamda yapılan düzenleme ile kod yapısı şu şekilde değişikliğe uğramıştır;

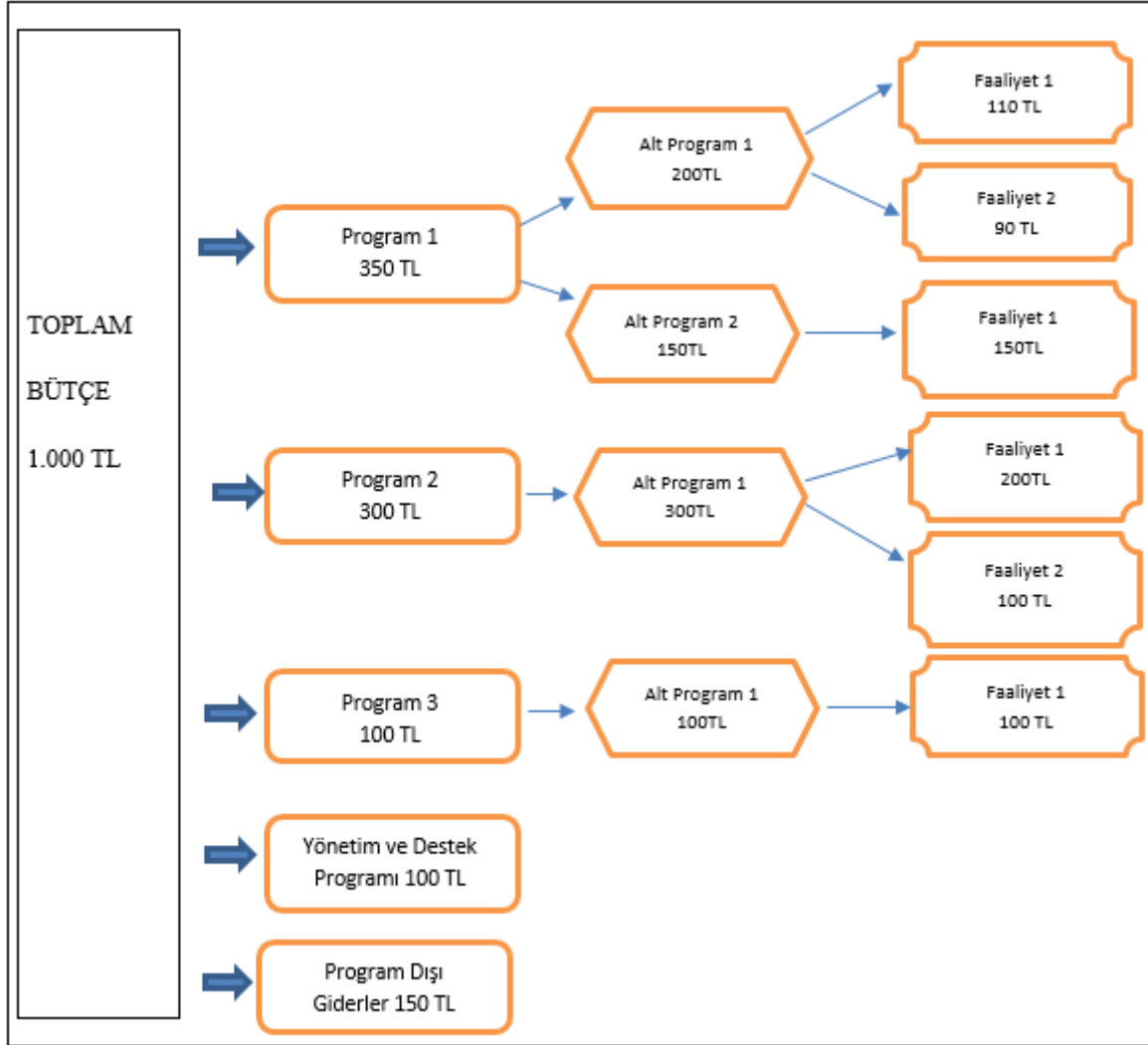
Tablo 2: Program Bütçe Çerçevesinde Yeni Bütçe Kod Yapısı

GİDER TERTİBİ (Mevcut kod yapısı)												
Kurumsal Sınıflandırma				Fonksiyonel Sınıflandırma				Finansma	Ekonomik Sınıflandırma			
1. düzey	2. düzey	3. düzey	4. düzey	1. düzey	2. düzey	3. düzey	4. düzey	1. düzey	1. düzey	2. düzey	3. düzey	4. düzey
0	0	0	0	0	0	0	0	0	03	2	1	01
GİDER TERTİBİ (Yeni bütçe kod yapısı)												
Program/Alt Program/Faaliyet/Alt Fa				Kurumsal Kodlama		Finansma	Ekonomik Sınıflandırma					
1. düzey	2. düzey	3. düzey	4. düzey	1. düzey	2. düzey	1. düzey	1. düzey	2. düzey	3. düzey	4. düzey		
.....	0000	0000	00	00	00	00	00		

Kaynak: (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Program Bütçe Rehberi, 2020: 15)

Program bütçe ile birlikte dört düzeyden oluşan ve kurumsal sınıflandırmadan sonra gelen fonksiyonel sınıflandırma kaldırılmış, stratejik plana bağlanan “Program Bütçe Kodu” devreye girmiştir. Bu sayede stratejik planlar ile program bütçe arasında ilişkinin kurulması sağlanmış, detay bilgilendirme, amaca uygunluk ve hesap verebilirlik süreçlerine önemli düzeyde katkıda bulunulmuştur. Söz konusu gider tertibi çerçevesinde yapılan bütçe dağılımları da bütçe dengesi kapsamında değerlendirilmektedir.

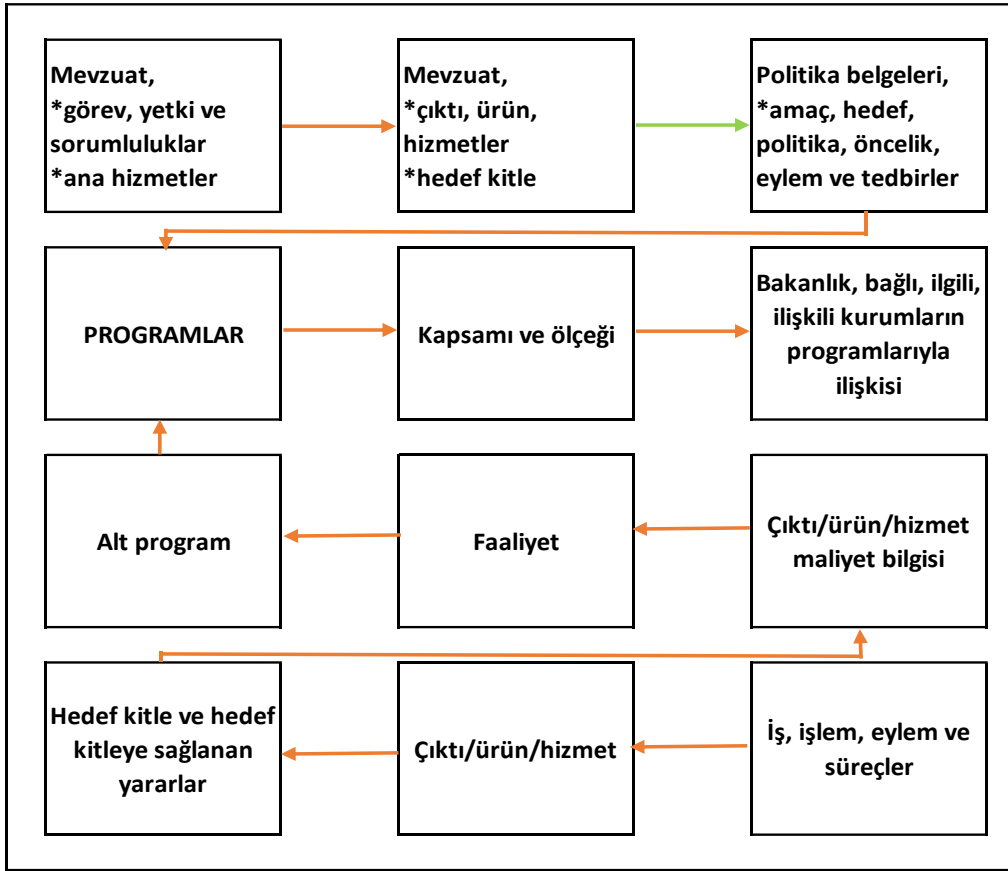
Tablo 3: Bütçe Tahsisinde Program Bütçe Dengesi

Kaynak: (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021-2023 Bütçe Hazırlama Rehberi, 2020: 58)

Bu minvalde merkezi yönetime dâhil bütçeden gerekli olduğu durumlarda idareye yönelik tahsislerin yapılması durumundaki toplam tahsis; program ve ilgili programa ait alt programların ödenek toplamlarına eşit olmak zorundadır. (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021-2023 Bütçe Hazırlama Rehberi, 2020: 57). Diğer taraftan bütçe teklifinde bulunmayan fakat idare aracılığıyla kontrol edilmesi bütçe denetimi çerçevesinde elzem görülen tahsise yönelik göstergelerinin, performans programlarında takip edilebilmesi mümkün olmaktadır. Bütçe dışı var olan kaynakların merkezi yönetim ve idare hedeflerine yönelik katkı sağlaması söz konusudur. Bu çerçevede program bütçe yapısında gerçekleştirilen değişimler ile birlikte bütçeye dâhil kaynakların denetim ve kontrolünün yapılması sağlanacaktır. Diğer yandan tahsis sürecindeki kontrol vasıtası ile döner sermaye, fon ve özel hesaplar gibi bütçe dışı kaynak denetiminin de TBMM ve kamuoyu tarafından gerçekleştirilmesi mümkün olacaktır (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021-2023 Bütçe Hazırlama Rehberi, 2020: 130). Plan-program-bütçe arasındaki korelasyonun güçlendirilmesi ile birlikte, kavramsal karışıklıkların engellenerek üst politika belgeleri ile dengeli bir ilişkinin oluşması ve temelde istikrarlı bir yapının sağlanmasına yönelik adımlar atılmıştır (Ergen, 2021: 295).

Tablo 4: Program Hiyerarşisi Kapsamında Bütçe Ödenek İlişkilendirme Süreci

Kaynak: (T.C Hazine ve Maliye Bakanlığı, Program yapısı ve Program Gereçesi Rehberi, 2017: 52)

Program bütçe sürecinde düzenlenen program sıralaması çerçevesinde mevcut bütçe ödenekleriyle program koordinasyonu sağlanarak ekonomik sınıflandırmanın birinci düzeyinde bir ilişkinin kurulması sağlanmaktadır (BÜMKO, Program Yapısı ve Program Gereçesi Rehberi, 2017: 52).

2018 yılında Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçilmesiyle birlikte bütçeleme sürecinde de birtakım değişiklikler gerçekleşmiştir. Hükümet sistemi kapsamındaki yeni değişim, kamu mali kontrol ve yönetim sisteminde de yeniliklerin yapılmasını gerekli kılmış, bu kapsamda başta bütçe süreci ve performans esaslı program bütçe sistemine yönelik önemli bir değişim süreci gerçekleştirilmiştir. Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi kapsamındaki sistemde yürütme organının başında Cumhurbaşkanının olmasından dolayı Türkiye’de merkezi yönetime yönelik bütçesinin hazırlanması görevi, gerek 1982 Anayasası gerekse 5018 sayılı Kanun vasıtası ile Cumhurbaşkanlığına tevdi edilmiştir.

Bu kapsamda kamu mali yönetiminin mihenk taşı olan “5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu” kapsamında doğal olarak Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi Modeli çerçevesinde bütçe hazırlık ve uygulama süreçlerine yönelik olarak birtakım düzenlemeler yapılmıştır (Küçükaycan, 2020: 28). Bu minvalde gerçekleştirilen yasal tanzimlerin başında 5018 sayılı Kanununun 9. maddesi çerçevesindeki “stratejik planlama ve performans esaslı bütçeleme” başlığı altındaki düzenleme gelmektedir. İlgili maddede “Kamu idareleri stratejik planlarını; kalkınma planlarına, Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen politikalara ve programlara göre hazırlamaları gerekliliği” vurgulanmıştır. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi, ekonomi politikaları dâhil kamu mali yönetiminin 5018 sayılı Kanununun amacına uygun bir çerçevede etkin ve verimli bir şekilde gerçekleştirilmesini sağlamaktadır. Kanununun 9. maddesi lafzi olarak şu şekilde düzenlenmiştir.

“Kamu idareleri; kalkınma planları, Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen politikalar, programlar, ilgili mevzuat ve benimsedikleri temel ilkeler çerçevesinde geleceğe ilişkin misyon ve vizyonlarını oluşturmak, stratejik amaçlar ve ölçülebilir hedefler saptamak, performanslarını önceden belirlenmiş olan göstergeler doğrultusunda ölçmek ve bu sürecin izleme ve değerlendirmesini yapmak amacıyla katılımcı yöntemlerle stratejik plan hazırlarlar. Stratejik plan hazırlamakla yükümlü olacak kamu idarelerinin ve stratejik planlama sürecine ilişkin takvimin tespitine, stratejik planların politikalar, kalkınma planı ve programlarla ilişkilendirilmesine yönelik usul ve esaslar Cumhurbaşkanı tarafından belirlenir. Kamu idareleri, program bütçeye uygun olarak yürütecekleri faaliyetler ile bunların kaynak ihtiyacını, amaç, hedef ve performans göstergelerini içeren performans programı hazırlar. Kamu idareleri bütçelerini, kalkınma planı, Cumhurbaşkanlığı programı, orta vadeli program, orta vadeli mali plan, Cumhurbaşkanlığı yıllık programı, stratejik planları ile program yapısına uyumlu şekilde ve performans esasına dayalı olarak hazırlar. Kamu idarelerinin bütçelerinin stratejik planlarda belirlenen performans göstergelerine uygunluğu ve idarelerin bu çerçevede yürütecekleri faaliyetler ile performans esaslı bütçelemeye ilişkin diğer hususlar Cumhurbaşkanı tarafından belirlenir” (5018/9).

Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin uygulanması minvalinde, merkezi yönetime yönelik olarak bütçeye ait kanun teklifinin hazırlanması, sunulması, TBMM’de istişare edilmesi safhalarını içeren ve bütçe sürecindeki reformları da kapsayan değişiklikler yapılmıştır.

➤ “5018 sayılı Kanunda yapılan değişiklik çerçevesinde Cumhurbaşkanlığı, merkezî yönetim bütçe kanun teklifini hazırlar ve bu amaçla ilgili kamu idareleri arasındaki koordinasyonu sağlar. Ayrıca 1 ve 13 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri gereğince Strateji ve Bütçe Başkanlığı ile Hazine ve Maliye Bakanlığı merkezi yönetim bütçe kanun teklifinin hazırlık çalışmalarını koordineli bir şekilde yürütmektedir.

➤ Orta Vadeli Plan (OVP) Kalkınma Bakanlığı tarafından, Orta Vadeli Mali Plan (OVMP) Maliye Bakanlığı tarafından hazırlanmakta iken OVP ve OVMP’ nin Strateji ve Bütçe Başkanlığı ile Hazine ve Maliye Bakanlığınca beraber hazırlanacağı

düzenlenmiştir.

➤ OVP’ yi kabul etme yetkisi Cumhurbaşkanına verilmiş, bu çerçevede bütçe sürecinin, Cumhurbaşkanınca onaylanan OVP’ nin Resmi Gazete’de yayımlanması ile başlayacağı hüküm altına alınmıştır.

➤ OVMP’nin Yüksek Planlama Kurulu yerine Cumhurbaşkanınca onaylanması ve Resmi Gazete’de yayımlanması şeklinde düzenleme yapılmıştır.

➤ Bütçe çağrısı ve eki bütçe hazırlama rehberi ile yatırım genelgesi ve eki yatırım programı hazırlama rehberinin Cumhurbaşkanlığınca hazırlanacağı hükme bağlanmıştır.

➤ Merkezi yönetim bütçe kanun teklifinin bir parçası olan genel bütçe gelir teklifinin Cumhurbaşkanlığınca hazırlanacağı hüküm altına alınmıştır. 13 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi gereğince Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Hazine ve Maliye Bakanlığınca oluşturulan gelir tahminlerini esas alarak gelir bütçesi teklif taslağını hazırlamaktadır.

➤ Kamu idarelerinin gelir ve gider tekliflerini Maliye Bakanlığınca, yatırım tekliflerini ise Kalkınma Bakanlığınca göndereceklerine ilişkin düzenleme kamu idarelerinin gelir ve gider tekliflerini Cumhurbaşkanlığınca gönderecekleri şeklinde değiştirilmiştir”(Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021-2023 Bütçe Hazırlama Rehberi, 2020: 7).

SONUÇ

Türkiye’de 1927 yılında kabul edilen Muhasebe-i Umumiye Kanunundan bu yana kamu mali yönetiminde birçok değişiklik yaşanmış, ülkede ve dünyada yaşanan gelişmeleri dikkate almadan, gelecek yılları gözetmeden yapılan reformlar yetersiz kalmıştır. 2003 yılında gelindiğinde reformist bir bakış açısı ile uluslararası çerçevede, günün koşullarına ayak uyduracak ve gelecek yılların değişen şartları kapsamında revizyonlara açık olabilecek “5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu” kabul edilmiştir. Kanun, devletin makroekonomik hedeflerine yönelik eylem ve politikaları içeren, bu kapsamda sürdürülebilir ve sürekli kalkınma modelini şiar edinmiş eş zamanlı olarak ilgili plan ve programlar dahilinde yer alan amaç, politika ve önceliğine göre kamu mali yönetiminde bulunan kamu idarelerinin

stratejik planları doğrultusunda fayda-maliyet analizi çerçevesinde oluşturulan öngörülebilir, denetime açık programları içermektedir. 5018 sayılı KMYKK üst politika belgeleri olarak adlandırılan Kalkınma Planları, Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programları, Orta Vadeli Program ve Orta Vadeli Mali Planları bütçe sürecinde etkin ve verimli şekilde kullanılmaktadır. Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu üst politika belgelerinde yer alan hedefler minvalinde bütçelerin hazırlanma aşamalarının dahil olduğu, bu çerçevede gerçekleştirilen işlemlerin sonuçlarının da detaylı ve mali saydamlık esasına göre düzenlendiği bir kanundur. Ayrıca söz konusu kanun bütçe sürecinde gelir ve giderlerin gayri safi çerçevede gösterilmesi gerektiği, gelir ve giderlere yönelik denkliliğinin sağlandığı, bütçenin düzenlenmesinden tekemmül etmesine kadar olan süreçte bütçe ile alakalı olmayan konulara yer verilmemesi gibi prensiplerin de dâhil olduğu, sistematik bir yasa olarak mevzuatımızda yer almıştır. Kamu mali yönetimimizde köklü bir değişim yaratan 5018 sayılı KMYKK, günün koşullarına uyum sağlayacak bir kanun sistematigiğine de sahiptir. Sürekli iyileştirme ve geliştirme süreçlerine açık olan kamu mali yönetim ve bütçe sistemi, bu çerçevede günün gereklerine ve gelecek yıllardaki potansiyel değişikliklere cevap verebilecek niteliktedir.

Reformist ve fütürist bir anlayış çerçevesinde büyük bir titizlikle yapılan çalışmalar neticesinde kullanılan bütçe sisteminde yaşanan aksaklıkların giderilerek, gelecekte olası sorunların önceden çözümlenmesine yönelik olarak kamu mali yönetiminde uzun soluklu çalışmalar yapılmıştır. Bu süreç neticesinde 5018 sayılı KMYKK çerçevesindeki bütçe ilkelerinin ve kanun amacının daha etkin bir şekilde uygulanabilmesi için program esaslı bütçelemeye geçiş için çalışmaları tamamlanmıştır. Söz konusu reform neticesinde kamu idaresinde stratejik bir yönetim faktörü olarak kullanılabilir, kaynak tahsislerinin bütçe hedefleri doğrultusunda detaylı bir şekilde yönlendirilmesini ve raporlanmasını sağlayacak, stratejik plan-bütçe ilişkilerinin daha kolay seviyede kurulduğu, bütçe ödenekleri ile program hiyerarşisinin alt düzeye kadar ilişkilendirilebildiği bir bütçe sistemi oluşturulmuştur. Kamu

idarelerinin stratejik planları, performans programları ve faaliyet raporları vasıtasıyla ortaya çıkacak performans bilgisinin kaynak israfının önlenmesi, kamu harcamalarında en alt düzeyde kontrolün sağlanması çerçevesinde kurumlara verilecek ödenekler minvalinde çok faydalı olacağı gözlemlenmektedir. Ayrıca, 2018 yılından itibaren Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçilerek yürütmenin güçlenmesi sağlanmış, bütçe sürecinde yürütmenin etkinliği artırılarak ülke ekonomisi ve yatırımları için 5018 sayılı KMYKK kapsamında gerçekleştirilecek faaliyetlerin daha hızlı hayata geçirilmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Bu minvalde Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin 5018 sayılı KMYKK nezdinde uygulanacak bütçe süreçlerine yönelik mevzuat düzenlemeleri de tamamlanmıştır. Böylece program bütçe uygulamasında oluşabilecek mevzuat ile ilgili potansiyel sorunların önceden engellenmesi sağlanmıştır. Performans esaslı program bütçe sayesinde ekonomide etkinlik ve verimlilik prensibi gereği sınırlı kaynakların, bütçe tahsis sürecinde yaratacağı fayda gereği toplumun ihtiyaçlarının olumlu seviyede karşılanacağı düşünülmektedir. Performans programı ve bütçe bağlantısının tahkimine de imkan sağlayacak olan yeni bütçe sistemi, harcamaların oluşturulan programlara göre gerçekleştirilmesine imkan sağlayacaktır. Ayrıca performans esaslı program bütçe sisteminin optimum faydayı sağlayacak tahsislerin gerçekleştirilmesine destek olacağı ve etkin bütçe tahsislerine katkı sağlaması beklenmektedir. Öte yandan 5018 sayılı kanun kapsamında gerçekleştirilen değişim ile bütçe sürecinde talep edilen harcamaların programlara göre bölümlendirildiği, tahsis yetkililerine harcama önceliği kapsamında detay bilgilendirme yapıldığı, kamu mali yönetimi çerçevesinde verilen hizmet kalitesinin sorgulanabildiği ve mevzubahis verilerin “kaynak tahsisi” aşamalarında düzenli olarak kullanılarak kamu mali yönetiminde etkinlik-verimlilik prensibine yönelik çıktılarının alınacağı bir bütçe sistemi olması sağlanacaktır.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI ORANI BEYANI VE ÇIKAR ÇATIŞMASI BİLDİRİMİ

Araştırmacılar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Araştırmacılar makaleye ortak olarak katkıda bulunmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Afanasiev, M.P. ve Shash N.N., (2016). *Program Budgeting: New Aspect of Efficiency*, International Information Institute, 19(10), 4839-4846.
- Ağar, S. (2007). *Geçmişten Bugüne Mali İdare, Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (73), 372-432.
- Ateş, H. ve Mücahit, B. (2020). *Yeni Kamu İşletmeciliği ve Performans Yönetimi*, Nobel Yayınevi, ss.17-42.
- Çelik, M.Y. ve Işık, S., (2020). *Türkiye’de Program Bazlı Performans Bütçeleme Sistemine Geçişin Temel Dinamikleri, Güncel Maliye ve Kamu Yönetimi Çalışmaları*, Akademisyen Kitabevi: Ankara, 35-51.
- Çöker, F. (2007). *Açıklamalı 5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi Ve Kontrol Kanunu ve İkincil Mevzuat*, Ankara: Yeküd Yayınları.
- Demircan, E.S. (2006). *Yeni Ekonomik Düzendeki Bütçe Sistemlerindeki Değişim Süreci ve Türk Kamu Maliyesinin Uyumu, Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 47-61.
- Diamond, J., (2003). *From Program to Performance Budgeting: The Challenge for Emerging Market Economies*, IMF Working Paper, WP/03/169, 3-22.
- Ekinci, E. ve Yılmaz, F. (2019). *Kamu Yönetiminin Yeniden Yapılandırılmasında Özel Sektörün Etkisi Üzerine Bir Değerlendirme, Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(11), 65-74.
- Ener, M. ve Demircan, E. (2006). *Küreselleşme Sürecinde Yeni Devlet Anlayışı ve Türkiye, Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4(2), 197-218.
- Ergen, Z., (2016). *Kamu Mali Yönetiminde Yeniden Yapılanma: Muhasebe-i Umumiye Kanunundan 5018 sayılı Kanuna ve Bütçe Usullerinde Dönüşüm*, *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 8(1), ss.93-115.
- Ergen, Z., (2021). *Performans Esaslı Bütçe Sisteminden Program Bazlı Performans Bütçe Sistemine Geçiş: Yeni Bütçe Sistemi ile Hedeflenenler*, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), ss.280-302.
- İpek, E.A.Ş., Sakal, M., Çiçek, .G., (2014). *Performans Esaslı Bütçe Sistemi ve Diğer Bütçe Sistemlerinden Farklılıkları Üzerine Bir Değerlendirme*, *Sosyoekonomi Dergisi*, 22(22), ss.109-126.
- Kanca, O.C., (2017). *5018 Sayılı Kanun Üzerine Bir Değerlendirme*, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 493-505.
- Kalimullah, N.A., Alam, K.M.A., Nour, M.M.A., (2012). *New Public Management: Emergence and Principles*, *BUP Journal*, 1(1), 2-22.
- Küçükaycan, D., (2020). *Yönetmelik Hesap Verebilirlik Aracı Olarak Türkiye’de Program Bütçe Sistemi*, *ETÜ Sentez İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2, 21-36.
- Robinson, M., (2013). *Program Classification for Performance-Based Budgeting: How to Structure Budgets to Enable the Use of Evidence*, *IEG Evaluation Capacity Development Series*, Washington, DC: World Bank.

- Tekin, Ö.F., Eroğlu, H. T., Arkan, A., Çankaya, S. (2014). **Yeni Kamu Yönetimi İlkeleri Bağlamında 5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu**, *Afro-Avrasya Coğrafyasında Kamu Yönetimi Uygulamaları ve Sorunları*, XI. KAYFOR Bildiriler Kitabı, ss. 11-23, TODAİE Yayın No: 380, Ankara.
- Tunçer, M., Kılıçer, E. (2013). *Örnek Ülkelerde ve Türkiye’de Çok Yıllı Bütçeleme Sistemi, Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 50(580), ss.109-125.
- Yılmaz, H.H. ve Akdeniz, İ., (2020). *Program Bazlı Bütçe Sistemine Yönelik Bir Yapılandırma Önerisi*, *Sayıştay Dergisi*, 32 (117), 87-114.
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, (2017). *Program Yapısı ve Program Gerekçesi Rehberi*.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2019). *2020 Yılı Bütçe Gerekçesi*.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2019), *On Birinci Kalkınma Planı*.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2020), *Program Bütçe Rehberi*.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2020), *2021-2023 Dönemi Bütçe Hazırlama Rehberi*.
- 5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, (2003, 24 Aralık), Resmi Gazete (Sayı 25326).

APA Berber, G., Deste, M. (2021) BİR GIDA İŞLETMESİNDE SÜREÇ İYİLEŞTİRME UYGULAMASI: DONDURMA FABRİKASI ÖRNEĞİ. Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22 (3), 53-72.
DOI 10.53443/anadoluibfd.959147

Araştırma Makalesi
Başvuru Tarihi: 29.06.2021
Kabul Tarihi: 27.07.2021

Research Article
Date Submitted: 29.06.2021
Date Accepted: 27.07.2021

BİR GIDA İŞLETMESİNDE SÜREÇ İYİLEŞTİRME UYGULAMASI: DONDURMA FABRİKASI ÖRNEĞİ¹

Öğr. Gör. Gizem BERBER²
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa DESTE³

ÖZET

Anahtar Kelimeler:

- ❖ Süreç iyileştirme,
- ❖ Süreç iyileştirme yöntemleri,
- ❖ Dondurma üretimi

İşletmelerin başarılı olabilmeleri için süreçlerini en iyi şekilde tanımlamaları ve yönetmeleri gerekir. Doğru bir süreç yönetimi gerçekleştiren işletmeler faaliyetlerinin gelişmesini sağlayacak, süreçlerin sonuçlarını değerlendirerek aksaklıklar söz konusu olduğunda performansın iyileştirilmesi için sürecin işleyiş biçimini yeniden tasarlayacaktır. Bu kapsamda performansın iyileştirilmesinde istenen başarı için gerekli olan en önemli adımlardan biri süreç iyileştirme yöntemleridir. Bu çalışmada literatürde yer alan süreç iyileştirme yöntemleri kullanılarak dondurma imalatı yapan bir işletmede iyileştirme uygulaması gerçekleştirilmiştir. İşletmenin iş süreçlerinin bütün aşamaları incelenerek mevcut durum analizi yapılmıştır. Analiz sonrasında sorunlar tespit edilerek uygun yöntemlerin seçilmesiyle sorunların çözümü için çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Yapılan uygulama sonucunda temel sorunlar tespit edilerek işçilik hataları, temizlik ve hijyen, fabrika düzeniyle ilgili çözümler üretilmiştir. Üretilen çözümlerin bir kısmı hayata geçirilerek kısa sürede önemli iyileştirmeler sağlarken, bir kısım öneriler ise işletmenin orta vadeli hedefleri içerisine alınarak değerlendirilmiştir.

¹ Çalışma, Mustafa Deste danışmanlığında Gizem Berber tarafından hazırlanan “Bir Gıda İşletmesinde Süreç İyileştirme Uygulaması: Dondurma Fabrikası Örneği” başlıklı 2017 yılında yayınlanan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

²Giresun Üniversitesi, Tirebolu Mehmet Bayrak Meslek Yüksekokulu, gizem.berber@giresun.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7164-2348>

³Inönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, mustafa.deste@inonu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5781-6543>

**IMPLEMENTATION OF PROCESS IMPROVEMENT IN A FOOD BUSINESS:
EXAMPLE OF AN ICE CREAM FACTORY**

Lect. Gizem BERBER

Dr. Mustafa DESTE

ABSTRACT

In order for businesses to be successful, they need to define and manage their processes in the best way. Businesses that perform a correct process management will ensure the development of their activities, evaluate the results of the processes and redesign the way the process works in order to improve performance in case of malfunctions. In this context, one of the most important steps required for the desired success in improving performance is process improvement. In this study, improvement process was applied to an ice cream manufacturing operation by using the process improvement methods in the literature. All phases of the business process of the business are examined and the current situation analysis is done. Problems were identified after the analysis and appropriate methods were selected to solve the problems. As a result of the application, basic problems were identified and workmanship errors, cleaning and hygiene, factory layout solutions were produced. While some of the solutions produced have been passed on to life and provided important improvements in a short period of time, some of the suggestions have been evaluated by taking into account the medium term objectives of the operator.

Keywords:

- ❖ Process improvement,
- ❖ Process improvement methods,
- ❖ Manufacture of ice cream

1. GİRİŞ

Günümüzde işletmelerin rekabetçi ortamda hayatta kalarak büyümeye devam edebilmeleri için iş süreçlerini doğru yönetmeleri gerekir. Süreçlerini doğru yönetmeyi başaran işletmeler zamanı ve kaynakları etkin kullanarak verimliliği artırırken maliyetlerini de azaltmış olurlar. Bu doğrultuda iş süreçlerinin etkinlik ve verimliliği işletmenin başarısı için oldukça önemlidir. Başarıda sürekliliği sağlamada ise iş süreçlerindeki aksaklıkları daha hızlı fark ederek sorunları ortadan kaldıracak iyileştirme çalışmaları yapılmalıdır. Bu doğrultuda işletmelerin mevcut iş süreçlerine uygun süreç iyileştirme yöntemlerini tercih ederek daha az maliyetle, daha doğru ve daha fazla iyileştirme sağlayabileceklerdir.

Çalışmada; gıda sektöründe yer alan dondurma üretimi yapan bir işletmede yüksek miktarda harcamalara gerek kalmadan, hızlı ve maliyeti düşük çözümler sunabilen süreç iyileştirme yöntemleri kullanarak işletmenin süreçlerinin iyileştirilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda; beyin fırtınası, nominal grup tekniği, balık kılçığı, iş akış diyagramı, çetele, poka yoke, kaizen uygulamaları yapılarak hem sorunlar tespit edilmiş hem de iyileştirmeler yapılarak çözüm önerilerinde bulunulmuştur.

2. SÜREÇ İYİLEŞTİRME YÖNTEMLERİ

Süreç iyileştirme yöntemleri, birbirini tamamlayan, yöneten ve yönetilenler için performans iyileştirmesini sağlayan faaliyetler grubudur (Kovancı, 1999: 281). Süreçlerde ortaya çıkabilecek sorunların fark edilmesi ve çözüm bulunması amacıyla uygulanır.

İşletmelerin iş süreçlerinin farklı olması nedeniyle hepsi için gerekli olan tek bir yöntem yoktur. Kullanılacak yöntemler iyileştirilmek istenen sürece göre farklılık gösterecektir. Bu doğrultuda literatürde işletmelerde kullanılan süreç iyileştirme yöntemleri Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: Süreç İyileştirme Yöntemleri

Beyin Fırtınası	Yakınlık Diyagramı	Kalite Çemberleri
Nominal Grup Tekniği	Akış Diyagramı	Çetele Diyagramı
Neden-Sonuç Diyagramı	Pareto Analizi	Histogram Diyagramı
Matris Diyagramı	Ağaç Diyagramı	İlişki Diyagramı
Dağılım Diyagramı	Kontrol Kartları	Ok Diyagramı
Tedarik Zinciri Yönetimi	DeneySEL Tasarım Metodu	Poka - Yoke Analizi
Kuvvet Alanı Analizi	Süreç Yenileme	5S
Analitik Hiyerarşi Prosesi	Toplam Verimli Bakım	Simülasyon
Simülasyon	Jidoka	Kalite Fonksiyon Yayılımı
İstatistiksel Proses Kontrolü	Kıyaslama	Kaizen
Toplam Kalite Yönetimi	Toplam Ekipman Etkinliği	Kanban
Yalın Üretim	Hata Türü ve Etkileri Analizi	Kısıtlar Teorisi
Altı Sigma	EFQM Mükemmellik Modeli	
Kalite Güvence Standartları	Bilgi Yönetimi	

Kaynak: Deste ve Berber, 2018, s. 216

İyileştirme sürecinde iş süreçlerinin birbirinden farklı olması göz önünde bulundurularak her işletmenin kendi süreçlerine uygun olan iyileştirme yöntemiyle uygulamaya geçmesi gerekmektedir. Bu şekilde beklenen verimlilik sağlanacaktır (Deste ve Berber, 2018 : 215).

Çalışma kapsamında kullanılan yöntemler;

Beyin fırtınası: Herhangi bir konuda fikir, çözüm önerileri, kök sebep toplamak istenildiği zaman yapılan bir grup etkinliğidir (Eyüboğlu, 2012: 137). Gruba katılanların sayısı 5-6 kişiden daha az, 19-20 kişiden daha fazla olmamalıdır. Ortaya çok farklı fikirlerin çıkabilmesi için grupta farklı düşünen, farklı kültürleri ve farklı yaş gruplarını temsil eden insanlar olmalıdır. Konunun uzmanlarının yanı sıra doğrudan ilgisi olmayanların da bulunması gerekir. Bu şekilde mevcut soruna bilinenlere şartlanmadan değişik açılardan bakılabilecektir (Çavuş, 2004: 45).

Nominal Grup Tekniği: Niteliksel bilgi üretmek, bu bilgileri analiz etmek amacıyla katılımcıların beyin fırtınası yaptığı grup etkinlikleridir. Katılımcı sayısı 9 ile 12 kişi arasında değişebilir. Katılımcılar toplantının konusuyla ilgili fikirlerini söyler ve bu fikirler liste haline getirilir. Önemli görülen fikirler ise seçilir. (Clark ve Stain, 2004:3-6).

Sebep Sonuç Diyagramı (Balık Kılçığı) : Bir sonuçtan yola çıkarak o sonucun sebeplerini bulmayı amaçlar. Bu araç süreçteki sorunların kök nedenlerini bulmak için kullanılır. Bilinen bir sorun ele alınıp (balığın kafası içine yazılıp) bu soruna neden olabileceği düşünülen kök sebepler kılçıklara yazılarak beyin fırtınası tekniğiyle beraber ilerlenir (Eyüboğlu, 2012: 139).

Akış Diyagramı: Süreç içerisinde yapılacak işleri ve işlemleri açıkça belirler. Yapılacakların yazılı olarak tanımlanmasının yanı sıra görsel olarak da gösterilmesini sağlar. Bu sayede peş peşe yapılacak işler sıralanır ve tanımlanır. Hangi işlemlerin, kimler tarafından, ne zaman yapılacağı belirlenmiş olur (Yalçınkaya ve Acar, 2001:79).

Çetele: Süreç içerisindeki sorunların ya da benzer durumların kaç kere tekrarladığını görmemizi sağlayan bir veri toplama tekniğidir. Bir sürecin geliştirilmesinde olasılıkları elemeye yardımcı olur. Çetele diyagramı hazırlanırken bunu hazırlayan kişinin unutmaması gereken en önemli nokta verilerin bir karara varmak amacıyla toplandığıdır (Halis, 2010: 150).

İlişki Diyagramı: Bir dizi fikir arasındaki sebep ve sonuç bağlarının grafiksel gösterimidir. Ana sebepler belirlenmek istendiğinde birbiriyle ilişkili fazla sayıda konu olduğunda kısıtlı kaynaklara dikkatlice odaklanma gerektiğinde tercih edilebilecek bir diyagramdır. İlk olarak bir ekip oluşturulur. Problem belirlenir. Probleme ilgili fikirler üretilir. Fikirler gelişigüzel dağıtılır. Fikirler arasında oklar çizilir ve ok sayıları bulunur. En fazla sayıda dışarı giden ok, o fikrin temel sebep olduğunu gösterirken en fazla içeri gelen ok, o fikrin temel sonuç olduğunu gösterir (Köksal, 2001: 21).

Poke-Yoke Analizi: Hatayı baştan önlemek için tedbirler almaktır. Poke-yoke anlayışı hatanın bir süreç olduğunu ve bu süreç sonunda kusurlu ürün meydana geldiğini savunur. Ancak devamlı işleyen iyileştirici sistemler oluşturularak "Sıfır Hata" hedefine ulaşmak mümkündür. Bunun için öncelikle "hatalar kaçınılmazdır" anlayışından "sıfır hataya ulaşılabilir" inancına geçmek gerekir. İşletmede gerçekleşen her türlü faaliyet sırasında oluşan hatalar ve bu hatalara yol açan sebepler tespit edilmeli, hataları kaynağında yok etme hedefine öncelik tanınmalıdır (Günaydın, 2002: 59-60).

Kaizen: Sürekli geliştirme, daha iyi hale getirir. Burada ana hedef israfı azaltıp verimliliği ve üretkenliği yükselterek üretim maliyetini düşürmektir. Bir üretim aşamasını veya işi daha iyiye götürmek için getirilen her öneri kaizendir (Yazgan vd., 1998: 133).

LİTERATÜR TARAMASI

İş süreçlerinde doğru ve düzenli bir şekilde süreç iyileştirme çalışmaları yapan işletmeler, verimliliğin artırılmasında, maliyetlerin azaltılmasında önemli katkılar sağlar. Bu doğrultuda literatür kapsamında süreç iyileştirme teknikleri kullanılarak yapılan iyileştirme çalışmalarının bir kısmına değinilmiştir.

Kuruluşların en çok tercih ettiği iyileştirme metodlarının neler olduğu ve hangilerinde daha çok başarıya ulaşıldığıyla ilgili yaptıkları anket çalışmasında Kirkham ve ark., (2014), anket sonuçlarına göre en çok başarı sağlayan yöntemin altı sigma olduğunu belirlemişlerdir.

Altı sigma süreç iyileştirme tekniğiyle Balci (2005), imalat ve montaj hatlarında, Öztürk (2010), yedek parça deposunda, Sevinç (2013), bir taşıt parçasının sistemdeki tahliyesinin kontrol süreci üzerinde iyileştirmeler yapmıştır. Akdamar (2014) ise pres kesme yapılmış bilezik parçasının; sertleştirilmiş, hassas, taşlanmış bir bilezik parçası haline dönüştürülmesi sırasında geçirdiği süreçlerin iyileştirilmesini sağlamıştır. Çırkan (2009) çalışmasında otomotiv yan sanayi sektöründeki bir firmada tüm süreçlerde iyileştirmeye gitmiştir.

Asistan hizmeti veren bir şirketin süreçlerini inceleyen Bezdirci (2006), ilk olarak bir süreç iyileştirme takımı oluşturmuştur. Sorunları tespit etmek için sebep-sonuç diyagramı kullanmıştır. İş akışını görmek için iş akış diyagramı oluşturmuştur. Şikayetlerin gösterimi için pareto diyagramından yararlanılmıştır. Çözümler belirlerken de histogram diyagramı ve beyin fırtınası tekniğinden yararlanarak iyileştirmeler yapmıştır.

Dengizler Kayaalp ve Erdoğan (2008) yaptıkları çalışmada bir konfeksiyon işletmesinde istatistiksel proses kontrol yöntemini kullanarak dikiş hatalarının azaltılmasını incelemiştir. İlk olarak kontrol listesi ile dikiş hatalarının miktarı kolaylıkla belirlenmiştir. Pareto analizi ile dikiş hatası oranı en çok olan operasyonlar tespit edilmiştir. Sebep - sonuç diyagramı ile hataların nedenleri analiz edilmiştir. P kontrol grafiği ile dikimhanedeki günlük hatalı oranların istatistiksel olarak kontrol altında olup olmadığı incelenmiştir. Sonuç olarak istatistiksel proses kontrolü yöntemi ile dikiş hatalarının azaltılacağı görülmüştür.

Çevik ve Aran (2009) çalışmalarında hata türü etkileri analizini anlatmıştır. Uygulama kısmında ise üretim sürecini HTEA ile ele alıp, süreçleri incelemiştir. Karşılaşılan hatalar analiz edilmiştir. Sonuç olarak bu tekniğin, firmanın kalite fonksiyonlarını iyileştirme konusunda başarı sağladığı gösterilmiştir. Yakıt (2010) ise çalışmasında tekstil sektöründeki bir işletmede ön, ara ve final kontrollerindeki olası hatalar üzerine yoğunlaşmıştır. HTEA tekniğini kullanarak hata türlerini, hataların nedenlerini ve bu hataların etkilerini belirlemiştir. Bu bilgiler ışığında iyileştirmeler yapmıştır.

Chen ve ark. (2010) çalışmalarında yalın altı sigmada doğru değer akışı geliştirme sürecine değinmiştir. Süreçle ilgili bilgiler toplayarak mevcut durumun değer akışı haritası oluşturulmuştur. Süreçle ilgili sorunların belirlenmesi için "5 whys" yöntemi kullanılmıştır. Taguchi metodu kullanılarak da iyileştirmeler yapılmıştır.

Tekstil sektöründeki bir işletmede denim pantolon üretim hattında darboğazlar belirleyen Takcı (2013), bu süreçte hem mevcut durumun simülasyonu hem de olması gereken durumun simülasyonu yapılmıştır. Simülasyonlar arasındaki farklara göre çözüm önerilerinde bulunarak iyileştirmeler yapılmıştır.

Yıldırım ve Karaca (2013) çalışmalarında elektronik sektörde yangın ve gaz algılama sistemlerinin üretimini yapan bir işletmede istatistiksel proses kontrol uygulamasını gerçekleştirmişlerdir. Üretim sürecindeki arıza sebeplerini incelemek için çetele kullanmış ve en önemli arıza sebeplerine yönelmek için pareto analizi yapmışlardır. Arızaların oluşumundaki en büyük etken ile ilgili nedenlerin belirlenmesi için neden sonuç diyagramından yararlanmışlardır.

Cox ve Ulmer (2015) çalışmasında yalın üretimin tanımı, işlevleri, araçlarıyla ilgili bilgiler vermiştir. İmalat, montaj, kalite kontrol süreçleri ele alınmış ve yalın üretim teknikleriyle geliştirme süreci anlatılmıştır. Sadece üretim hattında olmayıp ofis ortamında da yalının uygulanacağı vurgulanmıştır.

Özveri ve ark. (2018) çalışmalarında kablo metalleri tedarik sürecinin iyileştirilmesinde iş akış şeması, balık kılıcı ve pareto analizini uygulamışlardır. Bu doğrultuda tedarik sürecinin azaldığı ve hatalı ürün tedarikine engel olunabileceği görülmüştür.

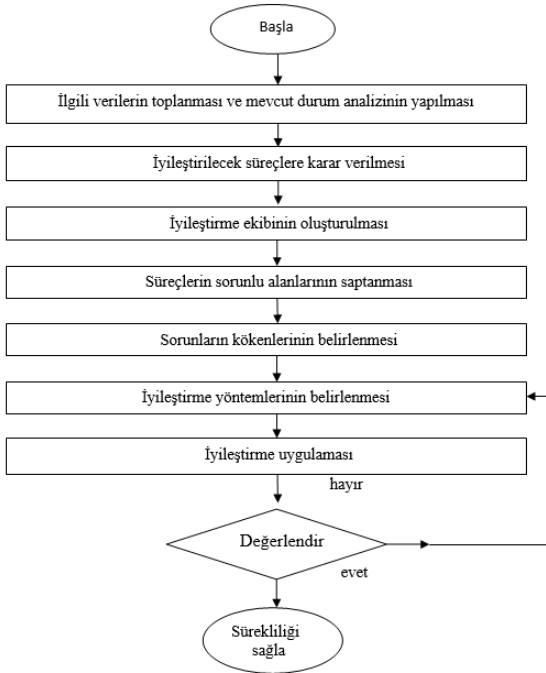
Çelik sektöründe faaliyet gösteren bir üretim işletmesinde soğuk çekme hattını inceleyen Çelik (2020), üretim hattındaki hataları tespit ederek çözüm bulmak amacıyla poka yoke uygulamaları gerçekleştirmiştir. Uygulamalar sonucunda üretim hattının etkinliğinin arttığı sonucu elde edilmiştir.

4. ÇALIŞMANIN AMACI, TASARIMI VE YÖNTEMİ

Bu çalışmada, literatürde yer alan süreç iyileştirme yöntemleri ile gıda sektöründe faaliyet gösteren, dondurma üretimi yapan bir işletmede iyileştirme çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda; verimliliğin ve satışların artırılması için neler yapılabileceğini tespit etmek, işletme ortamındaki israfı ve dağınıklığı ortadan kaldırmak, temizlik ve hijyen kurallarına dikkati artırmak, iş sağlığı ve güvenliğine özen gösterilmesini sağlamak amaçlanmıştır.

İşletmenin iş süreçleri gözlemlenerek; süt hazırlama, paketleme, kalite kontrol, depolama, temizlik süreçlerinden oluşan üretim bölümünde durum analizi yapılarak sorunlar belirlenmiş ve bu sorunların çözümü için uygun yöntemler seçilerek PUKÖ döngüsü çerçevesinde iyileştirme çalışmaları yapılmıştır. Çalışmada veri toplamak amacıyla; gözlem, dökümantasyon incelemesi ve derinlemesine mülakat teknikleri kullanılmıştır. Bu bilgiler ışığında daha detaylı olarak çalışmanın aşamaları Şekil 1' de yer almaktadır.

Şekil 1: Süreç İyileştirme Akış Şeması

İşletmede mevcut durum analizi ile gerekli bilgiler toplandıktan sonra yapılacak iyileştirme çalışması için üretim süreciyle ilişkili alanında uzman; gıda mühendisi, pazarlama bölümü yetkilisi, sevkiyat sorumlusu, ustabaşı ve danışman firma yetkilisiyle bir proje ekibi oluşturulmuştur. Daha sonra sorunlar tespit edilerek çözüm önerileri sunulmuş ve iyileştirme çalışmalarına başlanmıştır.

4.1. Beyin Fırtınası

Hammaddenin kabulünden ürün çıktısı elde edilip müşteriye gönderilene kadar süreçlerde problemleri belirlemek ve çözümler bulmak için beyin fırtınası tekniği tercih edilmiştir. Süreç iyileştirme ekibiyle toplantı yapılmış ve işleyiş genel olarak değerlendirilmiştir. Değerlendirme sonucunda; hammadde problemleri, ambalaj hataları, çalışan hataları, proses kontrolü, temizlik ve hijyen, müşteri ilişkiler temel problemler olarak belirlenmiştir.

4.2. Nominal Grup Tekniği

İyileştirme yapmak amacıyla belirlenen problemlerin her biri aynı öneme sahip değildir. Bu problemler önceliklerine göre sıralanarak çözüm yolları aranmalıdır. Bu amaçla beyin fırtınası tekniği ile belirlenen sekiz problem proje ekibiyle birlikte nominal grup tekniği yöntemiyle önem sırasına konmuştur. Proje ekibinden, her probleme 1 ve 8 arasında puan vermeleri istenmiştir. En önemli problem olarak gördüklerine 8, önemli ikinci probleme 7 vermeleri istenmiş ve 1'e kadar puanlama bu şekilde devam etmiştir. Daha sonra puanlar toplanmış ve işletmenin en önemli problemleri seçilmiştir. Verilen puanlar ve toplamı sonucu öncelikli olarak belirlenen problemler Tablo 2' de yer almaktadır.

Tablo 2: Nominal Grup Tekniği Uygulaması

Problemler	Gıda Mühendisi	Pazarlama Çalışanı	Sevkiyat Sorumlusu	Ustabaşı	Danışman	Toplam	Öncelik Sırası
Hammadde problemleri	5	1	4	2	1	13	(8)
Ambalaj hataları	3	5	5	3	4	20	(4)
Makine problemleri	4	4	2	5	3	18	(5)
Çalışan hataları	6	3	8	8	8	33	(3)
Proses kontrolü	2	2	1	4	5	14	(7)
Temizlik ve hijyen	8	6	6	7	6	33	(2)
Fabrika düzeni	7	7	7	6	7	34	(1)
Müşteri ilişkileri	1	8	3	1	2	15	(6)

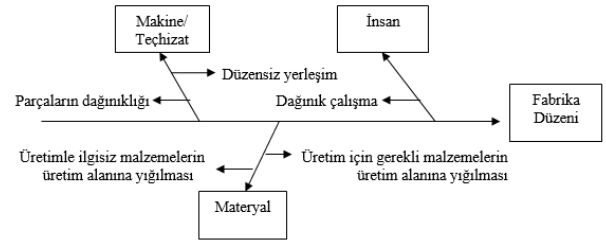
Tablo 2’de yapılan puanlama sonucunda puanlarının toplamının yüksek olması nedeniyle 30 ve üzeri olan problemler seçilmiş ve öncelikli olarak onların çözümüne ağırlık verilmesine karar verilmiştir. Fabrika düzeni, temizlik ve hijyen, çalışan hataları temel problemler olarak belirlenmiştir.

4.3. Neden - Sonuç Diyagramı (Balık Kılıçığı)

Her problemin oluşmasına neden olan alt nedenleri vardır. Doğru çözümler üretebilmek için bu nedenler ve etkilerinin belirlenmesi gerekir. Bu amaçla nominal grup tekniği ile sıralanan problemlerin alt nedenlerinin belirlenmesinde neden - sonuç diyagramından yararlanılmıştır. Belirlenen her sorunun alt nedenlerini belirleyebilmek amacıyla her problemle ilgili sorular sorularak beyin fırtınası yapılmıştır.

- Fabrika düzeniyle ilgili problemlerin nedenleri nelerdir?

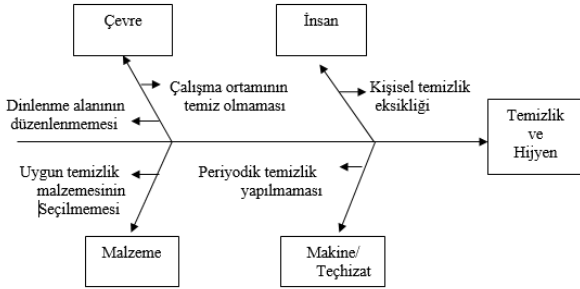
Şekil 2: Fabrika Düzeni Neden-Sonuç Diyagramı

Dondurma üretimi ve paketlenmesi için gerekli olan makineler düzensiz yerleştirilmiştir. Çalışanların iş sürecinde kullandığı malzemeleri ve makine parçalarını dağınık bırakmaktadır. Üretimle ilgisi olmayan temizlik malzemeleri ve makine tamiratı için kullanılan araç gereçler üretim alanında yer almaktadır. Ayrıca, üretimde kullanılan yağ, un, emülgatör vb. malzemelerin ve paketlenme aşamasında ise ambalaj ve kolilerin günlük üretim için gerekli olan miktardan fazlasının üretim alanına getirilmektedir. Üretim alanının küçük olması nedeniyle bu durum çalışanların hareket alanını kısıtlamakta ve iş kazalarına neden olabilmektedir.

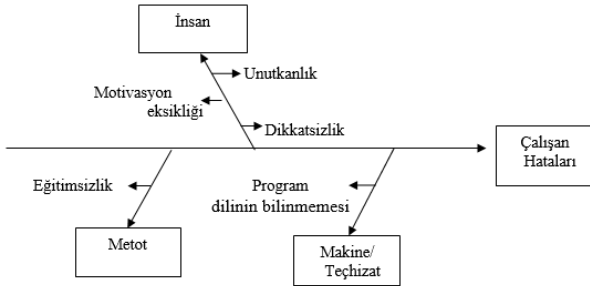
- Temizlik ve hijyen problemlerine neden olan faktörler nelerdir?

Şekil 3: Temizlik ve Hijyen Neden-Sonuç Diyagramı

Çalışanlar molalarda dinlenmek için fabrika bahçesine çıkmakta ve iş kıyafetleri ile yerde oturmaktadır. Üretim ortamına, dışarıya çıktıkları ayakkabılarla gelmekte, dezenfeksiyon paspaslarını kullanmamaları nedeniyle de kirlilik oluşmaktadır. Ayrıca çalışanlar, kişisel temizlik (saç, sakal vb.) konusunda titiz olmamakta; eldiven, bone, kolluk vb. hijyen için gerekli olan malzemelerin kullanımına dikkat etmemektedir. Çalışma ortamının temizliğine uygun malzemeler tercih edilmemekte ve makinelerin periyodik temizliği yapılmamaktadır. Bu durum hijyen konusunda problemler yaşanmasına neden olmaktadır.

Şekil 4: Çalışan Hataları Neden-Sonuç Diyagramı

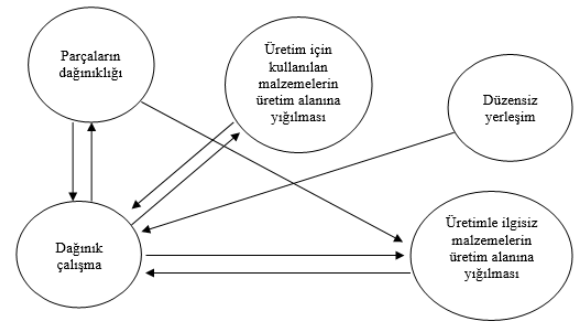

Çalışanlar verilen iş talimatlarını unutarak hammadde karışım oranlarında ve kolilere yerleştirilen ürün sayılarında hata yapmaktadır. İş sağlığı ve güvenliği ile temizlik bilincinin geliştirilmesi, üretim sürecinde kullanılan makinelerin program dillerinin öğrenilmesi konularında eğitim eksiklikleri vardır. Ayrıca, çalışanların çalışma saatleri, ücretlendirme, tatiller vb. konularda şikâyetleri vardır. Bunlarda motivasyon eksikliğine neden olmaktadır. Bu doğrultuda standartlara uygun ürünlerin üretilmemesi ve müşteri şikâyetlerinin arttığı görülmektedir.

4.4. İlişki Diyagramı

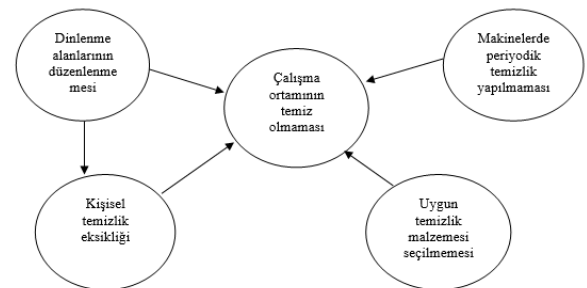
Problemlerin alt nedenleri neden-sonuç diyagramıyla sıralandıktan sonra iyileştirme ekibi ile toplantı yapılar bu nedenlerden en önemlilerini belirlemek amacıyla ilişki diyagramı kullanılmıştır. Fabrika düzensizliğinin nedenleri arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla Şekil 5'te ki ilişki diyagramı oluşturulmuştur.

Şekil 5: Fabrika Düzensizliği Nedenlerinin İlişki Diyagramı

İlişki diyagramı ile fabrika düzensizliğinin en temel nedeninin dağınık çalışma olduğu belirlenmiştir. Dağınık çalışma engellendiğinde diğer sorunların çözümlenebileceği düşünülmektedir. Temizlik ve hijyen sorunlarının nedenleri arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla Şekil 6'da ki ilişki diyagramı çizilmiştir.

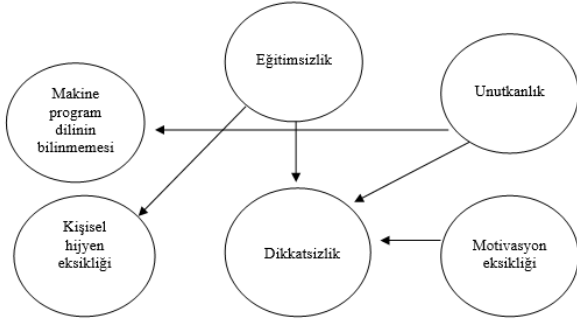
Şekil 6: Temizlik ve Hijyen Problemleri Nedenlerinin İlişki Diyagramı

İlişki diyagramı sonucunda temizlik ve hijyen problemlerinin nedenleri arasından en fazla okun dışarı çıktığı dinlenme alanlarının düzenlenmemesinin temel sebep olduğu belirlenmiştir. En fazla okun alan çalışma ortamının temiz olmamasının ise temel sonuç olduğu görülmüştür. Çalışma ortamındaki temizliğin

sağlanması ile dinlenme alanlarının düzenlenmesinin önemli etkisinin olduğu sonucuna varılmıştır. Çalışan hatalarının nedenleri arasındaki ilişkiyi görmek amacıyla Şekil 7’de ki ilişki diyagramı çizilmiştir.

Şekil 7: Çalışan Hataları Nedenlerinin İlişki Diyagramı

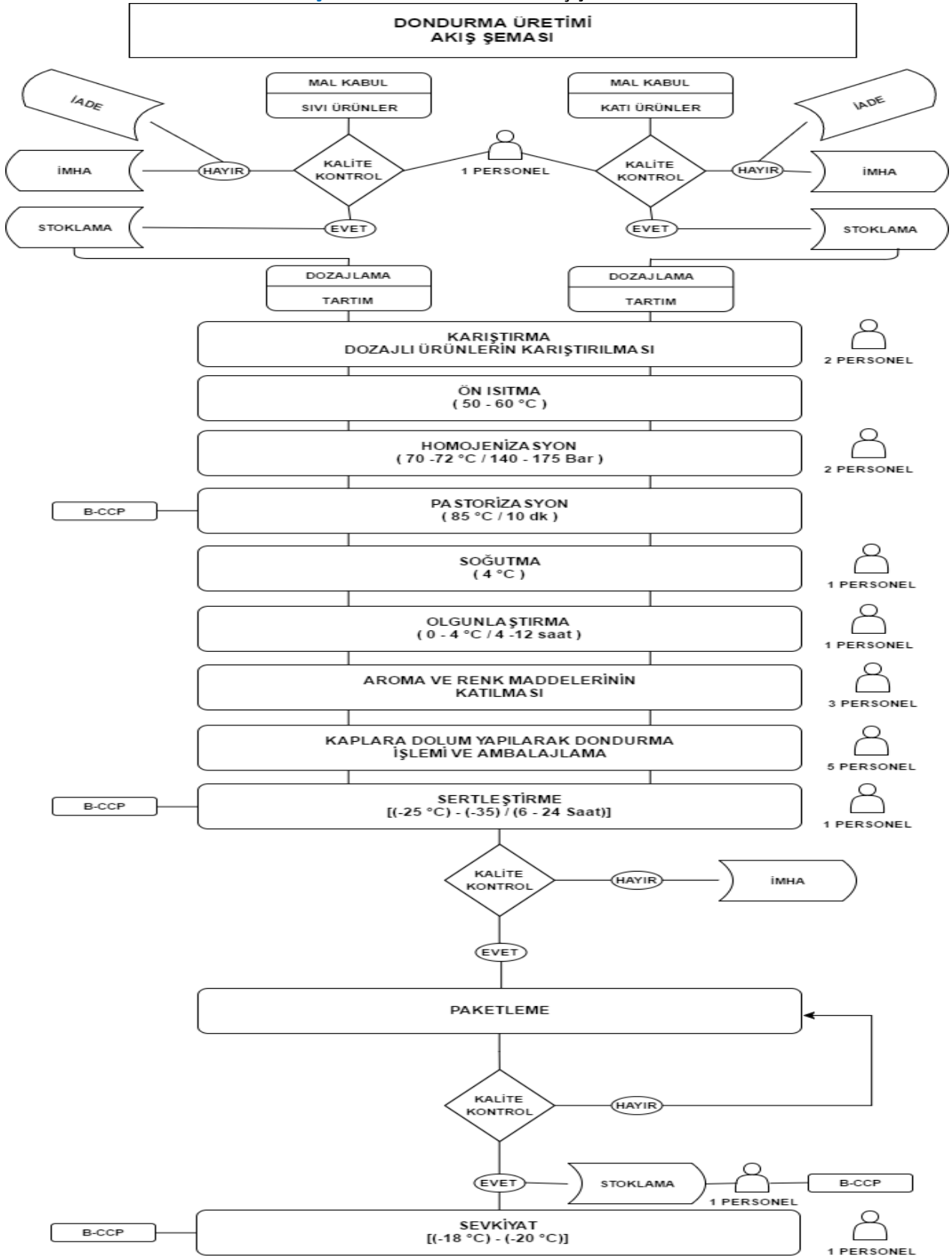
İlişki diyagramı ile çalışanların hataları arasındaki ilişkiye bakıldığında temel sebebin en fazla sayıda okun çıktığı eğitimimsizlik ve unutkanlık olduğu görülmüştür. En fazla oku alan dikkatsizliğin ise temel sonuç olduğu belirlenmiştir. Eğitimimsizlik ve unutkanlıkla ilgili yapılacak çalışmalarla dikkatsizliğin neden olduğu sorunlar azaltılmaya çalışılmalıdır.

Problemler genel olarak değerlendirildiğinde; fabrika düzeni için öncelikle dağınık çalışmanın engellenmesi gerekmektedir. Bunun da diğer faktörlerin ortadan kaldırarak sağlanabileceği düşünülmüştür. Temizlik ve hijyen konusunda dinlenme alanlarının düzenlenmesine öncelik verilerek çalışma ortamında temizlikle ilgili uygulamalar yapmaya karar verilmiştir. Çalışan hataları konusunda ise eğitime ağırlık verilmesi ve unutkanlığı engelleyecek tedbirlerin alınması gerektiği kararlaştırılmıştır.

4.5. Akış Diyagramı

Çalışanlarla yapılan görüşmeler sonucu elde edilen bilgilere göre müşterilerin üretim sürecindeki aşamalarla ilgili şikayetlerinin olduğu, bu şikayetlerin ise kolilere yerleştirilen dondurmaların sayı hatalarından kaynaklandığı öğrenilmiştir. Bu nedenle sürecin sonuna doğru önemli bir aşamanın atlandığı düşünülerek üretim akış şemasında stoklamadan önce yer alan kalite kontrolünden sonra paketleme aşamasının yerleştirilmesi önerilmiştir. Paketleme aşamasından sonra da tekrar kalite kontrol faaliyetinin gerçekleştirilmesiyle sayı hatalarında iyileştirme sağlanabileceği düşünülmüştür. Bu öneri ile Şekil 8’de hazırlanan yeni dondurma üretim akış şeması işletmeye sunulmuştur.

Şekil 8: Önerilen Üretim Akış Şeması

4.6. Çetele Diyagramı

Temizlik ve hijyenle ilgili sorunların nedenlerini belirleyebilmek, gerekli önlemler alındıktan sonra iyileştirmenin olup olmadığını görmek amacıyla çetele diyagramı kullanılmıştır. Uygulama süreci içerisinde günlük temizlik - hijyen kontrol listeleri hazırlanmıştır.

Günlük temizlik ve hijyen kontrol listesiyle daha çok çalışanlara yoğunlaşmıştır. Onların kişisel temizlikleri ve bu konuyla ilgili iş yerindeki

tutumları 20 gün gözlemlenerek günlük değerlendirmeler yapılmıştır. Bu şekilde temizlik konusundaki eksiklikler belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışanlar uyarılarak belirlenen eksikliklere çözüm yolları aranmıştır. Uyarılar sonrası tekrar 20 gün gözlem yapılmış ve ilk 20 güne göre değişimin olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. İlk 20 günlük gözlem ve ikinci 20 günlük gözlem sonucunda farklılıklar Tablo 3'te değerlendirilmiştir.

Tablo 3: Günlük Temizlik ve Hijyen Kontrol Çetele Diyagramlarının Karşılaştırılması

YARGILAR	1. çetele	2. çetele	İyileşme oranı
Çalışanlar kişisel temizliğine dikkat etmez.	15	10	% 33-34
Çalışanlar iş elbiselerinin temizliğine dikkat etmez.	18	15	%16-17
Çalışanlar eldiven kullanımına dikkat etmez.	10	6	%40
Çalışanlar maske kullanımına dikkat etmez.	17	15	%11-12
Çalışanlar bone kullanımına dikkat etmez.	2	0	%100
Çalışanlar dezenfeksiyon paspası kullanımına dikkat etmez.	13	13	0
Çalışanlar üretim alanında yeme-içme yasağına uymaz.	3	0	%100
Çalışanlarda üretim alanında takı, toka, yüzük bulundurur.	10	10	0
Çalışanlar iş elbisesi ve terlikleri, ayakkabıları ile üretim alanı dışına çıkar.	18	18	0
Çalışanlar üretim alanında zemin temizliğini sık sık yapmaz.	2	0	%100
Çalışanlar üretimde kullanılan kazanların işi bitince hemen yıkamaz.	0	0	0
Çalışanlar üretim alanının kapısının kapalı tutulmasına dikkat etmez.	15	10	%33-34
Çalışanlar üretim alanındaki ekipmanı temiz tutmaz.	9	9	0
Çalışanlar üretim alanındaki temizlik malzemelerinin hijyenik olmasına dikkat etmez.	12	12	0

Tablo 3'te elde edilen iyileştirme oranları gösterilmiştir. Çalışanlar sürekli olarak gözlemlenirse hijyen ve temizlikle ilgili alışkanlıkların kazandırılabilmesi düşünülmüştür. Bu nedenle çalışanların sürekli gözlemlenmesi için bir çalışanın görevlendirilmesi önerilmiştir. Ayrıca üretime başlamadan önce çalışanları temizlik konusunda bilinçlendirmek amacıyla kısa bir eğitimle temizlik ve hijyenin önemi anlatılmalı ve nelere dikkat etmeleri gerektiği konusunda bilgiler verilmelidir.

4.7. Poka - Yoke

Çalışanların iş süreçlerinde dikkatsizlik nedeniyle birçok hata yaptığı görülmektedir. Bu durumda işletmelerde müşteri kaybı, zaman kaybı, iş kazası gibi büyük maliyetlere neden olabilmektedir. Bu kapsamda uygulama yapılan işletmede dikkatsizlik, dalgınlık, unutkanlık gibi nedenlerle meydana gelen hataları oluşmadan engellemek amacıyla poka - yoke yöntemi tercih edilmiştir.

Müşterilerden gelen en önemli şikâyetlerden birinin dondurma kolilerinin üzerinde yazan sayıdan az ya da daha fazla ürün çıkması olduğu öğrenilmiştir. Bunun için üretim akış diyagramına paketleme yeni bir adım olarak eklenmiş ve paketlemeden sonra kalite kontrolle sorun giderilmeye çalışılmıştır. Fakat bunun dışında ne yapılabileceği düşünülerek en çok hata yapılan ürün grubu için yeni bir koli tasarlanmasına karar verilmiştir.

Şekil 9: Kornet Dondurma Paketleme

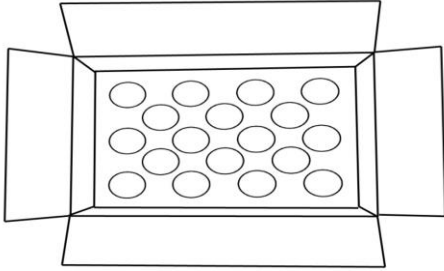
Şekil 9'da paketleme sırasında sayılarda hata yapılmakta ve paketlenen ürünler ezilmektedir. Bu nedenle ürünle ilgili şikâyetler gelmektedir. Bunu engelleyebilmek amacıyla yeni

bir koli (Şekil 10) tasarlanmış ve fayda sağlayıp sağlamayacağını görülmesi amacıyla denenmiştir.

Şekil 10: Tasarlanan Dondurma Koli

Koli, dondurmalar teker teker yerleştirilecek şekilde boyutları dikkate alınarak hazırlanmıştır. Bu şekilde ezilmelerin önlenilebileceği görülmüştür. Ayrıca ürünlerin sayılarıyla ilgili çalışanların hata yapma olanağı kalmamıştır. Her bir ürün saymaya gerek kalmadan yerine yerleştirilebilecektir. Artık koliye üzerinde yazan miktardan az ya da daha fazla dondurma konmayacaktır. Denenen koliden yola çıkarak fayda sağlanacağı düşünülmüş ve Şekil 11'de yer alan koli çizimi hazırlanarak önerilmiştir.

Şekil 11: Önerilen Kornet Dondurma Kolisi

Şekil 11’ de önerilen koli ile sayı hataları ve ezilmeler olmayacağından müşteri şikâyetleri azaltılabilecektir.

4.8. Kaizen

Fabrika ortamında kısa sürede israfı azaltıp verimliliği artıracak küçük düzenlemeler yapmak üretim maliyetini düşürmede önemli katkılar sağlamaktadır. Bu amaçla uygulama sürecinde küçük değişimlerle israf ve kayıpları azaltmak amacıyla kaizen uygulaması tercih edilmiştir. Ayrıca üretim alanındaki düzensizlik ve dağınıklık giderilmeye çalışılarak dağınık çalışmanın engellenebileceği düşünülmüştür. Yapılan kaizen uygulamaları aşağıdaki şekillerde öncesi ve sonrası şeklinde gösterilmiştir.

Şekil 12: Su Vanalarının İsimlendirilmesi Kaizeni

Amaç: Unutkanlık nedeniyle yaşanacak sorunların giderilmesi

Öncesi**Sonrası**

Getiri: Güvenlik Hijyen Düzen Zaman Alan

Fabrika sularının sağlandığı bölümde imalat suyu, kuyu suyu ve arıtma suyuna ait üç tane vana bulunmaktadır. Bu vanalardan sular alınarak analizler yapılmaktadır. Fakat hangi vananın hangi suya ait olduğu bilinmemektedir. Bu bölümde çalışan görevli dışında kimse bilgi sahibi değildir. Analiz yapılmak amacıyla su alınmaya gidildiğinde görevli yerinde bulunmazsa beklenmekte ve zaman kaybı yaşanmaktadır. Analiz için giden görevli vanaların hangi suya ait olduğuyla ilgili emin olamamaktadır. Bu karışıklığı gidermek amacıyla Şekil 12’de görüldüğü gibi her vananın yanına hangi

suya ait olduğu yazısı yapıştırılmıştır. Bu şekilde oradaki çalışana ihtiyaç kalmadan ve herhangi bir hata yapılmadan sular alınmaya başlanmıştır.

Şekil 13: Karışım Oranları Çizelgesi Kaizeni

Amaç: Unutkanlıktan kaynaklı hataların önlenmesi

Getiri: Güvenlik Hijyen Düzen Zaman Alan

Üretim sürecinde unutkanlık, dalgınlık vb. nedenlerle karıştırılması gereken malzemelerin miktarlarında hata yapılabilmektedir. Bu durum işletmeler için yanlış yapılan karışımlar nedeniyle maliyetlere neden olmaktadır. Uygulama yapılan işletmede de bu tür hataların yapıldığı fark edilmiştir. Dondurma üretiminde, malzemeleri karıştırma aşamasında çalışanların unutkanlık nedeniyle malzemelerin karışım oranında hata yaptığı görülmüştür. Bunu engelleyebilmek için karışımın yapıldığı bölüme karışım oranlarının miktarının olduğu kâğıtlar yapıştırılmıştır. Bu şekilde yapılan hataların önüne geçilmiştir. Bu hatadan kaynaklı maliyetler azaltılmış, yanlış karışımın imha edilmesi sürecinde yaşanan zaman kaybının önüne geçilmiştir.

Fakat yapıştırılan kâğıtların bir süre sonra eskidiği ve yırtılmaya başladığı görülmüştür. Belirli bir süreden sonra her defasında tekrar yenilemek gerekmiştir. Ayrıca oranlarda değişiklikler olduğunda kâğıtların üzerine yazıldığı görülmüştür. Bunun önlemek amacıyla karışım çizelgeleri (Şekil 13) karışım oranları yazılmadan PVC kaplatılmış ve oranların üzerine yazılması önerilmiştir. Değişiklikler söz konusu olduğunda da rahatlıkla silinip tekrar yazılabilecektir.

Şekil 14: Geçiş Yolu Kaizeni

Amaç: Ambalaj deposuna gidiş - gelişin kolaylaştırılması

Öncesi

Sonrası

Getiri: Güvenlik Hijyen Düzen Zaman Alan

Üretim alanında rahat hareket edebilmek amacıyla malzemelerin doğru yerlere yerleştirilmesi gereklidir. Eğer buna dikkat edilmezse çalışanların hareket alanı daralacak ve alan içerisindeki geçiş yollarında sıkıntılar yaşanabilecektir. Bu konuda çalışma ortamında sorunlar olduğu tespit edilmiştir.

Fabrikada üretim alanında dondurma ambalajlarının, külahlarının bulunduğu kutular üretim alanına, kullanılacak miktardan daha fazla getirilmektedir. Duvar kenarına yığılmakta ve

ihtiyaç oldukça ambalaj deposundan alınmak yerine yığıldığı yerden alınmaktadır. Bu durum boş alanın yanlış kullanımına ve dağınıklığa neden olmaktadır. Ayrıca ambalaj deposu ile üretim alanı arasındaki geçişte sıkıntı yaşanmakta, temizlik yapan, çöpleri atmak isteyen elemanlar buradan geçmekte zorlanmaktadır. Bu nedenle bu yol üzerindeki kutuların kaldırılması (Şekil 14) önerilmiştir. Duvar kenarına malzeme yığmak yerine gerektiğinde ambalaj deposundan getirilerek üretim alanındaki dağınıklığın da giderilebileceği görülmüştür.

Şekil 15: Laboratuvar Düzeni Kaizeni

Amaç: Düzensizliğin giderilmesi

Öncesi

Sonrası

Getiri: Güvenlik Hijyen Düzen Zaman Alan

Analizlerin yapıldığı laboratuvar ortamının temizliği ve düzeni oldukça önemlidir. Belirli planlar dahilinde temizlik yapılmalıdır. Ortamda analizleri olumsuz etkileyecek araç-gereç, çöp vb. bulunmamalıdır.

Fabrikaya ait laboratuvar gözlemlendiğinde düzen ve hijyene dikkat edildiği görülmüştür. Yerler sürekli silinmekte ve kullanılan malzemeler atılmakta, tekrar kullanılacak olan malzemeler ise bekletilmeden yıkanmaktadır. Fakat laboratuvar bölümünün sürekli temizlenmesi ve dondurmada kullanılacak aromaların hazırlanmasında gerekli olan hammaddelerin yerle temas etmemesi için bu maddelerin kolileri masa üzerine konduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca atılacak malzemeler masanın üzerinde toplanıp sonradan atılmaktadır.

Bu durum masanın asıl işlevini görmesine engel olmaktadır.

Hem masanın kullanılmasını sağlamak hem de hammaddelerin hijyenik bir ortamda olması amacıyla plastik paletlerden yararlanılmıştır. Bu paletler kullanılmayan bir alana yerleştirilmiş (Şekil 15) koliler üzerine dizilmiştir. Atılacak maddelerin ise direk çöpe atılması önerilmiştir. Bu şekilde dağınıklık önlenmiş ve hijyenik bir ortam oluşturulmasına katkı sağlanmıştır.

Fabrikada süreç iyileştirme yöntemleri kapsamında yapılan iyileştirmeler ve iyileştirme öneriler Tablo 4' te gösterilmiştir.

Tablo 4: Yapılan İyileştirme Çalışmaları

- ✓ Organizasyon akış şeması hazırlandı.
- ✓ Yeni üretim akış şeması hazırlandı.
- ✓ Temizlik ve hijyenle ilgili takip listeleri yapıldı.
- ✓ Paketlemede kullanmak amacıyla koli tasarımı yapıldı.
- ✓ Paketlemede sayı hatalarını azaltmak amacıyla çalışanlara numaralar verildi.
- ✓ Ürün bantlarına kalemlikler yerleştirildi.
- ✓ İş güvenliği amacıyla merdivenlerdeki kaydırmaz bantlar yenilendi.
- ✓ Üretim alanındaki ve laboratuardaki raflar düzenlendi.
- ✓ Laboratuvar düzenlendi.
- ✓ Üretim alanında geçiş yolu düzenlemesi yapıldı.
- ✓ Paketleme aşamasında koli yerleşim düzeni sağlandı.
- ✓ Dondurma malzemeleri karışımı sürecindeki zaman israfı önlendi.
- ✓ Karışım oranlarıyla ilgili yaşanan hatalar azaltıldı.
- ✓ İsimlendirme çalışmaları yapılarak karışıklıkların önüne geçildi.
- ✓ Fabrika çevresinin düzenlenerek dinlenme alanı oluşturulması önerildi.
- ✓ Çalışanların takip edilmesi için bir görevli olması önerildi.
- ✓ Yabancı uyruklu çalışanlara dil öğrenimi ve sayılarla ilgili eğitim verilmesi önerildi.
- ✓ Tüm çalışanlara temizlik ve hijyenin önemini anlatılması ve iş güvenliğiyle ilgili eğitimlerinin artırılması önerildi.

SONUÇ

İşletmelerde PUKO döngüsü çerçevesinde; iş süreçlerinin gözden geçirilmesi, aksaklık olan süreçlerde iyileştirme çalışmalarının planlanması ve uygulanması gerekmektedir. Doğru yapılacak bir iyileştirme çalışmasıyla beraber hem israf ve maliyetler azaltılacak, hem de müşteri memnuniyeti ve parasal kazanç artacaktır.

Çalışma kapsamında, dondurma üretimi yapan bir işletmenin iş süreçleri incelenerek işletmenin alanında uzman çalışanları ve danışman firma yetkilisinin de içinde olduğu bir proje ekibi oluşturulmuştur. Proje ekibiyle sorunlar tespit edilerek bu sorunlara çözümler aranmıştır. Süreçlerdeki sorunların belirlenmesi ve temel nedenlerine indirgenmesinde beyin fırtınası, nominal grup tekniği, neden sonuç diyagramı, çetele diyagramından yararlanılmıştır. Sorunlara çözüm bulma sürecinde ise tekrar beyin fırtınasıyla beraber çetele diyagramı, poka-yoke ve kaizen uygulamaları yapılmıştır.

Proje ekibi, beyin fırtınasıyla sorunları tespit etmiş, her sorunun aynı değerde olmaması nedeniyle nominal grup tekniği tercih edilerek problemlerin önem sırası belirlenmiştir. Bu doğrultuda, fabrika düzeni, temizlik ve hijyen, çalışan hataları öncelikli olarak çözümlenmesi gerektiği kararı alınmıştır. Bu sorunların nedenlerini bulmak amacıyla neden-sonuç diyagramı tercih edilmiştir.

Nominal grup tekniği ile belirlenen temizlik ve hijyen sorunlarının giderilmesi amacıyla çetele diyagramı kullanılmıştır. Bu kapsamda temizlikle ilgili sürecin takip edilmesi, istenen verilerin toplanması ve kaydedilerek çözüm önerilerinin getirilmesi, iyileştirme oranının görülmesi amacıyla çetele diyagramı tercih edilerek doğru bir seçim yapılmıştır.

Çalışanlardan kaynaklı hataları azaltmak ve hataları baştan engellemek amacıyla poka-yoke tercih edilmiştir. Özellikle kolilerde ürün sayılarındaki hatalarla ilgili şikayetin çok olduğu belirlenerek poka-yoke ile çözümler aranmıştır. Bu hataların yeni bir koli tasarımıyla önlenebileceği düşünülerek öneride bulunulmuştur. Dondurma

kolisinin denenmesi sırasında işçilerin daha rahat hareket ettiği, sayılarda hata yapma korkusunun neden olduğu huzursuzluk hâllerinin ortadan kalktığı görülmüştür. Unutkanlıktan ve dikkatsizlikten kaynaklı işçi hatalarının azaltılmasında fayda sağlanmıştır.

Fabrika düzeniyle ilgili temel sorunların giderilmesi amacıyla kaizen uygulaması tercih edilmiştir. Dağınık çalışmanın engellenebilmesi için malzemelerin üretim alanına yığılmasına çözüm aranmıştır. Üretim alanındaki raflar düzenlenmiş, isimlendirme çalışmaları yapılmıştır. Fabrika ortamındaki dağınıklık azaltılmış, zaman, alan vb. israflar engellenmiştir. Ayrıca iş güvenliğinde fayda sağlanmıştır.

Bu çalışma gıda sektöründe faaliyet gösteren, üretim bölümü; süt hazırlama, paketlenme, kalite kontrol, depolama, temizlik süreçlerinden oluşan bir dondurma fabrikasında gerçekleştirilmiştir. Yapılan iyileştirme çalışmalarının sadece üretim alanında olması yeterli değildir. Üretimle beraber yönetim aşamasında da iyileştirmelerin olması gereklidir. Çalışanların desteğinin alınması ve bunun sürekli olması için yönetimin öncelikle çalışanı desteklemesi daha doğru olacaktır. Bu şekilde sürdürülebilirlik sayesinde sürekli iyileştirmeyle az maliyetlerle sağlanan fayda artırılabilir. Gelecekte yapılacak iyileştirme çalışmalarında bunun dikkate alınarak hareket edilmesi gerekmektedir. Ayrıca süreç iyileştirme proje ekibi içerisine işçilerde dahil edilerek onların iş süreçleriyle ilgili düşünceleri öğrenilmelidir. Proje ekibinin yanısıra tüketici görüşleri de alınarak iyileştirme çalışmalarına başlanabilir. Lojistik, pazarlama faaliyetleri, müşteri ilişkileri süreçlerinde iyileştirme çalışmaları yapılabilir. Süreç iyileştirme çalışması öncesi ve sonrası tüketici görüşleri karşılaştırılabilir. Farklı alanlarda faaliyet gösteren üretim ve hizmet işletmelerinde uygulanabilir.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI ORANI BEYANI VE ÇIKAR ÇATIŞMASI BİLDİRİMİ

Araştırmacılar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Araştırmacılar makaleye ortak olarak katkıda bulunmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Akdamar, E. (2014). Yalın Altı Sigma ve Sürekli Süreç İyileştirme Üzerine Bir Uygulama, Uludağ Üniversitesi, Ekonometri Anabilim Dalı, Bursa (Türkiye).
- Balcı, Ş. (2005). Altı Sigma Süreç İyileştirme Tekniği ve Sanayide Bir Uygulama, Gazi Üniversitesi, Endüstri Mühendisliği Bölümü, Ankara (Türkiye).
- Bezirci, G. (2006). Hizmet İşletmelerinde Süreç İyileştirme ve Bir Uygulama, İstanbul Teknik Üniversitesi, İşletme Mühendisliği Anabilim Dalı, İstanbul (Türkiye).
- Chen, J. C., Y. Li, B. D. Shady (2010). *From Value Stream Mapping Toward A Lean/Sigma Continuous Improvement Process: An Industrial Case Study*, **International Journal of Production Research**, Cilt 48, Sayı 4, ss. 1069-1086.
- Clark, J. K. ve T. V. Stein (2004). *Applying The Nominal Group Technique to Recreation Planning on Public Natural Areas*, **Journal of Park and Recreation Administration**, Cilt 22, Sayı 1, ss.1-22.
- Cox, C. R. ve J.M. Ulmer (2015). *Lean Manufacturing: an Analysis of Process Improvement Techniques*, **Franklin Business & Law Journal**, Sayı 2, ss. 70-77.
- Çavuş, R. (2004), *Beyin Fırtınası*, (1.Baskı), Kariyer Yayıncılık, İstanbul.
- Çelik, H. (2020), *Süreç Hatalarının Önlenmesi ile Toplam Ekipman Etkinliğinin Artırılması: Poka Yoke Metodolojisi*, **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)**, Cilt 7, Sayı 4, ss. 544-565.
- Çevik, O., G. Aran (2009), *Kalite İyileştirme Sürecinde Hata Türü Etkileri Analizi (FMEA) ve Piston Üretiminde Bir Uygulama*, **Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, ss. 241-265.
- Çırkan, F. (2009). Altı Sigma Süreç İyileştirme Tekniği ve Sanayide Bir Uygulama, Uludağ Üniversitesi, Endüstri Mühendisliği Bölümü, Bursa (Türkiye).
- Dengizler Kayaalp, İ. ve M. Ç. Erdoğan (2009). *Konfeksiyon İşletmesinde Dikiş Hatalarının İstatistiksel Proses Kontrol Yöntemlerini Kullanarak Azaltılması*, **Tekstil ve Konfeksiyon**, Cilt 2, ss. 169-174.
- Deste, M. ve Berber, G. (2018), *Süreç İyileştirme Uygulamaları Üzerine Bir Literatür Araştırması*, **Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi**.
- Eyüboğlu, F. (2012). *Süreç Yönetimi ve Süreç İyileştirme*, (2.baskı), Sistem Yayıncılık, İstanbul.
- Kirkham, L., J. A. Garza-Reyes, V. Kumar, vd. (2014), *Prioritisation of Operations Improvement Projects in the European Manufacturing Industry*, **International Journal of Production Research**, Cilt 52, Sayı 18, ss. 5323-5345.
- Kovancı, A. (1999). *Toplam Kalite Yönetimi*, Hava Harp Okulu Yayınları.
- Köksal, G. (2001). *Problem Çözme Teknikleri*, Eğitimde Toplam Kalite Yönetimi Semineri, Yalova.
- Günaydın, H. (2002). *Japon Tarzı Yönetim ve Kalite Çemberi*, Milenyum Yayınları, İstanbul.
- Halis, M. (2010). *Toplam Kalite Yönetimi & ISO 9000 Kalite Yönetim Sistemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

- Öztürk, Z. S. (2010), Süreç İyileştirmede Altı Sigma Yaklaşımı ve Otomotiv Sektörü Üzerine Bir Uygulama, Marmara Üniversitesi, İstatistik Bölümü. İstanbul (Türkiye).
- Özveri, O., Kayışkan, D., Eser, P. (2018), **Tedarik Zinciri Yönetiminde Süreç Yönetimi Ve Süreç İyileştirmesi Üzerine Uygulama**, *İzmir International Congress on Economics and Administrative Sciences*, SS. 69 - 82.
- Sevinç, G. (2013), Altı Sigma Yaklaşımı ile Süreç İyileştirme ve Otomotiv Sektöründe Bir Uygulama, Maltepe Üniversitesi, İşletme Anabilim Dalı, İstanbul (Türkiye).
- Takcı, E. (2013), Bir İmalat İşletmesinde Simülasyon Yardımıyla Süreç İyileştirme Uygulaması: Kayseri Gürkar Tekstil Örneği, Nevşehir Üniversitesi, İşletme Anabilim Dalı, Nevşehir (Türkiye).
- Yakıt, O. (2010), Süreç İyileştirmede Hata Türü Etkileri Analizi ve Bir Uygulama, Sakarya Üniversitesi, İşletme Anabilim Dalı, Sakarya (Türkiye).
- Yalçınkaya, A. Y., A. İ. Acar (2001), *Sapdöver Harman Makinası Üretiminde İş Akış Diyagramına Göre İş Etüdü*, **Tarım Bilimleri Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, ss. 78-83.
- Yazgan, H. R., Ö. Sarı, V. Seri (1998), *Toyota Üretim Sisteminin Özellikleri*, **Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi**, Sayı 2, ss. 129-134.
- Yıldırım, H., E. Karaca (2013), *Üretim Sürecinde İstatistiksel Proses Kontrol (İPK) Uygulamaları ve Elektronik Sektöründe Bir İnceleme*, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hakemli Dergisi**, Cilt 10, Sayı 39, ss.77-87.

APA Çelik, İ. E. & Kaplan, M. (2021). TÜRKİYE’DE CARİ İŞLEMLER DENGESİNİN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİNDE DOĞRUSAL OLMAYAN DURUM. Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22 (3), 73-86
DOI 10.53443/anadoluibfd.986416

Araştırma Makalesi
Başvuru Tarihi: 24.08.2021
Kabul Tarihi: 08.09.2021

Research Article
Date Submitted: 24.08.2021
Date Accepted: 08.09.2021

TÜRKİYE’DE CARİ İŞLEMLER DENGESİNİN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİNDE DOĞRUSAL OLMAYAN DURUM

Dr. Öğr. Üyesi İsmail Erkan Çelik¹
Prof. Dr. Muhittin Kaplan²

ÖZET

Anahtar Kelimeler:

- ❖ Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model,
- ❖ Asimetrik etki,
- ❖ Cari açıkların sürdürülebilirliği
- ❖ Doğrusal olmayan eşbütünleşme

Bu çalışma, Türkiye’nin 1992Q1-2021Q1 verileriyle cari açıkların sürdürülebilirliğini test etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla; reel ihracat, reel ithalat ve dış borç faiz ödemeleri ile ilişkilendiren ampirik bir model hem doğrusal hem de doğrusal olmayan ARDL (NARDL) tekniği kullanılarak tahmin edilmiş ve model değişkenleri arasındaki ilişki doğrusal ve asimetrik eşbütünleşme sınır testi ile test edilmiştir. Doğrusal ARDL modelinin sınır testi sonucu cari hesabın sürdürülebilirliğini destekleyecek herhangi bir kanıt sunmazken, NARDL sınır testi sonuçları Türkiye’nin cari işlemler dengesinin sürdürülebilir olduğunu göstermektedir. Ayrıca, çalışma sonuçları, ithalata yönelik hem pozitif hem de negatif şokların, kısa ve uzun vadede ihracatı önemli ölçüde asimetrik olarak etkilediğini göstermiştir. Pozitif şokların ithalat üzerindeki etkisi, negatif şokların etkisinden önemli ölçüde daha yüksek olmasına rağmen, uzun dönem negatif şoklar, ihracattaki büyümenin kısa dönem pozitif şoklardan daha hızlı düşmesine neden olmaktadır.

NON-LINEARITY IN SUSTAINABILITY OF CURRENT ACCOUNT BALANCE IN TURKEY

Dr. İsmail Erkan Çelik
Prof. Dr. Muhittin Kaplan

ABSTRACT

This study aims to test current account deficits (CAD) sustainability for Turkish data of 1992Q1-2021Q1. To this end, an empirical model that relates real exports to real imports plus interest payments on external debt is estimated using both linear and non-linear ARDL (NARDL) technique, and linear and asymmetric cointegration among the model variables is tested with the bound test for cointegration approach. While the bound test result of the linear ARDL model provides no evidence to support the sustainability of the current account, the NARDL bound test results indicate that Turkey’s current account balance is sustainable. Moreover, the study results have shown that both positive and negative shocks to imports affect exports significantly and asymmetrically in the short-run and the long-run. Although the impact of positive shocks to imports on exports is significantly higher than the impact of negative shocks, in the long run, the negative shocks cause export growth to decrease at a higher rate than positive shocks in the short-run.

Keywords:

- ❖ Nonlinear Autoregressive Distributed Lag consumption,
- ❖ Asymmetric Effect,
- ❖ Current Account Sustainability,
- ❖ Nonlinear Cointegration

¹Doğuş Üniversitesi, ismailerkancelik@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8178-8749>

²İstanbul Üniversitesi, muhittin.kaplan@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0685-7641>

1. INTRODUCTION

The sustainability of the current account balance has always been the focal point of discussions in economic policy for both academic researchers and policymakers. CAD is not a concern per se since it leads to the reallocation of capital to where capital is more productive. The problem arises when the deficit becomes persistent and unsustainable. Doubts about the health and the sustainability of CAD may have serious implications for interest rates, a country’s ability to meet its external financial obligations, the standard of living in a country, competitiveness, stability, vulnerability, and performance of the economy. In this sense, the subject has attracted many researchers trying to measure whether a country’s current account balance is sustainable empirically.

Over time, a vast empirical literature has accumulated on measuring and testing the sustainability of the current account balance of a country or a group of countries. Following a pioneering work of Trehan and Walsh (1991), the empirical literature on testing the sustainability of current account for a country or group of countries has been developed in two strands, namely unit root and cointegration testing (Dissou and Nafie, 2019; Kouadio and N’Guessan, 2021). Some of the examples of these studies include Husted (1992), Wickens and Uctum (1993), Wu et al. (1996), Apergis *et al.* (2000), Wu (2000), Wu et al. (2001), Kalyoncu (2005). However, these early studies have assumed linearity of variables and models in the analysis of the current account. Later, Christopoulos and Leon-Ledesma (2010) have shown that those unit-root and cointegration tests that fail to encounter non-linearity may conclude that the current account is not sustainable even if it is sustainable.

For this reason, recent studies began to employ nonlinear unit root tests and nonlinear cointegration methods in testing the sustainability of CAD. Examples of these studies are Holmes et al. (2011), Dissou and Nafie (2019), Kouadio and N’Guessan (2021), Chen and Xie (2015), Chen (2014) Chortareas et al. (2004). In the literature, researchers have used various nonlinear methodologies to incorporate nonlinearity in testing the sustainability of the current account. Dissou and Nafie (2019) and Kouadio and N’Guessan (2021) have employed the asymmetric autoregressive distributed lag (or NARDL) model to test the sustainability of current accounts based on the model suggested by Husted (1992).

There are also numerous empirical studies investigated the sustainability of the CA of Turkey. The prominent features of the existing studies are that they test for cointegration, assuming a linear relationship between exports and imports. However, there is a strong case for the non-linearity of the relationship between exports and imports. The presence of non-linearity leads to a change in size and sign of parameters of the current account model in the short-run and long-run.

In light of the discussions above, this study attempts to test whether Turkey’s current account balance is sustainable using the non-linear ARDL model. NARDL model allows to handle the dynamic nature of time series data adequately and incorporate nonlinearity associated with positive and negative shocks to the current account and related to asymmetric adjustments of the current account in the short-run and the long-run. The rest of the paper is organized as follows. Section 2 reviews the empirical literature on the sustainability of current account balance. Section 3 provides an intertemporal current account model that will be used in empirical analysis. Section 4

introduces the data and methodology employed. Section 5 presents the empirical findings of the study. Section 6 concludes.

2. LITERATURE REVIEW ON CURRENT ACCOUNT SUSTAINABILITY

There are many studies in the literature on current account sustainability. However, when the relevant studies are examined, it is seen that they are generally analyzed over linear models. It is seen that it

has recently started to be used in non-linear models. Studies conducted for Turkey have generally reached results in the direction of sustainability in a weak form or unsustainability. Only a few studies mention current account sustainability in Turkey. In the studies conducted on Turkey, no studies using non-linear models were found. Related literature examples studies are shown in Table 1.

Table 1: Examples of Work on Current Account Sustainability

Author	Country	Sample	Method	Variables Used	Results
Kalyoncu (2005)	Turkey	1987:q1 -2002:q4	Johansen and Juselius method	real exports, real imports	Current account is sustainable in the long-run.
Yücel and Yanar (2005)	Turkey	1964 – 2003	Engle–Granger cointegration test	Import and export data including unrequited foreign transfers and foreign interest payments.	Unsustainable
Ongan (2008)	Turkey	1980Q1-2005Q2	Johansen cointegration test	exports and imports	Unsustainable
Polat (2011)	Turkey	January 2000 to June 2010.	ARDL bounds testing	exports and imports	Weak form sustainability
Bildirici & Kayıkçı (2012)	Turkey	1987:4 - 2010:4	Markov-switching model	current account to GDP ratio	The probability of unsustainability is high
Chen (2014)	10 European Countries	1970:Q1–2012:Q2	logistic smooth transition (LSTR) nonlinear trend.	quarterly observations of the current account balance as percentages of GDP	By taking account of the nonlinear trend, the threshold autoregressive and momentum threshold autoregressive models do not detect any asymmetry in the response of the current account imbalance to deviations from its long-run nonlinear trend.

Açıkgöz & Akçağlayan (2014)	Turkey	1992:Q1-2011:Q3	ARDL bounds testing, Engle–Granger cointegration test	exports and imports	Weak form sustainability
Koç & Bakırtaş (2016)	Turkey	1992:1-2015:3	ARDL bounds testing	Exports and imports	Weak form sustainability
Çiğdem (2017)	Turkey	1980 – 2016	ADF, PP and Lee–Strazicich Unit root tests	the ratio of CAD to GDP	Sustainable
Iyidoğan & Turan (2018)	Czech Republic, Hungary, Poland and Turkey	1998Q1-2014:2	Gregory–Hansen cointegration test, Seo (2006) cointegration test	the export and import series as the percentages of GDP	CAD is unsustainable for Turkey, Poland and Czech Republic.
Ordoñez-Callamand, et al. (2017)	Chile, Colombia, Mexico and Brazil	1996 - 2016	TVEC model, VEC model, generalized impulse response function (GIRF) of the nonlinear model	the income and expenditure of the current account	Chile and Mexico strongly sustainable; Brazil and Colombia weakly sustainable
Dissou & Nafie (2019)	Egypt	1970 - 2017	ARDL	real exports, real trade in goods and services, real interest payments on foreign debt	No strong evidence to support the sustainability of the current account during the study period. In addition, the study results show that the current account follows a nonlinear process that returns to the mean over the working period.
Karış (2020)	Turkey	1980 - 2018	Probit analysis and the marginal effect calculations	CAD /GDP ratio and macroeconomic variables	Increases in all variables except the average exchange rate, M2 money supply and export-import coverage ratio negatively affect the sustainability probability of the CAD .

Abioglu, Koc & Bakirtas (2020)	Turkey	1987Q1-2017Q4	Dickey-Fuller generalized least squares test; ADF test; Phillips–Perron test and Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin test	current account to GDP ratio	CAD is sustainable for Turkey in the analysed period.
Akdoğan & Husein (2021)	28 Countries	1981Q1 – 2020Q1	Exponential Smooth Transition Autoregressive (ESTAR) model	average CA/GDP	The results indicate mean-reversion for three quarters of the sample. For nine countries, only non-linear tests suggest mean reversion. This result suggests that the tests should take into account possible asymmetries in the adjustment behaviour.
Kouadio & N'Guessan (2021)	Cote d'Ivoire	1985q1 - 2017q4	NARDL	macroeconomic data	Current account balance is sustainable. However, this sustainability is weak.
Hepsag (2021)	G7 countries	1956M1-2017M12	ESTAR	the nominal interest rates and the inflation rates	Fisher hypothesis in G-7 countries, cannot reject the null hypothesis of no cointegration for France, Germany, Italy, Japan and the United States, and the test finds evidence of cointegration and also evidence of the validity of Fisher hypothesis for Canada and the United Kingdom.

3. INTERTEMPORAL CURRENT ACCOUNT MODEL

The workhorse model of sustainability literature was due to Husted (1992), and Hakkio and Rush (1991). In his model, Husted (1992) showed that the sustainability of

current account is achieved when intertemporal budget constraint is satisfied. Under the assumptions of a small-open economy with no government, budgetary constraint of a small-open economy at period t can be written as:

$$C_t = Y_t + B_t^f - I_t - (1 + r_t)B_t^f \quad (1)$$

where C_t , Y_t , B_t^f , I_t , and r_t represent consumption, output, international borrowing, investment and world interest rate at period t . Since $Y_t - C_t - I_t = X_t - M_t$ from GDP identity, Equation (1) can be rewritten in terms of trade balance $TB_t = X_t - M_t$ as:

$$(1 + r_t)B_{t-1}^f - B_t^f = TB_t \quad (2)$$

Iterating equation (2) and rearranging it one period ahead, we get:

$$B_t^f = (B_{t+1}^f + TB_{t+1}) \frac{1}{(1+r_{t+1})} \quad (3)$$

If we keep substituting the value of B_{t+1}^f in equation (3) until infinity, the economy’s budget constraint can be expressed as

$$B_t^f = \sum_{i=1}^{\infty} \mu_i [TB_{t+i}] + \lim_{i \rightarrow \infty} \mu_i B_t^f \quad (4)$$

where $\mu_i = \prod_{j=1}^i \frac{1}{(1+r_{t+j})}$ is a discount factor.

The equation (4) suggests that when $\lim_{i \rightarrow \infty} \mu_i B_t^f$ is zero, the amount of a country’s borrowing (lending) is equal to the present value of the future trade surpluses (deficits).

To derive a testable model, assuming that the world interest rate is stationary with unconditional mean r , Equation (4) can be expressed as:

$$M_t + rB_{t-1}^f = X_t + \sum_{i=0}^{\infty} \frac{\Delta X_{t+i} - \Delta Z_{t+i}}{(1+r)^{i-1}} + \lim_{i \rightarrow \infty} \frac{B_{t+i}^f}{(1+r)^{i-1}} \quad (5)$$

$$\text{where } Z_t = M_t + (r_t - r)B_{t-1}^f.$$

After subtracting X_t and then multiplying both sides of Equation (5) by minus 1, we obtain current account equation as:

$$CA_t = X_t - M_t - rB_{t-1}^f = \sum_{i=0}^{\infty} \frac{\Delta Z_{t+i} - \Delta X_{t+i}}{(1+r)^{i-1}} - \lim_{i \rightarrow \infty} \frac{B_{t+i}^f}{(1+r)^{i-1}} \quad (6)$$

Assuming that X_t and Z_t are both I(1) processes and that the term $\lim_{i \rightarrow \infty} \frac{B_{t+i}^f}{(1+r)^{i-1}}$ in Equation (6) is zero, empirical model of the sustainability of current account can be written as:

$$LX_t = \alpha + bLM_t + \varepsilon_t \quad (7)$$

Where LX_t is exports of goods and services, $LM_t = M_t + r_t B_{t-1}^f$, M_t is import of goods and services and $r_t B_{t-1}^f$ is interest payments on external borrowing. Equation (7) suggests that intertemporal budget constraint is satisfied when b is equal to 1 and hence ε_t is stationary.

The implications of the model given in Equation (7) for the sustainability of the current account can be summarized as follows: (i) if LX_t and LM_t are not being cointegrated, then the current account is not sustainable; (ii) if there is cointegration among LX_t and LM_t with $b = 1$, the current account is sustainable; (iii) if LX_t and LM_t are cointegrated but $b < 1$, the current account may not be sustainable since exports are growing slower than imports of a country.

4. DATA AND METHODOLOGY

The data employed in this study covers quarterly data belonging to the Turkish economy throughout 1994Q1-2021Q2. The availability of data determines the sample period. The sample data is obtained from the Central Bank of Turkey’s online electronic data delivery system. The raw data involves the export on goods and services in dollars, imports on goods and services, plus net interest payments on external borrowing in dollars. We divide nominal export and import data by export and import price indices and make real exports and imports. In the empirical analysis, the logarithmic and seasonally adjusted for real exports and real imports are being used.

Unit root tests

Nowadays, it is well known that the first step in econometric analysis with time series data involves determining the level of integration of series. This is being done to avoid spurious regression problems. In this study, we tested the stationarity of variables using three

different unit root tests, ADF, PP, and KPSS tests namely. Table 2 provides unit root test results. Examination of Table 2 shows that both real export and real import variables are stationary at their first differences indicating that the series are I(1) series according to ADF, PP, and KPSS unit root test results.

Table 2. Unit Root Tests

Unit Root Tests	Dependent Variable			
	LX	LM	ΔLX	ΔLM
ADF	-1.8127(1)	-1.7111(0)	-13.5995(0)*	-9.3118(0)*
PP	-2.0029(9)	-1.6999(2)	-14.1513(4)*	-9.3118(0)*
KPSS	1.1896(9)*	1.13855(9)*	0.34948(8)	0.2738(1)

Note: * indicates statistical significance at 1% level. Figures in parenthesis show the number of lags chosen by SIC (Schwartz Information Criterion) in ADF regression and Bandwidth in PP and KPSS tests. Δ is a first difference operator. Augmented Dickey-Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP) and Kwiatkowski, Phillips, Schmidt, and Shin (KPSS).

Linear and Non-linear ARDL model and bounds testing

This section introduces the nonlinear autoregressive distributed lag model (NARDL) that will be used to test Turkey's current account balance's sustainability in the empirical analysis of this study. In its original form, distributed lag models have been used to predict the values of a dependent variable based on the lagged values of both the dependent and independent variables. Pesaran and Shin (1998) and Pesaran et al. (2001) have shown how the ARDL model can be used to test cointegrating relationships among variables. Since then, autoregressive distributed lag (ARDL) models have been widely used in empirical studies because the ARDL model performs better in small samples, and it can be used to test cointegration regardless of whether variables are I(0) or I(1). The general form of the ARDL model can be expressed as (Pesaran and Shin, 1998):

$$LX_t = \gamma_0 + \sum_{j=1}^p \gamma_{1j} LX_{t-j} + \sum_{j=0}^q \gamma_{2j} LM_{t-j} + u_t \quad (8)$$

where LX_t , LM_t are real exports and real imports respectively. The error correction form of the ARDL model can be written as (Pesaran et al., 2001):

$$\Delta LX_t = \gamma_0 + \rho_1 LX_{t-1} + \rho_2 LM_{t-1} + \sum_{i=1}^p \gamma_{1i} \Delta LX_{t-i} + \sum_{i=1}^q \gamma_{2i} \Delta LM_{t-i} + \varepsilon_t \quad (9)$$

where Δ is first difference operator. To test for cointegration relationship in the linear model given in equation (9), Pesaran et al. (2001) introduced the bound test that involves testing the joint null hypothesis that the coefficients of the lagged level variables are jointly equal to zero, that is, $H_0: \rho_1 = \rho_2 = 0$.

NARDL

As mentioned above, there is a strong case that transaction costs and twin deficits may lead to nonlinearities in the current account adjustment, and failing to incorporate

such nonlinearity in testing cointegration may lead to an incorrect conclusion. Shin et al. (2014) developed the asymmetric version of the ARDL model based on the partial sum decomposition method of Schorderet (2001). The essence of the partial decomposition method involves separating the positive and negative variations in the independent variables. Hence, the general asymmetric form of the NARDL model can be specified as:

$$LX_t = \beta_0 + \beta_1^+ LM_t^+ + \beta_2^- LM_t^- \quad (10)$$

where β_1^+ , β_2^- are long-run parameters, LM_t^+ is the partial sum of positive changes of imports, and LM_t^- is the partial sum of negative changes in imports. LM_t^+ and LM_t^- variables are measured as:

$$LM_t^+ = \sum_{i=1}^t \Delta LM_i^+ = \sum_{i=1}^t \max(\Delta LM_i, 0) \quad (11)$$

$$LM_t^- = \sum_{i=1}^t \Delta LM_i^- = \sum_{i=1}^t \min(\Delta LM_i, 0) \quad (12)$$

Dividing the independent variable LM_t into two partial sums, LM_t^+ and LM_t^- allows us to measure the asymmetric effect of the independent variable on the dependent variable. That is, we will be able to measure and test whether signs and sizes of the coefficients of partial sums, LM_t^+ and LM_t^- are equal to each other in the long-run as well as in the short-run.

An error correction version of the asymmetric NARDL model of Equation (10) can be specified as:

$$\begin{aligned} \Delta LX_t = & \beta_0 + \rho LX_{t-1} + \gamma_1^+ LM_{t-1}^+ + \gamma_2^- LM_{t-1}^- \\ & + \sum_{j=1}^p \delta_j \Delta LX_{t-j} \\ & + \sum_{j=0}^q (\theta_j^+ \Delta LM_{t-j}^+ + \theta_j^- \Delta LM_{t-j}^-) + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (13)$$

where ε_t is error term, p and q are lag lengths. The long-run and short-run asymmetric effects of positive and negative changes in imports on exports are measured as follows.

The asymmetric long-run parameters :

$$\beta_1^+ = -\left(\frac{\gamma_1^+}{\rho}\right), \beta_2^- = -\left(\frac{\gamma_2^-}{\rho}\right)$$

The asymmetric long-run parameters:

$$\sum_{j=0}^q \theta_j^+, \sum_{j=0}^q \theta_j^-$$

5. RESULTS AND DISCUSSIONS

This section provides estimation and cointegration test results obtained from the sustainability model in equation (7) using the linear and nonlinear ARDL model. Table 3 provides estimation results from both the linear and nonlinear ARDL models. The number of lags employed in the estimation of the ARDL form of the sustainability models given in Equations (8) and (9) is determined by the Akaike Information Criterion (AIC).

Table 3. Results from the linear and the asymmetric ARDL models

Dependent Variable: LX							
Linear ARDL (2,1)				Asymmetric ARDL (2,4,1)			
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic
LX(-1)	0.558*	0.084	6.613	LX(-1)	0.4611*	0.0874	5.274
LX(-2)	0.313*	0.076	4.138	LX(-2)	0.2164**	0.0829	2.611
LM	0.570*	0.076	7.545	LM ⁺	0.1843	0.1313	1.404
LM(-1)	-0.428*	0.087	-4.951	LM ⁺ (-1)	-0.1550	0.1886	-0.822
Constant	-0.063	0.058	-1.074	LM ⁺ (-2)	0.1032	0.1846	0.559

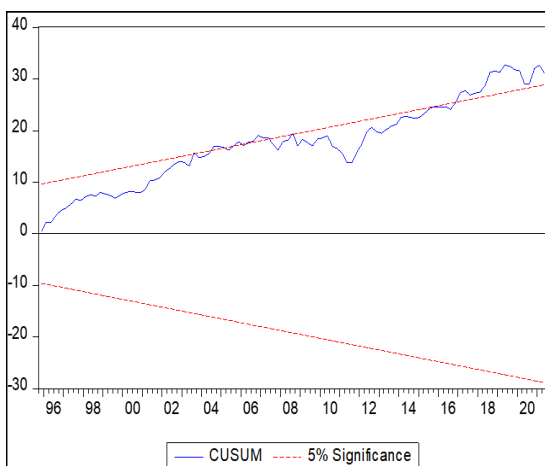
				LM ⁺ (-3)	-0.1896	0.1793	-1.058
				LM ⁺ (-4)	0.3097**	0.1296	2.390
				LM ⁻	0.7791*	0.1105	7.048
				LM ⁻ (-1)	-0.6472*	0.1234	-5.245
				Constant	1.4274*	0.3138	4.549
Diagnostic Statistics				Diagnostic Statistics			
R ²	0.993	\bar{R}^2	0.992	R ²	0.994	\bar{R}^2	0.993
F – stat.	3740	Normality	0.820	F – stat.	1742	Normality	2.3787
χ_{sc}^2	3.4416	χ_{het}^2	7.7259	χ_{sc}^2	2.2097	χ_{het}^2	7.7958

Note: χ_{sc}^2 Breusch-Godfrey LM Test; χ_{het}^2 Heteroskedasticity Test; Breusch-Pagan-Godfrey Normality; Jarque-Bera Test, \bar{R}^2 , R², F – stat. *, **, *** indicate statistical significance at 1%, 5% and 10% level, respectively.

As seen in Table 3, the linear ARDL model with optimal lag length is ARDL(2.1) and the selected NARDL model is an asymmetric ARDL (2,4,1). Examination of diagnostic statistics in Table 3 shows that the error terms are normally distributed, not serially correlated, have a constant variance in both the linear and nonlinear ARDL models. Coefficient of determination R² is very high for

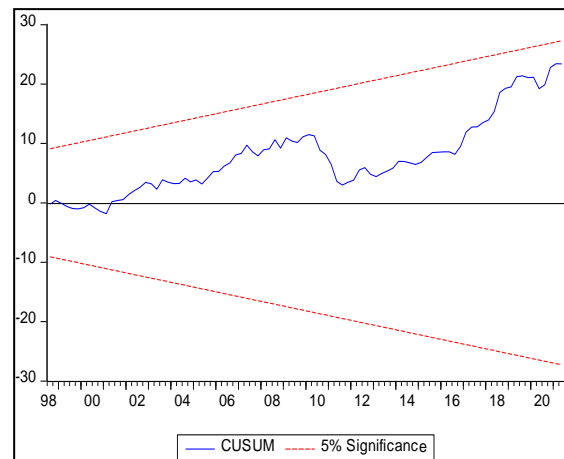
both models implying that about 99 percent of change in dependent variable is explained by regressors of the models. Figure 1 and 2 presents the results from the CUSUM test which shows the stability of models in Table 3. As seen from the Figure 1 and 2, while the NARDL model is stable, the linear ARDL model is not stable.

Figure 1. CUSUM test for the linear ARDL model

Having estimated and determined the diagnostic properties of the ARDL form of the sustainability model, we next test for the cointegration relationship in both the linear and

Figure 2. CUSUM test for the NARDL model

nonlinear models using the bounds testing model of Pesaran et al. (2001). The bound test involves testing the null hypothesis that the coefficients of the lagged level variables are jointly equal to zero

using F-test. Suppose the F-statistic obtained from the linear and nonlinear ARDL model is higher than the upper bound. In that case, we reject the null hypothesis of no cointegration among exports and imports variables implying the sustainability of the current account of Turkey. However, suppose the calculated F-statistic is lower than the lower bound. In that case, we cannot reject the null hypothesis of no cointegration, concluding that the current account balance of Turkey is unsustainable. Table 4 presents bound tests results related to the linear and asymmetric ARDL models. Examination of the F-test results presented in

Table 4 reveals that since the F-statistics value is lower than 95% upper bound critical value, the null hypothesis of no cointegration cannot be rejected in the linear ARDL model. However, we reject the null hypothesis of no cointegration for the Asymmetric ARDL model. Taken together, the findings of Table 4 shed light on a very important issue that the linear and nonlinear econometric techniques provide different results on the sustainability of the current account in Turkey. These findings can be interpreted as a sign of nonlinearity in current account adjustments in Turkey.

Table 4. Bound tests for cointegration in the linear and the asymmetric ARDL models

	F-Statistic	95% Lower bound	95% Upper bound	Conclusion
Linear ARDL (2,1)	5.6688	4.94	5.73	No cointegration
Asymmetric ARDL (2,4,1)	7.3293*	3.79	4.85	Cointegration

Note: *, **, *** indicate statistical significance at 1%, 5% and 10% level, respectively.

Although the bound test for nonlinear cointegration results confirmed that Turkish current account balance is sustainable once we incorporate nonlinearity in current account adjustment, we further need to search for the sources of nonlinearity using symmetry tests. As explained above, symmetry tests allow us to determine whether the impact of shocks to import on exports is symmetrical or not, both in the short-run and long-run. Panel A of Table 5 presents the results obtained from estimating the conditional error correction form of the sustainability model given in equation (3). The results show that the error correction term is negative and statistically significant, indicating that about 32% of deviations

in the short-run will be corrected in each quarter. This result also shows that deviations in the current account adjust to their long-run equilibrium level rather slowly. The results also indicate that the impact of both positive ($LM^+(-1)$) and negative shocks ($LM^-(-1)$) to imports on dependent variable (the growth of exports, ΔLX) are statistically significantly different from zero implying that positive change in imports affects the growth rate of exports in the short-run. The results also confirmed that there is significant short-run relationship between positive (ΔLM^+) and negative (ΔLM^-) change in imports and change in exports (ΔLX).

Table 5. Dynamic Asymmetric in the NARDL Model

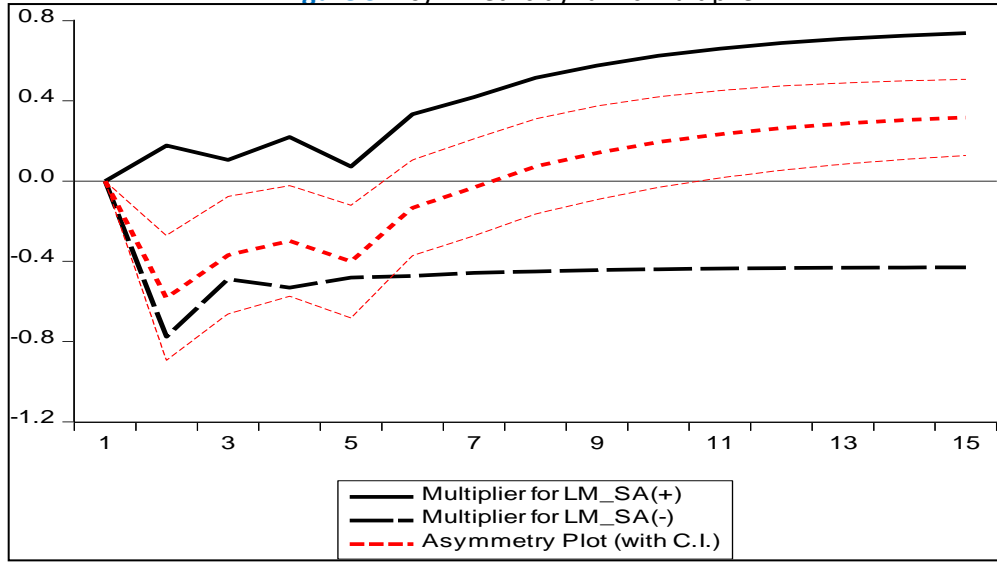
Panel A: Conditional Error Correction Regression-Dependent Variable is : ΔLX					
Variable	Coefficient	Value	Standard Error	t-Statistic	Probability
Constant	β_0	1.4274*	0.3138	4.5488	0.0000
$LX(-1)$	ρ	-0.3225*	0.0732	-4.4045	0.0000
$LM^+(-1)$	γ_1^+	0.2526*	0.0548	4.6120	0.0000
$LM^-(-1)$	γ_2^-	0.1319*	0.0494	2.6714	0.0089
$\Delta LX(-1)$	δ_1	-0.2164**	0.0829	-2.6112	0.0105
ΔLM^+	θ_0^+	0.1843	0.1313	1.4036	0.1637
$\Delta LM^+(-1)$	θ_1^+	-0.2233	0.1405	-1.5895	0.1153
$\Delta LM^+(-2)$	θ_2^+	-0.1201	0.1287	-0.9330	0.3532
$\Delta LM^+(-3)$	θ_3^+	-0.3097**	0.1296	-2.3900	0.0188
ΔLM^-	θ_1^-	0.7791*	0.1105	7.0484	0.0000
Panel B: Long-run Effects					
Variables	Coefficient	Value	Standard Error	t-Statistic	Probability
LM^+	β_1^+	0.7832*	0.0734	10.6665	0.0000
LM^-	β_2^-	0.4089**	0.1568	2.6074	0.0106
Panel C: Symmetry tests-Wald Test					
	H_0	t-statistic (95)	F-statistic (1,95)	Chi-square (1)	Decision
Long-run	$\beta_1^+ = \beta_1^-$	4.3217*	18.6772*	18.6772*	Asymmetric
Short-run	$\sum_{j=0}^q \theta_j^+ = \sum_{j=0}^q \theta_j^-$	-3.9071*	15.2655*	15.2655*	Asymmetric

Note: *, **, *** indicate statistical significance at 1%, 5% and 10% level, respectively. The coefficients in the table corresponds to the coefficients of current account sustainability Equation (13): $\Delta LX_t = \beta_0 + \rho LX_{t-1} + \gamma_1^+ LM_{t-1}^+ + \gamma_2^- LM_{t-1}^- + \sum_{j=1}^p \delta_j \Delta LX_{t-j} + \sum_{j=0}^q (\theta_j^+ \Delta LM_{t-j}^+ + \theta_j^- \Delta LM_{t-j}^-) + \varepsilon_t$. Figures in parenthesis in t-statistic, F-statistic and Chi-square statistic shows degrees of freedom.

Panel B of Table 5 shows the results from estimating the long-run form of the sustainability model given in equation (10). The results show that while the level of exports increases 0.78% in response to 1% increase in positive values of imports, the level of exports decreased only 0.41% in response to 1% decrease in negative values of imports in the long-run. The coefficients of positive and negative import variables clearly show that imports affect exports asymmetrically in the long-run. Panel C of Table 4 presents the symmetry test results. The Wald test results confirm that both short-run and long-run effects of imports on exports are asymmetrically confirming the presence of nonlinearity in current account adjustments in the short-run and long-run.

To analyse the dynamic effects of the negative and positive shocks to imports on the exports, Figure 3 presents the asymmetric cumulative dynamic multiplier effect on exports (LX) of one percent change in it variation in LM^+ and in LM^- . Figure 3 shows the adjustment of exports to negative (dashed black line) and positive (continuous black line) and negative (dashed black line) shocks over time. The dashed red line is called asymmetry curve and it shows the difference between the dynamic multipliers (difference between continuous black and dashed black lines). The Figure 3 show that the asymmetric effects of positive and negative shocks to imports on exports are significant since the 95% confidence interval around the asymmetry curve does not include zero.

Figure 3. Asymmetric dynamic multiplier

CONCLUSION

This study tested the sustainability of the current account in Turkey using both the linear and nonlinear ARDL model. Departing from the argument that positive and negative shocks to imports may have different sign and size effects on exports, this study employed an asymmetric autoregressive distributed lag model. The study results showed that while the cointegration relationship between exports and imports is rejected in the linear ARDL model, the bound test confirmed the presence of cointegration for the nonlinear ARDL model. Furthermore, the study results have shown that both positive and negative shocks to imports affect exports significantly and asymmetrically in the short-run and in the long-run. Although positive shocks to imports on exports are significantly higher than the impact of negative shocks in the long-run, the negative shocks cause export growth to decrease at a higher rate than positive shocks in the short-run.

DISCLOSURE STATEMENT

No potential conflict of interest was reported by the authors.

REFERENCES

- Abioglu, V., Koc, S., & Bakırtaş, I. (2020). *The sustainability of the Turkish current account: Smooth structural break and asymmetric adjustments*. *Int J Fin Econ*, 26, 3916–3929. DOI: 10.1002/ijfe.1996.
- Açıkgöz, S., & Akçağlayan, A. (2014). *Türkiye'des cari işlemler açığının sürdürülebilirliği*. *Ege Akademik Bakış*, 14(1), 83–97.
- Akdoğan, K., & Husein, J. G. (2021). *Current account sustainability and nonlinear adjustment*. *Applied Economics Letters*, 1-5, DOI: 10.1080/13504851.2021.1917761.
- Apergis, N., Katrakilidis, K.P., & Tabakis, N.M., (2000). *Current account deficit sustainability: The case of Greece*. *Applied Economics Letters*, 7, 599-603.
- Bildirici, M. E., & Kayıkçı, F. (2012). *Sustainability of CAD in Turkey: Markov switching approach*. *International Journal of Economics and Finance*, 4(2), 135–139. doi:10.5539/ijef.v4n2p135.
- Chen, S.-W. (2014). *Smooth transition, non-linearity and current account sustainability: Evidence from the European countries*. *Economic Modelling*, 38, 541–554.
- Chen, S.-W., & Xie, Z. (2015). *Testing for current account sustainability under assumptions of smooth break and nonlinearity*. *International Review of Economics & Finance*, 38, 142–156.
- Chen, W-S. (2014). *Smooth transition, non-linearity and current account sustainability: Evidence from the European countries*. *Economic Modelling*, 38, 541–554. <http://dx.doi.org/10.1016/j.econmod.2014.02.003>.
- Chortareas, G. E., Kapetanios, G., & Uctum, M. (2004). *An investigation of current account solvency in Latin America using non linear nonstationarity tests*. *Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics*, 8(1). DOI: 10.2202/1558-3708.1200
- Christopoulos, D., & Le_on-Ledesma, M. A. (2010). *Current account sustainability in the US: What did we really know about it?* *Journal of International Money and Finance*, 29(3), 442–459.
- Çiğdem, G. (2017). *Sustainability of current account deficit in Turkey and an Ampirical Analysys for unit root test with two structural breaks*. *International Journal of Economics and Finance*, 9 (12), 253–259.
- Dissou, Y., & Nafie, Y. (2019). *Sustainability of current account deficits: Evidence from Egypt using an asymmetric ARDL model*. *The Journal of Economic Asymmetries*, 20, 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.jeca.2019.e00126>
- Hakkio, C.S., & Rush, M. (1991). *Is the budget deficit "too large?"* *Economic Inquiry*, 39(July), 429-445.
- Hepsag, A. (2021) *Testing for cointegration in nonlinear asymmetric smooth transition error correction models*. *Communications in Statistics - Simulation and Computation*, 50(2), 400-412, DOI: 10.1080/03610918.2018.1559927.
- Holmes, M. J., Panagiotidis, T., & Sharma, A. (2011). *The sustainability of India's current account*. *Applied Economics*, 43(2), 219–229.
- Husted S. (1992). *The emerging U.S. current account deficit in the 1980s: A cointegration analysis*. *The Review of Economics and Statics*, February, 159-166.
- Iyidogan, P. V., & Turan, T. (2018). *Current account sustainability: A non-linear comparative empirical overview*. *Panoeconomicus*, 65(4),

- 411–426.
<http://dx.doi.org/10.2298/PAN1411020071>.
- Kalyoncu, H. (2005). *Sustainability of current account for Turkey: Intertemporal solvency approach*. **Prague Economic Papers**, 14(1), 82–88.
- Karış, Ç. (2020). *Cari açık belirleyicileri ve sürdürülebilirlik olasılığı ilişkisi: Türkiye*. **Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 8 (İktisadi ve İdari Bilimler), 99–106.
<http://dx.doi.org/10.18506/anemon.634510>.
- Koç, S., & Bakırtaş, İ. (2016). *Türkiye’de cari açığın sürdürülebilirliği: Kointegrasyon testlerinden bulgular*. **Sosyal Bilimler Dergisi**, 49, 252–277.
- Kouadio, H. K. & N'Guessan, R. K. (2021). *Degree of sustainability of current account: evidence from Cote d'Ivoire using a non-linear approach*, **Helijon**, 7, 1-8, e06589.
- Ongan, S. (2008). *The sustainability of current account deficits and tourism receipts in Turkey*. **The International Trade Journal**, 22 (1), 39–62. DOI: 10.1080/08853900701784060.
- Ordoñez-Callamand, D., Melo-Velandia L. F. & Valencia-Arana O. M. (2018). *Asymmetric behaviour of current account sustainability in Latin America*. **International Finance**, 21, 2–22.
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1998). *An autoregressive distributed-lag modelling approach to cointegration analysis*. **Econometric Society Monographs**, 31, 371–413.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). *Bounds testing approaches to the analysis of level relationships*. **Journal of Applied Econometrics**, 16(3), 289–326.
- Polat, Ö. (2011). *Sustainability of the current account deficit in Turkey*. **African Journal of Business Management**, 52(2), 577–581. DOI: 10.5897/AJBM10.920.
- Shin, Y., Yu, B., & Greenwood-Nimmo, M. (2014). *Modelling asymmetric cointegration and dynamic multipliers in a nonlinear ARDL framework*. In *Festschrift in honor of peter schmidt* (pp. 281–314). Springer.
- Trehan, B., & Walsh, C. E. (1991). *Testing intertemporal budget constraints: Theory and applications to US federal budget and current account deficits*. **Journal of Money, Credit, and Banking**, 23(2), 206–223.
- Wickens M.R.& Uctum., M. (1993). *The sustainability of current account deficits: A test of the U.S. intertemporal budget constraint*, **Journal of Economic Dynamics and Control**, 17, 423–441.
- Wu, J.-L., (2000). *Mean reversion of the current account: evidence from the panel data unit-root test*, **Economics Letters**, 66, 215–222.
- Wu, J.-L., Chen, S. L., & Lee, H. Y. (2001). *Are current account deficits sustainable? Evidence from Panel Cointegration*, **Economics Letters**, 72, 219–224.
- Wu, J.-L., Stilianos, & F., Chen, S-L. (1996). *Testing for the sustainability of the current account deficit in two industrial countries*. **Economics Letters**, 52(2), 193–198.
- Yücel, F., & Yanar, R. (2005). *Türkiye’de cari işlem açıkları sürdürülebilir mi? Zaman serileri perspektifinden bir bakış*. **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 14(2), 483–492.

APA Reis, Ş. G. (2021). COVID-19 (KORONAVİRÜS) PANDEMİSİ VE RİSK İŞTAHI: BORSA İSTANBUL YERLİ VE YABANCI YATIRIMCILAR ÖRNEĞİ. Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22 (3), 87-98.
DOI 10.53443/anadoluibfd.989364

Araştırma Makalesi
Başvuru Tarihi: 31.08.2021
Kabul Tarihi: 09.09.2021

Research Article
Date Submitted: 31.08.2021
Date Accepted: 09.09.2021

COVID-19 (KORONAVİRÜS) PANDEMİSİ VE RİSK İŞTAHI: BORSA İSTANBUL YERLİ VE YABANCI YATIRIMCILAR ÖRNEĞİ

Dr. Öğr. Üyesi Şükriye Gül Reis¹

ÖZET

Anahtar Kelimeler:

- ❖ Covid-19,
- ❖ Toda-Yamamoto Nedensellik Testi,
- ❖ Risk iştahı endeksi,
- ❖ Gelişmekte olan piyasa

COVID-19 (Koronavirüs) pandemisinin küresel sermaye piyasalarında yarattığı korku yatırımcıların yatırım kararlarını etkileyerek işlem davranışlarında beklenmeyen farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çalışmanın amacı, gelişmekte olan bir piyasada yerli ve yabancı portföy yatırımcılarının COVID-19 pandeminden nasıl etkilendiklerini ortaya koymaktır. Bu amaçla pandeminin Türkiye’de ilan edildiği tarih itibarıyla yerli ve yabancı yatırımcıların risk iştahı ve COVID-19 vaka sayılarındaki değişim verileri arasındaki ilişki Toda-Yamamoto nedensellik analizi ile araştırılmıştır. Haftalık veriler kullanılarak yapılan bu araştırma yerli ve yabancı yatırımcıların pandemiden farklı etkilendiklerini göstermiştir. Yapılan analizden elde edilen bulgulara göre, COVID-19 ile yabancı yatırımcıların risk iştahı arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisine rastlanmıştır.

THE COVID-19 (CORONAVIRUS) PANDEMIC AND RISK APPETITE: EVIDENCE FROM BORSA İSTANBUL DOMESTIC AND FOREIGN INVESTORS

Dr. Şükriye Gül Reis

ABSTRACT

The fear created by the COVID-19 (Coronavirus) pandemic in the global capital markets affected the investment decisions of investors and caused unexpected differences in trading behavior. The aim of the study is to reveal how domestic and foreign portfolio investors in an emerging market are affected by the COVID-19 pandemic. For this purpose, the relationship between the risk appetite of domestic and foreign investors and the data on the change in the number of COVID-19 cases as of the date of the declaration of the pandemic in Turkey was investigated with the Toda-Yamamoto causality analysis. This research, using weekly data, showed that domestic and foreign investors were affected differently by the pandemic. According to the findings obtained from the analysis, a unidirectional causality relationship was found between COVID-19 and the risk appetite of foreign investors.

Keywords:

- ❖ Covid-19,
- ❖ Toda-Yamamoto Causality Test,
- ❖ Risk Appetite Index,
- ❖ Emerging market

¹ Gaziantep Üniversitesi, İİBF, greis@gantep.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7654-4256>

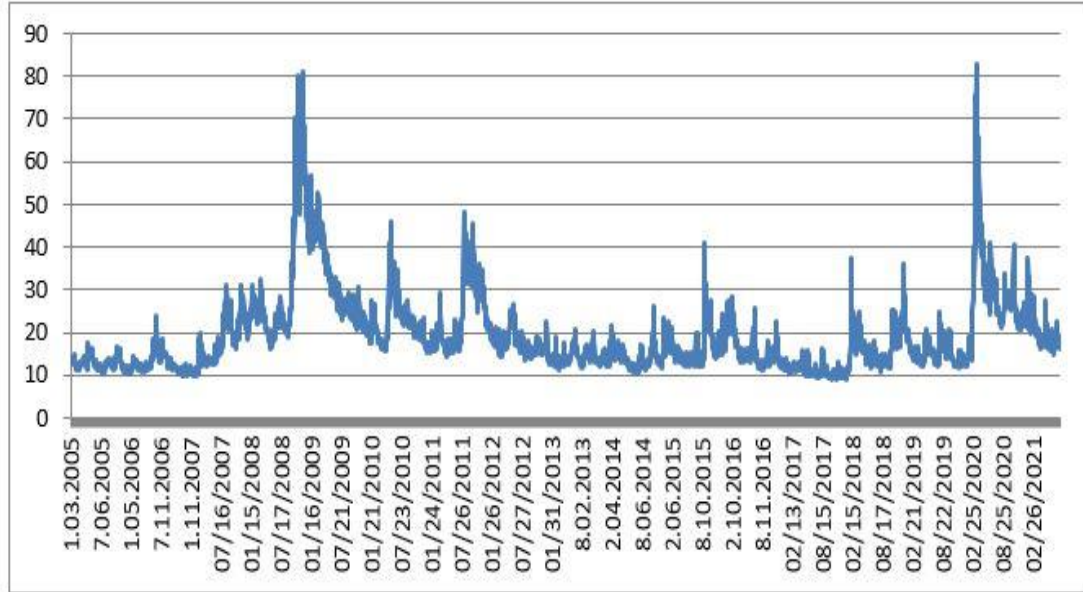
1. GİRİŞ

Dünya Sağlık Örgütü (WHO-World Health Organization) koronavirüsü (COVID-19) 11 Mart 2020 tarihinde küresel bir salgın olarak ilan etti². Bu tarih itibarıyla ülkeler önemli karantina önlemleri aldılar. İşletmelerin faaliyetlerinin durması, seyahat iptalleri, eğitime ara verilmesi, sosyal hayatın kısıtlanması gibi birçok önlem beraberinde bir takım problemleri de getirdi. Özellikle ulaşım, tekstil ve turizm gibi sektörler bu kısıtlamalardan önemli ölçüde etkilendi. Ekonomik birimlerin faaliyetlerine ara vermesi, temerrüde düşme, bilanço yapısının bozulması neticesinde finansal başarısızlıklar gibi sorunları da beraberinde getirdi. Bu sorunların ekonomiye yansımaları işsizliğin artması,

resesyon ve işletme faaliyetlerinin yavaşlaması/durdurulması şeklinde olmuştur. Ayrıca bu nedenlerle kamu gelirlerinin azalması ve sunulan yardım paketleriyle kamu giderlerinin artması da göstergelerde belirgin olarak göze çarpmaktadır. Böylelikle halk pandeminin ekonomileri hiç beklenmedik bir zarara uğratma ve etkilerinin uzun bir zaman dilimine yayılacağı gerçeği ile karşı karşıya kalarak tüketim ve tasarruf alışkanlığını değiştirmiştir.

Koronavirüs pandemisi piyasalarda 2008-2009 finans krizinden daha büyük bir belirsizlik şoku yaratmıştır (Baker vd., 2020). Bu durum küresel risk göstergesi olan VIX Endeksi (volatility index) verileri incelendiğinde Şekil 1’de açıkça görülmektedir.

Şekil 1: VIX Endeksi Kapanış Değerleri(Günlük)

Kaynak: https://www.cboe.com/tradable_products/vix/vix_historical_data/

Şekil 1’de görüldüğü gibi pandemi duyurusuyla artan endişeler VIX’de ani bir yükselişe sebep olmuştur. Endeks’teki toparlanma özellikle gelişmiş ülkelerde mali

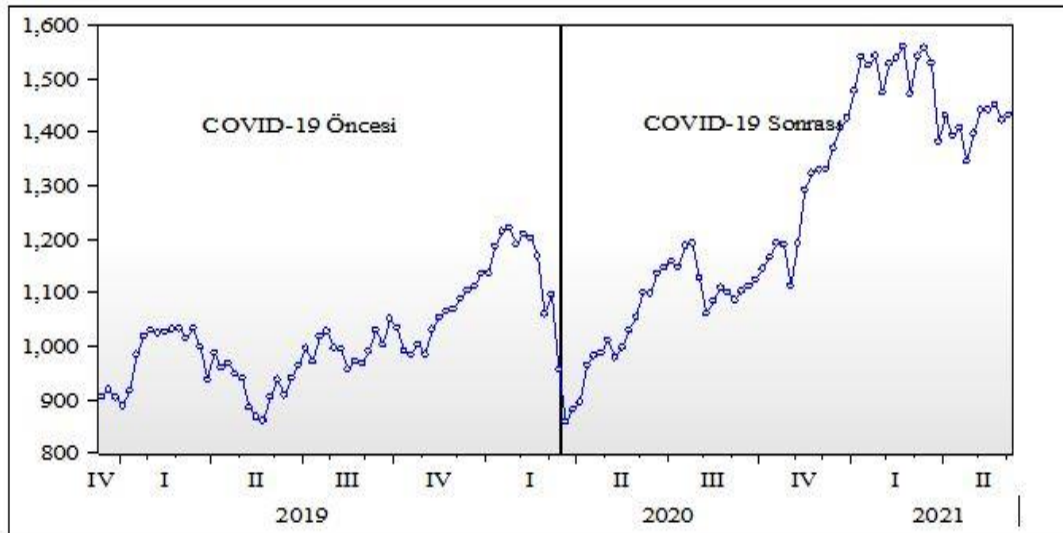
teşvik önlemlerine ilişkin duyurularla ve bazı ülkelerde pandeminin yayılım hızının yavaşlaması haberleri ile gerçekleşmiştir.

² <https://www.who.int/news/item/27-04-2020-who-timeline---covid-19>

Kısa vadede küresel ekonomiyi etkileyen ve etkilerinin daha uzun zamana yayılacağı beklenen bu salgın finansal piyasalarda bireylerin yatırım davranışlarında da etkili olmuştur. Borsalarda düşüşler meydana gelmiş ve önemli kayıplar yaşanmıştır. Salisu vd. (2020) bu durumun özellikle gelişmekte olan sermaye piyasalarında meydana geldiğine vurgu yapmıştır. Yatırım ve risk tercihleri noktasında da alışılmışın dışında yatırımcı davranışları ortaya çıkmıştır (Ji vd., 2020; Mensi vd., 2020).

Borsa İstanbul'daki yabancı yatırımcıların pay senedi piyasasında sahip oldukları portföy değeri Ağustos 21 itibariyle 298.881 milyon TL, yerli yatırımcınıninki ise 413.472 milyon TL olarak gerçekleşmiştir (Merkezi Kayıt Kuruluşu Veri Analizi Platformu, 2021) Yabancı yatırımcıların toplam portföyün yaklaşık %42 sini oluşturması portföy yatırımlarının küresel gelişmelerden önemli ölçüde etkilenmesine sebep olmaktadır. Endeks'in COVID-19 öncesi ve sonrası seyri pandemi etkisini Şekil 2'de göstermektedir.

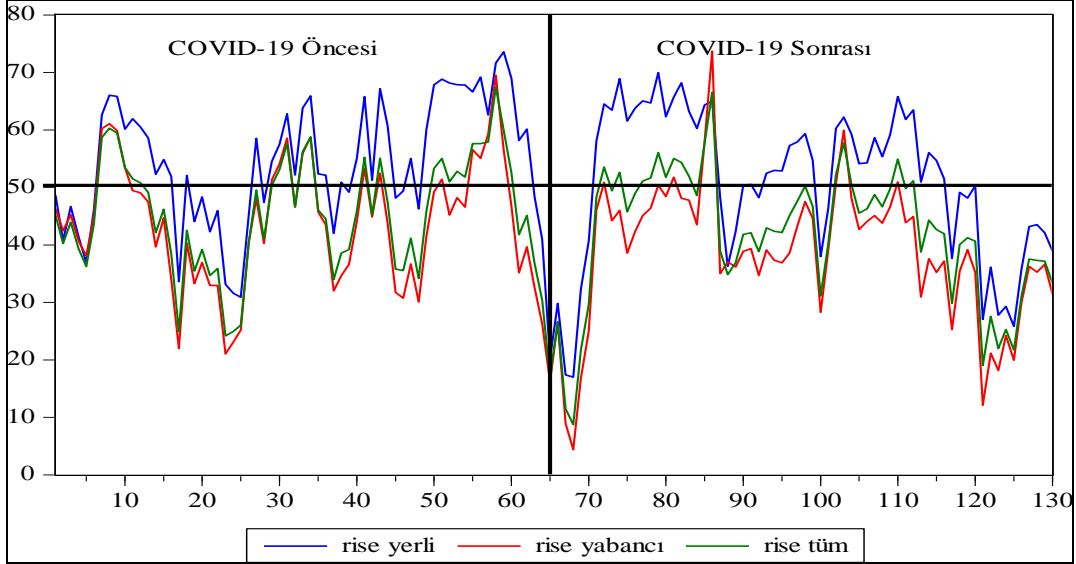
Şekil 2: COVID-19 Öncesi ve Sonrasında BİST 100 Fiyat Endeksi (Haftalık)

Şekil'2 incelendiğinde BİST 100 fiyat endeksinin COVID-19 pandemisinin ilan edildiği tarih itibariyle hızla düştüğü görülmektedir. Bu kırılma tarihi 13/3/2021 tarihine denk gelmektedir. Alınan önlemler ve açıklanan yardım paketleri Endeks'in tekrar toparlanmasını sağlamıştır. Ancak vaka sayılarında meydana gelen artışlar ile zaman

zaman düşme eğilimine girerken özellikle aşı haberlerinin umut vaad etmesi ile tekrar artışa geçmiştir. Endeksin bu etkilenmesinde küresel riskin artmasına bağlı olarak yabancı yatırımcıların risk iştahlarındaki değişimin etkili olduğu düşünülmektedir. Bu durum Şekil 3'te görülmektedir.

Şekil 3: COVID-19 Öncesi ve Sonrası Dönemde Yatırımcı Türüne Göre Risk İştahı Endeksi (14.12.2008-04.06.2021-Haftalık)

Şekil 3'te COVID-19 ilanı itibariyle 65 haftalık bir dönem değerlendirilirken ilan öncesindeki geriye dönük 65 haftalık bir dönem de eklenerek bir karşılaştırma yapılmıştır. Buna göre COVID-19 pandemi ilanı ile (65. Hafta) Risk İştahı Endeksi (RISE³)'nin hem yerli hem yabancı hem de tüm yatırımcılar için 50 eşik değerinin altına hızla düştüğü görülmektedir. Sonraki haftalarda bir toparlanma gözükse de özellikle son dönemlerde risk iştahının eşik değerinin altında kaldığı gözlenmektedir. Ayrıca yerli ve yabancı yatırımcıların risk iştahlarında COVID-19 pandemi dönemi öncesine nazaran ayrışma görülmektedir.

Bu çalışmada COVID-19 salgınının Borsa İstanbul yatırımcılarının risk iştahını nasıl etkilediğine dair bir inceleme yapılmıştır. Yabancı yatırımcı etkisinin büyük olduğu Borsa İstanbul'da yabancı yatırımcıların risk algılarındaki değişimin Endeks getirisine olabilecek beklenen etkisi ve bunun Türk sermaye piyasası için önemi bu çalışmanın motivasyonu olmuştur. Pandemi her ne kadar büyük veri ile çalışmaya imkan sağlayacak bir

geçmişe sahip olmasa da değişkenlerin frekansının haftalık olması pandemi etkilerinin sermaye piyasası üzerindeki etkisini ortaya koyacak kadar yeterlidir. Bu motivasyonla çalışmanın amacı, yerli ve yabancı yatırımcıların risk iştahı ile COVID-19 pandemisi arasındaki nedensellik ilişkisini ortaya koymaktır. Bu amaçla vaka sayılarındaki haftalık değişim ve risk iştahlarındaki haftalık değerler kullanılarak nedensellik analizi yapılmıştır. Analiz sonuçları COVID-19 salgınının yatırımcıların risk iştahı üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

Çalışmanın literatüre üç açıdan katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Birincisi, bildiğimiz kadarıyla bu çalışma COVID-19 pandemisinin yatırımcıların risk iştahında yarattığı etkiyi hem Borsa İstanbul olarak hem de gelişmekte olan bir ülke örneği olarak ortaya koyan ilk çalışmadır. İkincisi, yerli ve yabancı portföy yatırımcılarının küresel riskler karşısında benzer ya da farklı davranışları doğrultusunda bir bilgi sunmaktadır. Üçüncüsü ise, elde edilen sonuçlar ile özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki yabancı yatırımcı

³ Endeks, çalışmanın üçüncü bölümü olan "veri" bölümünde açıklanmıştır.

yoğunluğu ve öneminden dolayı sermaye piyasası düzenleyicilerine önemli bilgiler sunmaktadır.

Çalışmanın geri kalan bölümleri şu şekilde devam etmektedir. İkinci bölümde literatür incelemesi yapılmıştır. Üçüncü bölümde veriler dördüncü bölümde ise kullanılan yöntem anlatılmıştır. Beşinci bölümde ise yapılan analizler ve sonuçlarına ilişkin değerlendirme yapılmıştır ve son olarak elde edilen bulgular sonuç bölümünde değerlendirilmiştir.

2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Yapılan araştırma sonucunda yatırımcıların risk iştahı ile COVID-19 pandemisi arasındaki ilişkinin ortaya konulması konusundaki eksiklik olduğu görülmüştür. Literatürdeki bu eksikliğin giderilmesine katkı sağlayacağı düşüncesiyle yapılan bu çalışmada literatür incelemesi salgının sermaye piyasasını nasıl ve hangi açılardan etkilediğine dair yapılan incelemelerden oluşmaktadır.

Salisu vd. (2020) yaptıkları çalışmada pandeminin gelişmiş ve gelişmekte olan piyasalardaki etkilerini araştırmışlardır. Pandemi öncesi ve sonrası dönemdeki günlük hisse senedi getirileri üzerindeki etkilerini ortaya koyan çalışmadan elde edilen bulgulara göre, gelişmekte olan piyasalar gelişmiş piyasalara göre pandemiden daha olumsuz etkilenmiştir. Bu negatif ilişki özellikle salgın sırasında daha etkili olmuştur.

COVID-19 pandemisinin sermaye piyasalarına olan etkisini Amerika, Asya ve Avrupa piyasalarında araştıran Ambros vd. (2020), COVID-19 haberlerindeki değişikliğin hisse senedi getirileri ve volatilitesi üzerindeki etkisini test etmişlerdir. Haberlerin getirileri etkilemediği ancak Avrupa ve ABD hisse senedi piyasalarının volatilitelerini artırdığına dair bulgular elde edilmiştir. Bu haberlerin ayrıca piyasa belirsizliğinin önemli bir bölümünü açıkladığını ileri sürmüşlerdir.

Xu (2021), ABD ve Kanada’da hisse senedi getirilerinin COVID-19 pademisinden nasıl

etkilendiğini araştırmıştır. COVID-19 vaka sayıları ve hisse senedi getirilerine ilişkin günlük veriler kullanarak yaptığı çalışmada etki-tepki analizini kullanmıştır. Yapılan analizler sonucunda, Kanada’da pandemiye verilen tepkinin hisse senedi getiri ile asimetrik olduğunu, yani COVID-19 vaka sayılarının yükseldiği (düştüğü) dönemde getirilerin azaldığını (arttığını) ortaya koymuştur. ABD hisse senedi piyasasında da durumun benzer olduğu ancak etkinin daha küçük olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Pandemi etkisini hisse senedi piyasasının likiditesi açısından değerlendiren Zarembo vd. (2021) yaptıkları çalışmada COVID-19’un yayılmasını engellemek için geliştirilen hükümet politikasının küresel hisse senedi piyasa likiditesi üzerindeki etkilerini ortaya koymuşlardır. Pandemi verilerinden enfekte olmuş hasta sayısı ve ölüm sayısı, borsaya özgü değişkenler ve hükümet politikasına ilişkin değişkenlerden oluşan açıklayıcı değişkenlerin kullanıldığı çalışmada günlük veriler kullanılmıştır. Aralarında Türkiye’nin de bulunduğu gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkelerde işyeri ve okulların kapatılmasının likiditeyi olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca koronavirüs hakkındaki bilgilendirme kampanyalarının borsada işlem yapma isteğini desteklediğine dair sonuçlara ulaşılmıştır. Bu sonuçlar gelişmekte olan ülkeler için geçerli olarak gelişmiş ülkelerde etkili olmamıştır.

Djalilov ve Ülkü (2021) yaptıkları çalışmada Moskova Borsası’ndaki bireysel yatırımcıların işlem davranışlarının COVID-19 pandemisinden nasıl etkilendiklerini araştırmışlardır. Hem COVID-19 öncesi hem de COVID-19 dönemini inceledikleri çalışmada bireysel yatırımcıların pandemi süresince oluşan negatif balondan net alıcı olarak yararlandıklarını vurgulamışlardır. Bir diğer deyişle, bireysel yatırımcıların pandemi etkisiyle hisse senedi piyasasındaki düşüş döneminde satın alma yönünde işlem yaptıkları gözlemlenmiştir.

Pandemi etkilerini birincil kaynaktan öğrenmeye çalışan bir çalışma Heo vd. (2021) tarafından yapılmıştır. Heo vd. yaptıkları çalışmada

ABD’de 18.193 hanehalkı finansal karar vericilerin COVID-19 öncesi ve sonrası dönemdeki risk toleranslarındaki değişikliği internet üzerinden anket yöntemi ile ölçmüşlerdir. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, COVID-19 pandemisi finansal karar alıcıların risk toleransını aşağıya kaydırmıştır. Dolayısıyla finansal risk almaktan genel bir uzaklaşma kaydedilmiştir.

Al-Qudah ve Houcine (2021), yaptıkları çalışmada Afrika, ABD, Doğu Akdeniz, Avrupa, Güneydoğu Asya ve Batı Pasifik için COVID-19 pandemisinden hisse senedi getirilerinin nasıl etkilendiğini araştırmışlardır. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, en fazla Batı Pasifik bölgesindeki hisse senedi piyasalarının olumsuz etkilenmesi ile birlikte genel anlamda sözkonusu bölgelerde getiriler pandemiden olumsuz etkilenmiştir. Ayrıca yatırımcıların korku duygularının bu düşüşte önemli rol oynadığı vurgulanmıştır.

Marozva ve Magwedere (2021) piyasaların gelişmişlik düzeyine göre salgından etkilenme derecesini ölçmüşlerdir. Bu amaçla beş gelişmiş ve beş adet gelişmekte olan hisse senedi piyasası likiditesi ile COVID-19 pandemisi arasındaki ilişkiyi test etmişlerdir. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, COVID-19 pandemisi borsa likiditesini artırmıştır. Özellikle gelişmiş hisse senedi piyasasındaki iyileşme gelişmekte olan piyasalara kıyasla daha belirgin olmuştur.

COVID-19 pandemisinin gelişmekte olan ülkelerin sermaye piyasalarını daha çok etkilediğine dair bulgular incelenen çalışmalarda görülmektedir. Gelişmekte olan bir sermaye piyasası olan Borsa İstanbul’daki salgından etkilenme derecesi incelendiğinde çeşitli açılardan değerlendirme yapıldığı görülmektedir. Özellikle salgının Borsa İstanbul sektör endeksleri üzerindeki etkilerine yoğunlaşan çalışmalardan elde edilen

bulgulara göre, (Kılıç, 2020; Tayar vd., 2020) ticaret sektörü dışındaki tüm sektörlerin olumsuz etkilendiğine dair bulgular elde edilmiştir. En çok etkilenen sektörlerin ise spor, turizm ve taşımacılık olduğu ileri sürülmüştür (Kandil Göker vd., 2020). Borsa İstanbul işlem hacmindeki salgın etkisini inceleyen Yıldız Contuk (2021) vaka sayılarındaki artışın kısa dönemde işlem hacmini azalttığını ancak uzun vadede artırdığına dair sonuçlar elde ederken; Yağlı (2020) ve Özkan (2020) pandeminin Borsa İstanbul Pay Piyasası oynaklığını etkilediğini ancak kısa sürede normale dönerek salgının oynaklığın ana sebebi olmadığını ileri sürmüşlerdir. COVID-19 salgını sürecinde Türkiye için önemli tarihlerin etkilerini BİST 30 Endeksi’nde inceleyen Keleş (2020) özellikle taşımacılık ve otomotiv sanayinde daha fazla olmak üzere vaka, ölüm ve sosyal tedbir duyurularının endeksteki firmaları olumsuz etkilediğini; ekonomi tedbir paketi duyurularının ise bankalar haricinde sakinleştirici rol oynadığını ortaya koymuştur.

3. VERİ

Yatırımcı davranışları belirsizlikten etkilenir. Bu nedenle konjunktürde meydana gelen değişiklik yatırım davranışlarına yansır. COVID-19 salgın döneminde yerli ve yabancı yatırımcıların risk iştahlarında (RİSE) değişim gerçekleşmesi beklenmektedir. Bu amaçla salgın ilanı itibarıyla ilan edilen verilerden yola çıkarak salgın etkisi ile yatırımcıların risk iştahı arasındaki ilişki 11 Mart 2020-31 Mayıs 2021 dönemi arasındaki haftalık veriler ile araştırılmıştır. Salgın çok uzun bir süreyi kapsamadığından verilerin mümkün olan en yüksek frekansı ile çalışılmıştır. RİSE değişkeninin haftalık hesaplanması nedeniyle diğer değişkenlerin haftalık değerlerinin elde edilmesinde bir problem olmamasından dolayı çalışmanın frekansı haftalık olarak belirlenmiştir. Çalışmada kullanılan veriler Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Değişkenler	Analiz Kodu	Açıklama	Kaynak
1-Risk iştahı endeksi 1a- tüm yatırımcılar 1b- yabancı yatırımcılar 1c- yerli yatırımcılar	RİSEtüm RİSEyabancı RİSEyerli	Değişim metoduna göre haftalık RİSE endeksi değeri	Merkezi Kayıt Kuruluşu
COVID-19 vaka	COVID	Vaka sayısındaki haftalık değişim (%)	Türkiye Sağlık Bakanlığı, Dünya Sağlık Örgütü

Tablo 1 analizde kullanılan değişkenlerin tanımlarını, nasıl ve nereden elde edildiklerine dair bilgiler vermektedir. Önemli ve belirleyici değişkenlerden biri COVID-19 vaka değişkenidir. Bu değişken haftalık vaka sayısındaki değişim yüzdesini ifade etmektedir.

Yatırımcı tercihleri doğrudan gözlenemediği için, araştırmacılar genellikle ya piyasa bazlı ya da anket bazlı ölçümlere güvenirlere (Fassas, 2020). Bu çalışmada Borsa İstanbul için piyasa bazlı üretilen RİSE Endeksi kullanılmıştır. RİSE⁴ Endeksi “değişim” ve “seviye” olmak üzere iki yöntem ile hesaplanmaktadır. İki yöntem arasındaki fark, seviye yönteminde skorlar portföy büyüklüklerine göre hesaplanırken değişim yönteminde ilgili haftanın önceki 52 haftalık portföy değerinden sapması alınarak hesaplanır. Bu nedenle değişim yöntemine göre hesaplanan RİSE kısa vadeli risk iştahı değişimlerine daha duyarlı iken, seviye yöntemine göre hesaplanan RİSE uzun vadedeki trendi yakalamaktadır. RİSE verileri sadece haftalık frekansta yayınlandığı için

ilgili dönemdeki haftalık yerli yatırımcı, yabancı yatırımcı ve tüm yatırımcılara ait RİSE endeksi verileri kullanılmıştır (Merkezi Kayıt Kuruluşu-Yatırımcı İlişkileri Derneği, 2013, s. 17).

4. YÖNTEM

Yerli ve yabancı yatırımcıların risk iştahları ile COVID-19 salgını arasındaki ilişkinin araştırılmasında Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testi kullanılmıştır. Toda ve Yamamoto yaptıkları bu çalışmada standart Granger nedensellik analizinin değişkenlerin birim kök ve eşbütünlük özelliklerinin test edilmesini gerektirdiğini çünkü Wald testinin VAR modelindeki değişkenlerin birim köklü veya eşbütünlük olması halinde standart olmayan bir dağılıma sahip olacaklarını ileri sürmüşlerdir. Ancak Toda-Yamamoto durağanlık ve eşbütünlük gibi ön testlerin değişkenler üzerinde kısıt oluşturduğunu ve ön test yanlışlıklarının seriler arasındaki ilişkileri bozduğunu belirtmişlerdir. Onların geliştirdikleri testte seriler

⁴ RİSE, 28 Kasım 2005 tarihinden itibaren herhangi bir dönemde 5.000 TL. ve üzeri pay senedi portföy değerine sahip olmuş tüm yatırımcıların hafta sonları itibari ile portföylerinden yola çıkılarak hesaplanan haftalık bir endekstir. RİSE yatırımcıların her Cuma günü sahip olduğu pay senedi ve A tipi yatırım fonu toplam portföy değerlerinin ve bu değerlerin değişimlerinin BIST100 değişimlerinden arındırılmış halleri kullanılarak hesaplanmaktadır. Endeks’in incelediği yatırımcı sayısı yaklaşık 800.000 olup, yatırımcı kümesinin bu boyutlarda işlendiği bir endeks

çalışmasının ülkemizde ilk kez gerçekleştirilmektedir. Endeksin eşik değeri 50’dir. İlgili haftadaki skorun eşik değerin üstünde olması yatırımcılar tarafından geçmiş 52 haftada alınan pozisyonun ortalama riskinden daha riskli bir pozisyon aldıklarını gösterirken; açıklanan endeks değerinin eşik seviyenin altında gerçekleşmesi ortalama pozisyon riskinde geçmiş 52 haftalık dönemle kıyaslandığında azalış olduğunu göstermektedir (Merkezi Kayıt Kuruluşu-Yatırımcı İlişkileri Derneği, 2013, s. 17-18).

durağanlıklara duyarlı olmadığı için düzey değerleri ile analize dahil edilebilmektedir. Buna göre değişkenler arasındaki ilişki gecikmesi artırılmış VAR ($p+d_{mak}$) modeli kurularak aşağıdaki gibi ifade edilmiştir:

$$Y_t = \alpha + \beta_1 y_{t-1} + \dots + \beta_{p+d} y_{t-(p+d)} + \varepsilon_t$$

Yukarıdaki denklemde, “ p ” uygun gecikme sayısını, “ d_{mak} ” ise maksimum bütünleşme derecesini ifade etmektedir.

Toda-Yamamoto (1995) nedensellik analizi için öncelikle durağanlık analizi yaparak maksimum bütünleşme derecesini (d_{mak}) belirlemek

gerekmektedir. Daha sonra bilgi kriterlerinden faydalanarak uygun gecikme sayısı(p) belirlenir. Son olarak VAR ($p+d_{mak}$) modeli tahmin edilerek nedensellik ilişkisi araştırılır.

5. ANALİZ VE BULGULAR

Yatırımcı türüne göre risk iştahları ve COVID-19 salgın arasındaki nedensellik ilişkisine geçmeden önce ilk aşama olarak maksimum bütünleşme derecesini belirlemek için Philips-Perron(PP) Testi ve Augmented Dickey-Fuller(ADF) testleri uygulanmıştır.

Tablo 2: Birim Kök Testi Sonuçları

Test	COVID		RİSEtüm		RİSEyabancı		RİSEyerli	
	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sabitli	Sabitli ve Trendli
PP(0)	-7.466***	-7.764***	-2.826*	-2.710	-3.186**	-3.169*	-2.604*	-2.678
PP(1)	- 18.666***	- 19.354***	- 8.884***	- 11.121***	- 10.848***	- 18.447***	- 8.161***	- 8.466***
ADF(0)	-7.466***	-7.759***	-2.964**	-3.136	-3.363**	-3.476*	-2.631*	-2.982
ADF(1)	- 13.151***	- 12.682***	- 6.390***	-6.604***	-6.643***	-6.800***	- 5.674***	- 5.861***

***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 güven düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

PP(0) Philips-Perron Testi düzey, PP(1) Philips-Perron Testi 1. Fark sonucunu; ADF(0) Augmented Dickey-Fuller Testi düzey, ADF(1) Augmented Dickey-Fuller Testi 1.Fark sonucunu göstermektedir.

Tablo 2’de görüldüğü gibi her iki test sonucuna göre COVID ve RİSEyabancı serileri hem sabitli hem de sabitli ve trendli modellerde düzey değerlerde durağan olarak elde edilirken, RİSEtüm

ve RİSEyerli serileri birinci farkta durağan olduğu görülmüştür. Buna göre serilerin maksimum bütünleşme derecesi (d_{mak}) 1 olarak bulunmuştur.

Serilere ilişkin maksimum bütünleşme derecesi tespit edildikten sonra VAR modeli tahmin edilerek optimum gecikme sayısı belirlenmiştir. Bunun için Akaike (AIC) bilgi kriteri, Schwarz bilgi kriteri (SC) ve Hannan-Quinn (HQ) bilgi kriteri kullanılmış ve her üç bilgi kriterine göre gecikme

uzunluğu (p) tüm ikili modellerde “1” olarak belirlenmiştir⁵. Böylelikle VAR ($p+d_{mak}$) modeli VAR modeli 2 gecikmeli olarak tahmin edilmiştir.

Tablo 3: Toda –Yamamoto (1995) Nedensellik Testi Sonuçları

Neden (Cause)	Sonuç (Effect)	Test İstatistiği	Olasılık	Gecikme Sayısı
RİSEtüm	COVID	0.237	0.627	1
COVID	RİSEtüm	2.636	0.105	1
RİSEyabancı	COVID	0.409	0.522	1
COVID	RİSEyabancı	3.433	0.064*	1
RİSEyerli	COVID	0.020	0.886	1
COVID	RİSEyerli	1.095	0.295	1

***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 güven düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 3’te raporlanan nedensellik analizi sonuçlarına göre, sadece COVID ve RİSEyabancı değişkenleri arasında istatistiksel olarak anlamlı ve tek yönlü bir ilişkiye rastlanmıştır. İlişkinin yönü COVID’den RİSEyabancı’ya doğrudur.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada gelişmekte olan bir piyasa olan Borsa İstanbul’da COVID-19 pandemisinin etkileri yerli ve yabancı portföy yatırımcıları açısından değerlendirilmiştir. Pandeminin ilan edilmesi ile birlikte küresel anlamda VIX ve ulusal anlamda BİST piyasa Endeksi gibi göstergelere yansımaları ele alınarak bu etkinin risk iştahlarında nasıl bir seyir izlediği değerlendirilmiştir. Bu motivasyondan yola çıkarak Borsa İstanbul’daki yerli ve yabancı yatırımcıların pandemi ile nasıl bir etkileşim içinde oldukları ortaya konulurken yatırımcı risk iştahı endeksi haftalık RİSE verisi ile pandemi etkisi ise COVID-19 vaka sayısındaki haftalık değişim kullanılmıştır.

Değişkenler arasındaki ilişki Toda-Yamamoto (1995) nedensellik analizi ile araştırılmıştır. Yerli, yabancı ve tüm yatırımcıların

RİSE verileri ile COVID-19 vaka sayısındaki değişim verileri ile ayrı ayrı kurulan ikili VAR modelinden elde edilen sonuçlara göre, yerli yatırımcıların RİSE verileri ile COVID-19 vaka sayısındaki değişim verisi arasında bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır. Yerli yatırımcıların Borsa İstanbul’u iyi tanması ve kriz durumlarındaki tepkilerini yabancı yatırımcıya nazaran daha iyi öngörebilmesinin bu sonuçta etkili olduğu düşünülmektedir. Buna karşın yabancı yatırımcıların risk iştahının vaka sayısındaki değişime daha duyarlı olduğuna dair sonuçlar elde edilmiştir. Bir başka deyişle, COVID-19 vaka sayısından RİSEyabancı verisine doğru istatistiksel olarak anlamlı ve tek yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Bu bulgu, yabancı yatırımcıların risk iştahının Şekil 3’te görüldüğü gibi RİSE eşik değerinin altında gerçekleşmesini destekler niteliktedir. Dolayısıyla bu etkiyi pandemi ile açıklamak mümkündür. Bu sonuç gelişmekte olan ülkeler için beklenen bir sonuçtur, çünkü yabancı yatırımcı ağırlığı bu piyasalarda çoğunlukla daha yoğundur ve küresel ya da bölgesel risklerin meydana gelmesiyle portföy yatırımlarının geri çekildiği geçmişte yaşanan deneyimlerde de sıklıkla görülmektedir. Nitekim gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin

⁵ Gecikme uzunluğuna ilişkin AIC, SC ve HQ bilgi kriterleri sonuçlarına ilişkin tablo önemli bir alanı kaplayacağından makale metnine eklenmemiştir. Ancak istek üzerine yazardan temin edilebilir.

karşılaştırıldığı çalışmalardan elde edilen sonuç çoğunlukla bu doğrultuda olmuştur. Pandemiden gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere nazaran daha fazla etkilendiğine dair bulgular elde eden çalışmalar (Salisu vd., 2020; Zaremba vd., 2021; Marozva ve Magwedere, 2021) ile bu çalışmanın sonuçları örtüşmektedir.

Çalışmadan elde edilen bulgular literatüre sermaye piyasası düzenleyicilerine kriz yönetiminde yabancı yatırımcıların motivasyonunu artırıcı ve sıcak paranın hızlı çıkışının önlenmesi konusunda bir farkındalık yaratması açısından katkı sağlaması beklenmektedir. Sonraki çalışmalarda COVID-19 pandemisinin sermaye piyasasının farklı göstergeleri üzerindeki etkileri araştırılabilir.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI ORANI BEYANI VE ÇIKAR ÇATIŞMASI BİLDİRİMİ

Araştırmacılar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Araştırmacılar makaleye ortak olarak katkıda bulunmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Al-Qudah, A. A., ve Houcine, A. (2021). *Stock Markets' Reaction to COVID-19: Evidence From The Six WHO Regions*, **Journal of Economic Studies**, ahead of print. <https://doi.org/10.1108/JES-09-2020-0477>.
- Ambros, M., Frenkel, M., Huynh, T. L., Kılınc, M. (2020). *COVID-19 Pandemic News and Stock Market Reaction During the Onset of the Crisis: Evidence From High-Frequency Data*, **Applied Economics Letters**, 27, s. 1-5. <https://doi.org/10.1080/13504851.2020.1851643>.
- Baker, S. R., Bloom, N., Davis, S. J., Terry, S. J. (2020). *Covid-Induced Economic Uncertainty*, **NBER Working Paper Series**, 26983. doi: 10.3386/w26983.
- Djalilov, A., ve Ülkü, N. (2021). *Individual Investors' Trading Behavior in Moscow Exchange and The COVID-19 Crisis*, **Journal of Behavioral and Experimental Finance**, 31, s. 1-13. <https://doi.org/10.1016/j.jbef.2021.100549>.
- Fassas, A. P. (2020). *Risk Aversion Connectedness in Developed and Emerging Equity Markets Before and After the COVID-19 Pandemic*, **Heliyon**, 6(12), s. 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2020.e05715>.
- Heo, W., Rabbani, A., Grable, J. E. (2021). *An Evaluation of the Effect of the COVID-19 Pandemic on the Risk Tolerance of Financial Decision Makers*, **Finance Research Letters**, 41, s. 1-6. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101842>.

- Ji, Q., Zhang, D., Zhao, Y. (2020). *Searching for Safe-Haven Assets During The COVID-19 Pandemic*, **International Review of Financial Analysis**, 71, s. 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2020.101526>.
- Kandil Göker, İ. E., Eren, B. S., Karaca, S. S. (2020). *The Impact of the COVID-19 (Coronavirus) on The Borsa Istanbul Sector Index Returns: An Event Study*, **Gaziantep University Journal of Social Sciences(Special Issue)**, s. 14-41. <https://doi.org/10.21547/jss.731980>.
- Keleş, E. (2020). *COVID-19 ve BİST-30 Endeksi Üzerine Kısa Dönemli Etkileri*, **Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 42(1), s. 91-105. <https://doi.org/10.14780/muiibd.763962>.
- Kılıç, Y. (2020). *Borsa İstanbul' da COVID-19 (Koronavirüs) Etkisi*, **JOEEP**, 5(1), s. 66-77. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/joeep/issue/53777/734904>.
- Marozva, G., ve Magwedere, M. R. (2021). *COVID-19 and Stock Market Liquidity: An Analysis of Emerging and Developed Markets*, **Scientific Annals of Economics and Business**, 68(2), s. 1-16. <http://dx.doi.org/10.47743/saeb-2021-0010>.
- Mensi, W., Şensoy, A., Vo, X. V., Kang, S. H. (2020). *Impact of COVID-19 outbreak on Asymmetric Multifractality of Gold and Oil Prices*, **Resources Policy**, 69, s. 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101829>.
- Merkezi Kayıt Kuruluşu-Yatırımcı İlişkileri Derneği. (2013). *Borsa Trendleri Raporu*. İstanbul:MKK-TÜYİD. <https://www.mkk.com.tr/tr-tr/haberler/Documents/Borsa%20Trendleri%20Raporu%20V.pdf>.
- Merkezi Kayıt Kuruluşu, (2021). Veri Analiz Platformu, <https://www.vap.org.tr/Yatirimci-Istatistikleri/Sayfalar/Uyruk-Bazinda-Yatirimci-Sayilari.aspx>, Erişim Tarihi: 7.9.2021.
- Özkan, O. (2020). *Volatility Jump: the Effect of COVID-19 on Turkey Stock Market*, **Gaziantep University Journal of Social Sciences(Special Issue)**, s. 386-397. <https://doi.org/10.21547/jss.766890>.
- Salisu, A. A., Sikiru, A. A., Vo, X. V. (2020). *Pandemics and The Emerging Stock Markets*, **Borsa İstanbul Review**, 20(1), s. 40-48. <https://doi.org/10.1016/j.bir.2020.11.004>.
- Tayar, T., Gümüştakin, E., Dayan, K., Mandi, E. (2020). *Covid-19 Krizinin Türkiye'deki Sektörler Üzerinde Etkileri: Borsa İstanbul Sektör Endeksleri Araştırması*, **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi(Outbreak Diseases Special Issue)**, s. 293-320. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/yyusbed/issue/56115/772087>.
- Toda, H. Y., ve Yamamoto, T. (1995). *Statistical Inference in Vector Autoregressions with Possibly Integrated Processes*, **Journal of Econometrics**, 66, s. 225-250. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01616-8](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01616-8).

Xu, L. (2021). *Stock Return and The COVID-19 Pandemic: Evidence From Canada and The US*, **Finance Research Letters**, 38, s. 1-7.
<https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101872>

Yağlı, İ. (2020). *The Impact of COVID-19 on Emerging Stock Market Volatility: Empirical Evidence From Borsa İstanbul*, **Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi**, 5(Özel Sayı), s. 269-279.
<https://doi.org/10.30784/epfad.826736>.

Yıldız Contuk, F. (2021). *Covid-19' un Borsa İstanbul Üzerindeki Etkisi: Bir ARDL Sınır Testi Modeli*, **Muhasebe ve Finansman Dergisi**, 89, s. 101-112.
<https://doi.org/10.25095/mufad.852088>.

Zaremba, A., Aharon, D. Y., Demir, E., Kizys, R., Zawadka, D. (2021). *COVID-19, Government Policy Responses, And Stock Market Liquidity Around the World: A Note*, **Research in International Business and Finance**, 56, s. 1-9.
<https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2020.101359>.

https://www.cboe.com/tradable_products/vix/vix_historical_data/, Erişim Tarihi:25.8.2021.

<https://www.who.int/news/item/27-04-2020-who-timeline---covid-19>, Erişim Tarihi: 24.8.2021.

APA Topal, Ç. (2021). SOMA'DA GÜVENLİK KURALLARI VE GÜVENLİKSİZ ÜRETİMİN KURUMSAL MUHAFAZASI. Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22 (3), 99-112
DOI 10.53443/anadoluibfd.983124

Araştırma Makalesi
Başvuru Tarihi: 15.08.2021
Kabul Tarihi: 13.09.2021

Research Article
Date Submitted: 15.08.2021
Date Accepted: 13.09.2021

SOMA'DA GÜVENLİK KURALLARI VE GÜVENLİKSİZ ÜRETİMİN KURUMSAL MUHAFAZASI¹

Dr. Öğr. Üyesi Çağrı Topal²

ÖZET

Anahtar Kelimeler:

- ❖ Kurumsal muhafaza,
- ❖ Kural,
- ❖ Norm,
- ❖ Güvenlik

Kurumsal muhafaza üzerine yapılan çalışmalar, kavramsal bir çerçeve olarak kurallar ve normlar ile kurumsal ilişkiler ve pratikler arasında genel bir uyum ve bu uyum sayesinde tutarlı bir işleyiş olduğunu göstermektedir. Fakat geçmiş çalışmalar, bu uyumun olmadığı durumlarda kurumsal muhafazanın nasıl gerçekleştiği sorusunu ihmal etmektedir. Bu çalışma, Soma Maden Faciası bağlamında, güvenlik kurallarının yaşamsal olduğu çok tehlikeli bir sektörde, güvenliği neredeyse yok sayan ve ilgili kurullarla çelişen üretim odaklı dar bakışın ve kurumsal işleyişin nasıl olup da bu kurallara dayanarak muhafaza edilip sürdürülebildiği sorusuna cevap arayarak literatürdeki bu açığı gidermeye çalışmaktadır. Çalışma, madenlerde güvenlik kurallarının üretimi sınırlamamak koşuluyla, keyfi, daha fazla güvenlik yönünde değişikliklere yol açmayacak şekilde, yeterince denetlenmeden ve madencilere ilgili eğitim verilmeden uygulandığına işaret etmektedir. Bu uygulama amirler ve madenciler arasındaki ilişkide üretim odaklı işleyişi besler ve amir-madenci ilişkisini üretim odaklı işleyişin sürmesini sağlayan bir kurumsal muhafaza işine dönüştürür.

INSTITUTIONAL MAINTENANCE OF UNSAFE PRODUCTION THROUGH SAFETY RULES IN SOMA

Dr. Çağrı Topal

ABSTRACT

Past studies on institutional maintenance show that there is harmony between institutional rules and norms and institutional relations and practices, and operational consistency due to harmony. Yet, past literature ignores the question of how institutional maintenance is possible when there is no harmony. Within the context of the Soma Disaster, this study tries to answer the question of how production-oriented understanding and operation, which generally conflicts with and almost ignores safety rules, is maintained as an institutional framework with the help of the same safety rules in sector where safety rules are vital, and address the gap in the literature. The study demonstrates that safety rules are arbitrarily applied within the constraints of production priorities, without safety improvements and effective monitoring, and with a workforce of almost no training. This application supports production-oriented operation in the relation between chiefs and miners and turns this relation into institutional maintenance work for production-oriented framework.

Keywords:

- ❖ Institutional maintenance,
- ❖ Rules,
- ❖ Norms,
- ❖ Safety

¹ Bu makale Orta Doğu Teknik Üniversitesi tarafından BAP-07-03-2015-011 proje numarası ile desteklenmektedir.

² Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İşletme Bölümü, ctopal@metu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6016-9858>

1. GİRİŞ

Bu çalışma, kuralların ve normların aslında kavramsal olarak destekleyicisi olmadığı bir kurumsal işleyişi veya pratikler kümesini muhafaza etmekte nasıl kullanıldığı sorusuna yanıt aramaktadır. Bu amaçla, Soma Maden Faciası bağlamında amirler ve madenciler arasındaki ilişki kurumsal muhafaza işi olarak çözümlenmekte ve bu ilişkide güvenlik kurallarının, güvenliğin ikincil planda olduğu üretim odaklı işleyişin kurumsal muhafazasında nasıl bir rol oynadığı incelenmektedir. Kurumsal iş, aktörlerin ve grupların kurumsal pratikleri yaratma, koruma ve bozma yönündeki eylemleri ve ilişkileri olarak tanımlanmaktadır (Lawrence ve Suddaby, 2006; Lawrence vd., 2009, 2011; Zilber, 2013). Aktörlerin ve grupların etkinliği eski kurumsal pratiklerin dönüştürülmesiyle ve yeni kurumsal pratiklerin ortaya çıkmasıyla sınırlı değildir. Kurumsal pratiklerin sürekliliği ve muhafazası da aktörlerin ve grupların etkinliğine bağlıdır. Kurumsal muhafaza işi, aktörlerin ve grupların kurumsal pratikleri sürekli bir şekilde kullanmalarıyla ve yeniden üretmeleriyle sonuçlanan ilişkileridir (Andersson ve Gadolin, 2020; Lawrence ve Suddaby, 2006; Lawrence vd., 2009). Bu ilişkiler belirli bir kurumsal çerçeveye sınırlanmış olmakla birlikte, aynı çerçevenin ve bağlı pratiklerin varlığı için gereklidir. Bu anlamda kurumsal muhafaza işi de, yaratma ve bozma işleri gibi etkin bir süreçtir. Kurumsal muhafaza işine ilişkin var olan çalışmalar, kuralların ve normların kurumsal işleyişe tutarlı bir kavramsal çerçeve sağladığını ve kavramsal çerçeveye işleyiş arasında bir uyum olduğunu göstermektedir (Dacin vd., 2010; Heaphy, 2013; Wright vd., 2017; Zilber, 2009). Bu tutarlılık ve uyum sayesinde kurumsal yapılar yeniden üretilebilmektedir; başka bir deyişle ilişkiler ve pratikler kurumsal yapıları hem temsil etmekte hem de desteklemektedir. Bununla birlikte var olan çalışmalar tutarlılığın ya da uyumun olmadığı durumlarda kurumsal muhafaza işinin nasıl mümkün olduğu sorusuna yeterince yanıt vermemektedir. Soma Maden Faciası, güvenlik kurallarının yaşamsal olduğu bir ortamda güvenliği neredeyse yok sayan üretim odaklı kurumsal işleyişin nasıl olup da bu kurallara dayanarak sürdürülebildiği konusunu öne

çıkarak, göz ardı edilmiş bu sorunun yanıtlanmasında yol gösterici olabilir. Üretilen yanıtlar kuralların amaçlanan doğrultuda, Soma örneğinde güvenlik hedefiyle, etkin kullanılması için fikirler geliştirmeye yardım edebilir.

Bu çalışmada, Soma Faciası sonrası madencilerle yapılan mülakatlarla oluşturulan veriler nitel yöntemlerle çözümlenmiştir. Çözümlemede, güvenlik kurallarının amir-madenci ilişkisinde üretimi destekleyecek şekilde kullanıldığı veya uygulandığı, böylece bu ilişkinin üretim odaklı işleyişi kurumsal olarak muhafaza etme biçiminde sürdürüldüğü gözlemlenmiştir. Güvenlik uygulamalarında beş özellik tespit edilmiştir. Güvenlik kuralları üretimi aksatmayacak yönde, keyfi ve gelişmiş, madenciler için güvenlikle ilgili olumlu değişimler yaratmadan, nesnel denetimden bağımsız ve madencilere yeterli eğitim verilmeden uygulanmaktadır. Bu uygulama şekliyle kurallar, aslında güvenliği ihmal eden üretim işleyişinin bir parçası haline gelmiş ve amir-madenci ilişkisini bu işleyiş çerçevesiyle kısıtlamıştır.

2. LİTERATÜR

Kurallar ve normlar, kurumsal rollerin ve pratiklerin sınırlarını tanımladıkları ve yeniden ürettikleri için, kurumsal bağlamlara belirlilik kazandırır ve aktörlerin çatışmalardan kaçınmalarını sağlarlar (Acquier vd., 2018; Bartram vd., 2020; Dacin vd., 2010; Greenwood vd., 2002; Heaphy, 2013). Görece marjinal aktörleri kurumsal konulara ve rollere entegre ederler (Creed vd., 2010; Grafstrom ve Windell, 2012). Sosyalleşme ve eğitim süreçlerine şekil vererek, bu aktörleri kurumsal üyeler haline getirmede yardımcı olurlar (Currie vd., 2012; Zilber, 2002). Genel kabul gördükleri için, kurumsal pratikler için tutarlılık ve günlük problemler için çözüm üretirler ve böylece pratikleri yeni kurumsal üyelerce kolayca tanınacak ve benimsenecek rutinelere ve ritüellere dönüştürürler (Dacin vd., 2010; McCann vd., 2013).

Kurallar ve normlar, yeni kuralların ve normların yerleşik kurumsal bağlamı bozmadan bu bağlama eklenmesi için de bir temel oluştururlar (Empson vd., 2013; Herepath ve Kitchener, 2016;

Malsch ve Gendron, 2013). Kurumsal kırılmalara yol açan sorunlar, yerleşik kurallar ve normlar çerçevesinde yapılan değişikliklerle ve yeniliklerle giderilir. Eski kurallar ve normlar yeni veya dönüşmüş olanları tanımlamak ve anlamlandırmak için kullanılır (Koskela-Huotari vd., 2016; Raviola ve Norback, 2013). Bu eski kurallar ve normlar yenileri için güven ve aşinalık yaratırlar ve böylece aktörleri kurumsal çerçeve içinde yeni deneyimlere ve pratiklere hazırlarlar. Dolayısıyla yeniler eskileri tamamlarlar ve güçlendirirler (Bjerregaard ve Jonasson, 2014).

Çelişkili kurallar ve normlar dahi aktörlerin farklı tecrübelerine sahip oldukları profesyonel kurumsal ortamlarda kurumsal muhafazaya katkıda bulunurlar (Chreim vd., 2020; Empson vd., 2013; Malsch ve Gendron, 2013; McCann vd., 2013; Rodner vd., 2020). Profesyonel aktörlerin farklı anlamlarını ve pratiklerini vurgulayıp yeniden üretirler. Farklılıklarına karşın, kurallar ve normlar arasında işlevsel bir bağımlılık ilişkisi gelişebilir ve dolayısıyla bir kurumsal alanda farklı ve çelişkili kurallar ve normlar işlevsel etkililik için birlikte kurumsal muhafazayı destekleyebilirler (Zilber, 2002). Farklılıklar yıkıcı veya bozucu etkiler gösterdiğinde, kurumsal aktörler ortak kuralları ve normları muhafaza etmek amacıyla harekete geçebilirler (Lingo and Elmes, 2019; McCann vd., 2013; Wright vd., 2017).

Dolayısıyla kurallar ve normlar belirlilik ve tutarlılık yaratırlar, çelişkileri ve çatışmaları çözümlenmede yardımcı olurlar, kurumsal sınırları yeniden üretirler, yeni kuralları ve normları bünyelerine katarlar, pratikleri normalleştirip rutin hale getirirler ve ortak tepkiler oluşturmak için kullanılırlar. Bütün bu kullanımlar, kuralların ve normların işaret ettiği veya kavramsal çerçevesini oluşturarak desteklediği bir pratikler kümesinin yeniden üretilmesiyle sonuçlanırlar. Bu anlamda farklı bulgularına karşın geçmiş çalışmalar, kuralların ve normların kavramsal olarak uyuşmadıkları veya desteklemedikleri pratikleri nasıl yeniden üretebileceklerine dair doyurucu bir yanıt sunmamaktadır. Bu çalışma madenlerde uyulması gereken güvenlik kurallarının bu kurullarla çelişen üretim odaklı işleyişi yeniden

üretim muhafaza etmek için nasıl kullanıldığını inceleyerek, geçmiş çalışmalarda yeterince değinilmeyen bu soruya yanıt aramaktadır.

3. YÖNTEM

Bu çalışmanın verisi, 13 Mayıs 2014 tarihinde meydana gelen Soma Maden Faciası'ndan bir yıl sonra bölgedeki madencilerle yapılan mülakatlarla toplanmıştır. Mülakatlara katılım görece düşüktür; bunun nedeni halen çalışan madencilerin işten atılma, işsiz olan madencilerin ise işe alınmama kaygısı duymalarıdır. Bununla birlikte mülakat yapılan madenciler benzer sorunlardan bahsetmişlerdir. Bu da kuramsal doyuma ulaşıldığını işaret etmektedir (Glaser, 1978; Glaser ve Strauss, 1967). Toplam 19 saat süren ve birebir dökümü yapılan mülakat kayıtları, 315 msword sayfası kadardır. Mülakatlarda madencilerin amirlerle ilişkisi önemli bir yer tutmaktadır. Madencilerin "hadi hadicilik" diye tanımladığı ve güvenli çalışmayı neredeyse olanaksız kılan amirlerin üretim baskısı belirgindir. Mülakatların yanısıra, genel bağlamı daha iyi anlamak için, Türkiye Barolar Birliği (2014), Türkiye Mimar ve Mühendis Odaları Birliği (2014) ve Türk Sosyal Bilimler Derneği (2016) raporları da incelenmiştir.

Veri, araştırma katılımcıların ilişkilerine ve bu ilişkilerin anlamlarına odaklandığı için nitel yöntemlerle çözümlenmiştir (Denzin ve Lincoln, 2000; Gephart, 2004). Nitel yöntemler katılımcıların anlamlarını ayrıntılı bir şekilde, farklı boyutlarıyla tanımlamak için uygun araçlar sunmaktadır (Denzin ve Lincoln, 2000; Silverman, 2000). Bu yöntemlerle anlamlardaki örüntüler ortaya konarak kuramsal modeller oluşturmak ve çıkarımlar yapmak mümkündür (Gephart ve Pitter, 1995; Glaser ve Strauss, 1967). Nitel yöntemler sürekli karşılaştırmalarla ilerler, örüntüleri görünür kılar, ve bu örüntülere göre verinin hangi noktalarına odaklanmak gerektiğini gösterir. Dolayısıyla nitel yöntemler verinin zenginliğini göz ardı etmeden sistematik ve esnek bir inceleme yapmaya olanak tanırırlar (Gephart, 2004; Glaser ve Strauss, 1967).

Çözümlemenin ilk aşamasında bütün veri okunmuş, meslek odaları raporlarının da

yardımla olayın genel bağlamı anlaşılma çalışılmıştır (Gephart, 1997). Genel okuma sırasında madencilerle amirler arasındaki ilişkiye ve bu ilişkide güvenlik kurallarının rolüne özellikle dikkat edilmiştir. Amir-madenci ilişkisinde kurumsal bir pratik haline gelmiş üretim odaklı işleyiş vurgulanmakta ve güvenlik göz ardı edilmektedir. Bu ilişkiyi daha iyi anlamak için, ilişkiden bahsedilen tüm veri parçaları derlenmiş ve ayrıntılı çözümlenmeye tabi tutulmuştur (Gephart, 1993; Gephart ve Pitter, 1995; Suddaby, 2006). Madencilerin ifadelerinde, daha fazla üretim için baskı yapan amirlerle bu baskının arttırdığı kaza ve güvenlik riski altında çalışmak zorunda kalan madenciler arasında sürekli bir çatışma ilişkisi gözlemlenmektedir (Gephart, 1997; Gephart ve Pitter, 1995). Güvenlik, özelleştirme sonrası kamunun madenlerden işletmeci olarak çekilmesiyle birlikte ikincil hale gelmiştir. Özel şirketler için güvenlik öncelikle bir maliyet unsurudur ve mümkün olan en az giderle karşılanır. Üretim baskısı güvenliği daha da önemsizleştirir. Daha fazla üretim için daha az güvenlik dayatılır. Gerçekten, facianın gerçekleştiği madenin işletmecisi olan şirket, sözleşmesi gereği on yılda çıkarabileceği kömürü beş yıl içinde çıkarmıştır. Bu amaçla madenci sayısı artırılmış ve madenciler neredeyse kölelik koşullarında çalıştırılmıştır.

Çözümlemenin ikinci aşamasında madencilerin amirlerle ilişkisini içeren veri parçaları ayrıntılı bir şekilde yorumlanmıştır (Gephart ve Pitter, 1995). Madencilerin bu ilişkiden bahsederken hangi temaları vurguladıklarına ve güvenliği nasıl anlamlandırdıklarına dikkat edilmiştir. Güvenliğe dair ortaya çıkan temalar ve veri parçaları sürekli şekilde karşılaştırılmış ve gruplandırılmıştır (Gephart & Pitter, 1995; Glaser ve Strauss, 1967). Dolayısıyla farklı katılımcıların mülakatlarında tekrar tekrar öne çıkan temalar tespit edilmiştir. Güvenlik kurallarının amir-madenci ilişkisinde nasıl uygulandığına dair beş genel temanın olduğu sonucuna varılmıştır. Bu temalar, üretim çerçevesinde, keyfi, değişim yaratmayan, denetimsiz ve eğitimsiz kural uygulamaları olarak belirlenmiştir.

Son aşamada verinin araştırma sorusuyla bağlantısı kuramsal düzeyde kurulmaya çalışılmıştır (Gephart ve Pitter, 1995). Buna göre, amir-madenci ilişkisinde güvenlik kurallarının, üretim çerçevesinde, keyfi, değişim yaratmayan, denetimsiz ve eğitimsiz şekilde uygulanmasının, yerleşik bir pratik olarak üretim odaklı işleyişin kurumsal muhafazasına etkisi incelenmiştir. Üretim odaklı işleyişin aslında çelişik bir şekilde güvenlik kuralları aracılığıyla baskın pratik olarak devamı yorumlanmıştır. Güvenlik kurallarının bu beş çerçeve içinde kaldıkça amir-madenci ilişkisini kurumsal muhafaza işi haline getirdiği sonucuna varılmıştır.

4. BULGULAR

Madenci ve amir arasındaki ilişkide güvenlik kuralları beş şekilde uygulamaya konarak, üretim odaklı işleyişini sürdürmede ve ilişkiyi bir kurumsal muhafaza işine dönüştürmede rol oynar. Birinci olarak, kurallar üretim çerçevesiyle sınırlı biçimde uygulanır. İkincisi, uygulama keyfi ve zaman zaman çelişkilidir. Üçüncü olarak, kuralların uygulanması madenciler için olumlu değişimler yaratmaz. Dördüncüsü, uygulama üzerinde denetim yoktur. Son olarak, madenciler uygulamayı destekleyecek ya da sorgulayacak bir eğitime sahip değildir.

4.1. Üretim Çerçevesinde Uygulama

Öncelikle güvenlik kurallarına yeni bir çerçeve çizilir. Bu gayri resmi çerçeve üretimdir. Kurallar bu çerçeve içinde kalarak uygulanır. Üretim güvenlikten önce gelir. Madenci amirini güvenlik veya kaza riski nedeniyle müdürlere şikayet edemez. Daha fazla üretim için kaza riski yaratan emirleri uygulamak zorunda kalır. Güvenlikten sorumlu mühendis dahi şikayet veya uyarı konusunda çekingendir. Aksine sorumlu mühendis, güvenlik tedbirleri üretimi yavaşlatacaksa amirlerce müdürlere şikayet edilebilir ve işini kaybetmekle karşı karşıya kalabilir:

“Bugün bir emniyetçi hiçbir zaman kalkıp da ‘bu ocak güvensizdir çalıştıramazsınız’ diyemez çünkü maaşını şirketten almaktadır. Onun da

göreceği yer kapının önüdür yani gideceği yer... Şirket çıkışını verir. Aynı üretime kaldığı yerden devam eder."

Üretimin güvenlik kurallarına göre önceliği, vardiyalar arasındaki rekabette kendisini hissettirir. Bir vardiyada güvenlik sorunu ortaya çıkarsa sorunun hemen çözülmesi gerekir. Fakat çözüm genellikle sonraki vadiyaya bırakılır. Böylece sorunlu vardiyanın üretiminde azalma olmaz. Çözümü sonraki vardiyaya bırakılan sorun, diğer vardiyada üretimin azalması anlamına gelir. Sorunun çözümü için gereken zaman üretimden ayrılacak zamandır ve sorun çözülmezse kaza riski belki artarak devam edecektir. Bu noktada yine üretim baskın çıkar ve sorun en doğru değil en hızlı şekilde çözülmeye çalışılır:

"En çok kömürü de gece vardiyası çıkarır mesela bu da önemli. Nedeni? Emniyetsiz iş yapıyorlar adam kırıyor döküyor boş bir şekilde kömürü çıkarıyor ama gündüz vardiyasında bunu yapamazsın. Bazı vicdanlı adamlar da var neden gama atmadınız bunu yapmazsanız ölürsünüz diyenler de var. Denetlemeci gelir ama ben hiç görmedim yeraltında."

Üretim odaklı işleyişte, güvenlik kuralları ancak kazalar gerçekleştikten sonra dikkate alınır. Kurallar doğrultusundaki tedbirler kazalardan sonra uygulanır. Bu tedbirler aslında geçici olarak sorunları çözer. Üretim baskısı devam ettiği için tedbirler sürekli hale gelemmez ve bir dahaki kazaya kadar gevşerler. Kuralların daha sıkı uygulanması, aslında kazaların üretimi kaçınılmaz olarak aksattığı durumlarda ve güvenlik değil yine üretim baskısıyla mümkün olur:

"Mesela bir tokmağın sapı çıkmıştır ve kaza oluşmuştur o tokmak saplarını değiştirerek tedbir alıyorlar ama illaki bu olmadan bir kaza yaşanacak. Mesela banda kürek sıkışıyor ve bir arkadaşımız boğazından yaralanarak ölüyor, bu arkadaşımız üç ay önce vefat etti Eynez'de ve daha sonra bantın etrafını kapattılar. Yani kazayı görmeden tedbir alınmıyordu. Makaranın arasına sıkışıyor kürek ve arkadaşı boğazından yakalayıp banta yapııştırıyor ve boğularak ölüyor."

4.2. Keyfi Uygulama

Üretim çerçevesi içine sıkıştırılan güvenlik kuralları, amilerce keyfi ve çelişkili şekilde kullanılabilir. Amirlerin müdürleri de keyfi kullanıma ses çıkarmazlar. Bu durumda amirlerin resmi gücü kurallar bağlamından çıkar ve sorgulanamaz hale gelir. Madenciyle amir arasındaki ilişki daha çok gayri resmi bir çerçevede devam eder; aralarında ortaya çıkabilecek çatışmalarda amiri resmi olarak kısıtlayacak bir çerçeveden uzaklaşırlar. Amirler keyfi şekilde kuralları göz ardı ederler; aynı zamanda gerektiğinde geçerli resmi çerçeve olarak madencilere karşı kullanırlar. Amirler madencileri hem kurallara uyduğu hem de uymadığı için cezalandırabilirler. Güvenlik kurallarına uymak üretimi düşürüyorsa, madenci bu kurallara uymak zorunda olsa da ceza alabilir:

"Mesela ben bir gün şalterdeyim bantta kıvılcım kopmuş ve bantın yarısı gitmiş o bölgeye mutlaka yama yapılması gerekiyor, bantçı ile o banti durdurduk çünkü o bölgenin mutlaka yamalanması gerekiyor. Vardiya amiri karşıdan geliyor ve dediği "s.ktir olun gidin ikinizi de burada istemiyorum". Önce bir sor ne var, ne oldu diye orada tepki vermem gerekeceği yerde güldüm. Şef görmüyor musun bant ortadan yırtılmış insan ne oldu diye bir sorar. Adamların bakış açısı bu sadece üretim. Gidin dedi istemiyorum sizi dedi."

Dayıbaşı veya taşeron düzeni kuralların keyfi kullanımını kolaylaştırır. Dayıbaşılar genellikle üretimden sorumlu amir konumundadırlar. Doğrudan işletme müdürüne bağlı olabilirler ve bu nedenle kimi zaman kendi amirlerinden bile güçlüdürler. Madenciler de dayıbaşının resmi amiri konumundaki mühendisleri değil, taşeronları da olan dayıbaşılı dinlerler. Dayıbaşılar madencileri asıl işe alan ve işte tutan kişilerdir. Dolayısıyla ikisi arasında resmi bağın dışında daha güçlü gayri resmi bir ilişki bulunur. Bununla birlikte dayıbaşılar madencilerin üretiminden pay ya da prim aldığı için daha fazla üretimi zorlarken, üretimden pay alamayan madenciler üretim zorlamasıyla daha az güvenlikle çalışırlar. Dayıbaşılıkların güvenliklerini görmezden gelen keyfi uygulamalarına

madencilerin ses çıkarmaları işsizlik tehdidi nedeniyle zordur:

“Yok canım tamamen diktatör bir yapı vardı. Soma Kömürleri İşletmesi'nde söyleyeyim, Ramazan Doğru vardı en tepede. Ramazan Doğru ile onun altında işletmelerle işletme müdürleri, işletme müdürlerinin altında baş mühendisleri var. Onların altında normal mühendisler var. Üç vardiya amirleri, vardiya amirleri bir de baca üretim nezaretçileri var. Bunun haricinde de işçi, ekip başları var. Bu dayıbaşı dedikleri muhabbet. Taşeron muhabbetler var. Bu adamların normal bir mühendisten daha fazla söz hakkı vardı. Bunlar direkt olarak çünkü Ramazan Doğru'ya bağlı oldukları için işletme müdüründen bile daha fazla söz sahibi oldukları yerler vardı... Belli bir iş yönetimi vardır yer altında. O iş yönetiminin başında da en küçük bölgede normal bir maden mühendisi vardır. Bu dayıbaşı dediğimiz kişilerle birlikte çalışan kişiler. Mühendisin dediği değil de dayıbaşı dediğimiz insanların sözü geçiyordu. Benim orada mühendis olmam sadece diplomamın olması demekti. Kaza olduğu zaman, sen öldüğün zaman sorumlusu benim demekti. Maden mühendisi sorumlu oluyor kaza olduğu zaman ama işi yürüten sensin... Çalıştırdığı işçi başına para alıyordu ekstradan. Misal veriyorum, bir dayıbaşının 100 tane işçisi var. Günlük işe geldiği zaman kişi başına 4 ya da 5 lira, tam parasını hatırlamıyorum, para alıyordu. 5 lira bir para alıyordu günlük. Günlük 100 tane işçisi geldi, 5 lira para alıyordu. Kişi başına 500 lira para. Aylık 15 bin lira yapar. Sonra maaşı da 5 bin liraysa 20 bin lira para alıyordu.”

Keyfiyetin amacı daha fazla üretimdir. Madenciler, güvenliklerini tehlikeye atacak derecede çalışmaya zorlanırlar. Madendeki tüm zamanları kullanılır; iki seferde yapılması gereken iş tek seferde yaptırılır. Bu yaklaşım, hem madenin hem madencilerin fiziksel kapasitesini kaza veya felaket noktasına dek zorlamak demektir. Kuralların uygulanması ancak felaket gerçekleşikten sonra, o da bir süre için, olması gerektiği gibidir.

“Yapılmayacak olan işlerin üzerinde ısrarla yapılması gerektiğini vurgulayan çalışmalar yapıldı. Bizim çalıştığımız dönemde mesela vardiyada iki seferden aşağı atmayacak, çıkarken boş çıkılmayacak hurda alınacak gibi mecburiyetler vardı. Şimdi ben duyuyorum arkadaşlardan iki vardiyada birer sefer iniliyor. Şimdi birer sefer iniliyor yetiyor, bizim zamanımızda neden iki sefer iniliyordu? Veya niye yüklü çıkıyordu? Demek ki bize bir taş yerine üç taş beş taş taşıttırılmışlar zamanında. İşçi üzerinden bu şekilde çalışmalar sağlanmış. Çıkan zaten verilerde bellidir.”

4.3. Değişim Yaratmayan Uygulama

Madencilerin güvenlik kurallarına uyulması yönünde yaptıkları uyarılar genellikle umursanmaz. Uygulamaya dair şikayetler genellikle ilgili olumlu bir değişime neden olmaz. Amirler uyarıları reddederken, madencilerin işi bilmediklerini veya yetkili olmadıklarını öne sürerler. Amirlere göre her şey kontrol altındayken, madencilerin uyarıda bulunması anlamsızdır ve baskılanmalıdır. Felaketin başlangıcında aslında güvenlik gereği hemen boşaltılması gereken madenin, üretimin devamı için madencilerin tahliyesine izin verilmeden yangının söndürülmeye çalışılması, madenciler üzerindeki baskının derecesini göz önüne sermektedir. Güvenlik kurallarının etkisiz uygulaması felaket ortaya çıkana dek değişmeden sürer:

“Ocağa girerken terlemeler, dermansızlıklar, baş ağırları çok fazlaydı hatta bir ara insanların vücutlarında kırmızı kırmızı sivilce şeklinde benekler çıkmaya başlamıştı ocağa girip çıkanlarda. Bu ocağın içerisinde olan sıcaklıktan kaynaklanıyordu ve bunları bile kimse kayda almıyorlardı. Çok mu biliyorsun deyip kapatıyorlardı mevzuyu. O günü anlatıyorum bacadan çıktık insanlar önünde yığılmış, bayılmış kimi ağlıyor kimi gülüyor karbondioksit etkilemiş oradaki insanları.”

Yine de, istisnai de olsa, bazı madenciler baskıcı, güvenliği umursamayan amirlerini müdürlere şikayet ederler. Fakat şikayetler geçiştirilir ve sonuçsuz kalır. Amirler üretim arttığı

sürece eski konum ve güçlerini korurlar; şikayet eden madencilerse zor durumda kalırlar. Dolayısıyla şikayet sonucunda, beklenenin tersine, madenciler üzerindeki baskının artması olasıdır. Madencilerin güvenliksiz çalışma ortamı olumlu yönde değişikliğe uğramaz:

“Çavuş diyor ki buna buraya delik del diyor. Abi ben delik delmesini bilmiyorum diyor. Ben üç ay oldu işe gireli, ben düz işçiyim, tabanca nedir, matkap nedir onu bilmem, deliği nasıl deleceğimi de bilmem diyor. Deleceksin lan diyor. Afedersiniz böyle şey de konuşuyorum. Delmiyorsan git diyor. Ben delemem benim işim değil diyor. Çünkü kalkıp düz işçiye malzemeyi verip de çalıştırtamazsınız. Bu yer altının kanununda bu vardır. Yani bu adamın bir makineyi çalıştırabilmesi için en az yedek olması lazım. Bu işin eğitimini almış olması lazım. Bunlar yok. Ve adama şey yapıyor bir tane tekme vuruyor beline, motora yapıştırıyor. Çocuk çıktı dışarı, vururken de dizini vuruyor. Hem beli hem dizi. Bir de iki tane tokat vuruyor çavuş çocuğa. Yukarı çıkıyor. Hemen diyor git çıkışını verdim senin diyor. Bunu söyleyen çavuş. Çıkışını verdim diyor. Çıkıyor yukarı. Adalı'yı bekliyorlar, İsmail Adalı'yı bekliyorlar. Tabi çocuk haklı, yer altında darp etmişsiniz. Bunu mahkemeye verseniz, şirketi dava etseniz kazanacak. Tamam diyor sen işine devam et. Çavuşa da sen de biraz sakın ol diyor. Orada süt liman. Çocuk gidiyor geliyor iyileşiyor. İyileştiği gün, geldiği gün işten çıkışı veriliyor çocuğun.”

Felaket sonrası dahi çalışma koşullarında belirgin bir iyileşme görülmez. Üretim öncelikli yaklaşım devam eder. Kurallar yine göstermelik olarak uygulanır; madenciler fiziksel güçlerinin son noktasında dek çalıştırılır. Bu yaklaşıma sahip ve dolayısıyla felaket sonrası uygulamaya konan iki günlük hafta tatilini üretim kaybı olarak görmesi muhtemel şirketlerin, açığı kapatmak için madencilere daha fazla yüklenmesi yine güvenlik sorunları yaratır:

“Çalışma koşullarında üretim safahatından hiçbir değişiklik söz konusu değil. Aynı tas aynı hamam devam ediyor. Sadece yasanın 37 buçuk saate düşmesi nedeniyle haftalık iki gün tatil başladı, o da bu ay başladı daha. Yeni yeni oturtmaya çalışıyorlar. Haftada iki gün istirahatları

var. Onun dışında normalde yine 8 saat madende çalışmaya devam ediliyor... Yani nizamiyeden işletmeye girdiğin andan itibaren çalışma saati başlar. Burda kazmayı alana vurduğun saatte başlıyor. Yani işçi soyunacak, işçi giyinecek, işçi 3-4 kilometre 5 kilometre ocakta yürüyecek, üretim bölümüne gidecek, yani panolara girecek, ayaklara ulaşacak, üretime başladığı andan itibaren çalışma saati başlıyor. Doğal olarak 8 saat bilfiil şeyde tutuyorlar, ocakta tutuyorlar işçileri.”

4.4. Denetimsiz Uygulama

Madende güvenlik kurallarının uygulanıp uygulanmadığı denetlenmez. Göstermelik bir denetim düzeni vardır. Amirler ve madenciler dışında madendeki güvenlik kural uygulamalarını tarafsız bir şekilde denetleyecek bir yapı bulunmaz. Aslında bu görev büyük ölçüde kamu kurumlarının sorumluluğundadır. Fakat ilgili kamu kurumları ve şirketler, denetimin doğasına aykırı bir şekilde, uyum içinde çalışırlar; kurumlar madenlerin işleyişine ciddi müdahalelerde bulunmaz. Kamu kurumları, güvenlik kurallarının nasıl uygulandığından ziyade üretimin ne kadar olduğuyla ilgilidirler. Dolayısıyla denetimleri etkisizdir ve üretim odaklı işleyişe alan yaratır:

“Denetlemeci, ana yoldan gelir fakat işçinin çalıştığı bölüme gelmez. Zaten haber gelir, bugün ayın 15'i, 17'sinde denetleme var biz o 2 gün madeni zaten pırl pırl yaparız, kusur bulamaz. Mesela telefon yeraltında olmazsa olmaz, 10-15 metrede bir mutlaka olur fakat plastikler, denetlemeci geldiği zaman mutlaka demir telefonları çıkar... Ama onlar gittiği gün hemen çıkar onlar ve bir tarafta bekler. Böyle bir durum olabilir mi? Biz bunları söylüyoruz diye bizi sevmiyorlar. Dediğim gibi biz Soma Kömürlerine giremeyiz özet. Ben sana gördüğümü anlatıyorum var mı senden beklentim. Bunları yaşadık. Bir tane işçi yanlısın diyemez çünkü bunları biz hep beraber yaşadık.”

Denetimden sorumlu olması gereken diğer bir kurum madencilerin çoğunluğunun üye olduğu sendikadır. Fakat madencilerin temsilcisi olması gereken sendika, aksine şirket temsilcisi gibi çalışır.

Şirketin üretim amaçları doğrultusunda ek bir baskı aracı oluşturur. Amirlerle madencilerin karşı karşıya geldiği durumlarda amirlerin yanında yer alır. Sendikanın var olan yapısına ve tutumuna karşı çıkan madenciler şirket yönetimiyle işbirliği içinde kontrol altında tutulur veya işten atılır. Aksine, yönetimle iyi geçinen madenciler sendikada belirli konumlara getirilir ve madende çalışmak zorunda kalmazlar. Sendika ve şirket işbirliği, sendika temsilcilerinin seçiminde de gözlemlenir. Temsilcileri madenciler değil şirket ve sendika yöneticileri belirler. Şirketle ve amaçlarıyla bu kadar içiçe geçmiş bir sendika güvenlik kurallarının denetlenmesinde hiçbir rol üstlenmez. Bununla birlikte madencilerin bu role sahip başka bir sendikada örgütlenmesinin de önüne geçer. Dolayısıyla sendika, güvenlik uygulamalarının denetimini ve güvenlik kurallarının yerleşmesini sürekli engelleyen, madenciler üzerindeki baskının ve üretim artışının sürmesini kolaylaştıran bir yapıdır:

“Buradaki ihaleyi alıyorlar. Daha büyük bir ocak haline geliyorlar ve devlet bunlara diyor ki sendikayla gelin. Bu kadar büyük işçiyi biz şey yapamayız, bir arada tutarsanız bu başınıza iş açar. Bunlar da maden-iş sendikasıyla anlaşılıyorlar. Ocağın kapısına noter geliyor. Herhangi bir örgütlenme mücadelesi filan olmadan. İşçileri zorunlu olarak sendika üyesi yapıyorlar. Diğer ocakta sendika üyesi olduğu için işten atılan arkadaş, burda sendikaya olmuyorum dediği için işten atılıyor. Bu da hani o sendikanın sarı sendikaliğinden, mücadele etmeyeceğinden, devletin sendikasıdan fayda gelmeyeceğinden kaynaklı üye olmak istemiyor. İşçiyi çavuşlara, taşeronlara kontrol ettirme meselesini işte bu ocaklar da sendikaya kontrol ettirerekten yapıyor. Sendikayla, taşeronların, çavuşların hani resmi olmasa bile gayri resmi olarak organik ilişkileri var. Sendikaya kimin delege olacağı, kimin üye olacağı, bütün her şey önceden işveren ve taşeron aracılığıyla belirleniyor. Bunun dışına çıkmak isteyen her işçi, işveren tarafından değil, sendika tarafından işinden atılıyor... Bu da şundan kaynaklı, taşeron ilişkisi, çünkü işçilerin büyük bir çoğunluğu buradaki şeyin işçisi değil, ocağın işçisi değil, hukuken öyle görünüyor ama. Taşeron x

kişisinin ağzına bakılan bir durum. O 100 kişilik ekibini kurup ocağa giriyor. O 99 isterse, bir tanesini bunu işten çıkartın diyebilecek pozisyonda. Esas hakimiyet onlarda. Bu taşeron aracılığıyla da bu sendikal mücadelenin önu hızlı bir şekilde kesildi.”

Kamu ve sendika denetiminin etkisiz veya namevcut olduğu madenlerde, maden şirketlerinin kendi güvenlik denetim elemanlarının da etkili olduğu söylenemez. Güvenlikten sorumlu mühendisler üzerinde de üretim baskısı vardır. Mühendislerin güvenlik takibi, önünde sonunda üretim önceliklerine takılır. Öyle ki, güvenlikten sorumlu olmalarına karşın, mühendisler üretim takibi yapmaya başlarlar. Dolayısıyla güvenlik kurallarının nasıl uygulandığına dair denetim göstermelik olarak kalır:

“İşini takip eden bir insandı fakat onun da üstünde emir aldığı yerler var. Bazen söylüyoruz şefim burada durum kötü, durum kötü fakat yapabileceğimiz bir şey yok çünkü onların da emir aldıkları yerler var. Emniyet mühendisi kalkıp sana kaç kilo kömür çıktı diye sorabilir mi?... Onların bile üzerlerinde üretim baskısı vardı. Emniyet mühendisi, bir arıza olduğu zaman neden duruyor kardeşim bu konvertör, yukarıdan telefon geldi kömür çok az çıkmış vs.”

4.5. Eğitimsiz Uygulama

Madencilerin eğitim, tecrübe ve bilgi eksiklikleri güvenlik kurallarının uygulanmasını olumsuz etkiler. Madencilerin eğitimleri çok kısa sürelidir ve eğitime uygulama dahil değildir. İş yaparken öğrenilir ve yeterince öğrenilmeden madenciler zor işlere verilir. Bu eksikliklerle birlikte madenciler yasal haklarından da habersizdir. İşin, ilgili risklerin ve yasaların madencilerce yeterince bilinmemesi, amirlerin emirlerinin sorgulanmasını zorlaştırır, güvenlik kurallarının göz ardı edilmesini kolaylaştırır. Ayrıca yetkinlikleri artmayan madenciler, üretimdeki yerleri nispeten kolayca doldurulabilecek ucuz bir kaynağa dönüşürler. Böylece madenciler sürekli bir işsizlik tehdidi altında çalışırlar. Bu tehdit, eğitimsizlik ve bilgisizlikle birlikte, madencileri güvenliksiz

çalışmaya daha açık hale getirir. Madenciler neredeyse kölelik şartlarında üretime zorlanırlar:

“Gerçek bir eğitim, gerçek bir sınav olsaydı, belki Soma Kömürleri’nde 6000 değil de 4000 çalışan olurdu. Ama 4000 tane kaliteli işçi olurdu. 4000 kaliteli işçi olması demek de ufak tefek kazaların önüne geçmekti.”

Yasal haklar ve güvenlik konusundaki bilgisizlik, madencilerin üyesi olduğu fakat şirketin amaçları doğrultusunda çalışan sendikanın varlığının devamına yardım eder. Aslında sendika, madencilerin haklar ve kurallar konusunda bilgilenmelerinin önünde bir engeldir. Sendika toplu sözleşme içeriğini madencilerden saklar. Yasal haklar konusunda madencileri eğitmez; zaten bu hakların kullanımı takip de etmez. Gerçekten madencilerin bazıları toplu sözleşmenin ne anlama geldiğini ve hatta böyle bir sözleşmenin olup olmadığını bilmezler. Dolayısıyla madenciler, güvenlik kurallarının ne olduğu ve nasıl uygulanması gerektiği konusunda gerekli araçlardan büyük ölçüde yoksundurlar. Üretim ve güvenlik arasında bir denge olması gerektiğini ancak tecrübeyle ve sınırlı ölçüde öğrenebilirler:

“Evet normal hani okumak üzerinden bilen olsun, iş yerindeki, iş sağlığı, iş güvencesi bilen olsun, ne olursa olsun yani hiçbir tane eğitim yok yani. Yani işçi sınıfı... Bugün toplu sözleşme yapılmış, toplu sözleşmenin bir nüshası verilmiyor bile işçiye. Yani bu işçi sınıfı toplu sözleşmenin, mesela şimdi burda elimize geçen bir toplu sözleşmenin ne olduğunu bilen bir kitapçık haline gelmiş olsa, buradan bir şeyler kavrayabiliriz.”

Maden şirketleri madencileri eğitmek ve böylece onları yasalar ve ilgili kurallar üzerinden kontrol etmek yerine taşeron düzenini tercih ederler. Aslında şirketler eğitimi, taşeronlar veya dayıbaşılar ile ikame ederler. Bu ikame kısa vadede daha az maliyetlidir. Ayrıca nispeten eğitimsiz bırakılan madencilerin ikamesi kolaylaşır. Daha da önemlisi, ikameyle madencilerin özellikle güvenlik uygulamaları konusunda bilinçlenmesi ve şirketi ve amirleri sorgulaması önlenir; madenciler yasaların ve kuralların dışında gayri resmi kontrole ve baskıya yatkın hale gelirler. Eğitime harcanacak

para dayıbaşılara ve onların kontrol yöntemlerine harcanır:

“İşçi gücünü yönetmesi artı eğitimsiz işçilerle çalıştıkları için bunlara karşı şiddet gösteren daha doğrusu bağırıp çağıran, şiddet gösteren derken, sesli fiziki olarak değil de davranış olarak. Fiziki olarak daha sert kullanabilecek kişiler dayıbaşları. Şimdi şöyle bir şey olur, ben işçiye bağırırım, çağırırım, işçi bana s.ktir git der. Ama dayıbaşı bağırıp çağırdığı zaman Allah gibi tapar... Çünkü dayıbaşılar var bir 20-30 bin lira parayı düşünün aylık veya misal veriyorum 50-60 bin bile para alanlar vardır işçi durumuna göre. O adama 50-60 bin lira aylık para vereceğine yıllık 50 bin lira verdiği bir taşeronu varsa 600 bin lira bir paradır. 600 bin lira para 1000 tane işçinin eğitim masrafıdır. Burada bir hafta bir üniversitede işçiye eğitim verse, gerçek anlamda eğitim verse belki daha fazla verecek. Misal veriyorum 600 bin değil de 1200 verecek.”

SONUÇ

Geçmişte yapılan çalışmalar, kuralların ve normların kurumsal muhafazada nasıl kullanıldıklarına dair farklı bulgular ortaya koyarken, kavramsal bir çerçeve olarak kurallar ve normlar ile kurumsal ilişkiler ve pratikler arasında genel bir uyuma ve bu uyum sayesinde tutarlı bir işleyişe işaret etmektedirler (Dacin vd., 2010; Heaphy, 2013; Wright vd., 2017; Zilber, 2009). Kurallar, normlar ve pratikler arasındaki uyum kurumsal yeniden üretim ve muhafazanın temeli gibi gözükmektedir. Fakat geçmiş çalışmalar, bu uyumun olmadığı durumlarda kurumsal muhafazanın nasıl gerçekleştiği sorusunu ihmal etmektedirler. Bu çalışma, Soma Maden Faciası bağlamında güvenlik kurallarının yaşamsal olduğu çok tehlikeli bir sektörde, güvenliği neredeyse yok sayan ve ilgili kurallarla çelişen üretim odaklı dar bakışın ve kurumsal işleyişin nasıl olup da bu kurallara dayanarak muhafaza edilip sürdürülebildiği sorusuna cevap arayarak literatürdeki bu açığı gidermeye çalışmaktadır. Buna göre, madenlerde güvenlik kurallarının, üretimi sınırlamamak koşuluyla, keyfi ve daha fazla güvenlik yönünde değişikliklere yol açmayacak şekilde, yeterince denetlenmeden ve madencilere

İlgili eğitim verilmeden uygulanması, bu kuralları amirler ve madenciler arasındaki ilişkide üretim odaklı işleyişi besleyen ve bu ilişkiyi kurumsal muhafaza işine dönüştüren bir araç haline getirir.

Güvenlik kurallarının uygulanması öncelikle üretim çerçevesiyle sınırlandırılır. Üretim her zaman önceliklidir ve kurallar bu önceliğin izin verdiği ölçüde uygulanır. Madende güvenlikçiler bile ilkin üretimi gözetmek durumundadırlar. Vardiya güvenlik sorunlarının çözümünü sonraki vardiyalara bırakıp üretime devam ederler. Kazalar ve felaketler bile üretimin güvenliğe baskınlığını değiştirmez. İkinci olarak, uygulama aslında müdürleri tarafından da desteklenen amirlerin keyfiyetinde, gayri resmi bir çerçevede sürer. Madencileri işe alan ve işten atan dayıbaşılardan merkezinde olduğu taşeron düzeni bu keyfiyeti kolaylaştırır. Güvenlik kuralları göz ardı edilerek madenciler keyfi biçimde çalışmaya zorlanır. Uygulamanın üçüncü özelliği olumlu değişimlere yol açmaması, değişim yönündeki haklı şikayetlerin umursanmamasıdır. Madencilerin hemen her şikayetinde amirler konumlarını ve güçlerini korurlar. Güvenlik uygulamaları da göstermelik kalmaya devam eder. Dördüncü olarak, uygulamanın etkililiği gerçek anlamda bir denetime tabi değildir. Ne denetimle yükümlü kamu kurumlarının ne de madencileri temsil etmesi beklenen sendikaların güvenlik kurallarını dert ettiği söylenebilir. Üzerinde neredeyse hiçbir denetim olmayan şirketin kendi güvenlikçileri de etkisiz kalırlar. Son özellik kural uygulamalarının eğitimin ve tecrübenin desteğinden yoksun olması, işin riskleri ve yasal hakları konusunda bilgilendirilmeyen madencilerin uygulamaları gereğince sorgulayamamasıdır. Madencilerin bilinçlenmelerinin ve böylece güçlü karşı tepkiler vermelerinin önüne geçilir. Eğitim, daha az maliyetli olan, kaba kontrole dayanan ve madencileri görece niteliksizliğe mahkum edip işsizlik tehdidini sürekli kılan dayıbaşı düzeniyle ikame edilir. Dolayısıyla bu beş özelliğiyle kurallar temel hedeflerinden uzaklaştırılıp aksine güvenliksiz çalışmanın destekleyicisi olurlar. Bu anlamda bu çalışma, kuralların ve normların kurumsal pratiklere genellikle tutarlı bir kavramsal çerçeve sağladığını ve uygulamanın bu çerçevede

sürerek pratiklerin kurumsal niteliklerinin korunduğunu gösteren geçmiş literatürden farklıdır.

Soma madenlerinde güvenlik kuralları, kurumsal rolleri ve pratikleri tanımlayıp sınırlamak yerine kendileri üretim amaçlarıyla sınırlandırılmıştır. Üretim gereksinimlerine göre gelişigüzel kullanılırlar ve literatürün gösterdiğinin tersine günlük sorunlara çözüm yerine çatışma ve belirsizlik yaratırlar (Acquier vd., 2018; Bartram vd., 2020; Dacin vd., 2010; Greenwood vd., 2002; Heaphy, 2013). Sosyalleşme ve eğitim süreçlerine yöz vermezler (Currie vd., 2012; Zilber, 2002). Aslında güvenlik kurallarına gerektiği gibi uymak madencileri marjinalize eder (Creed vd., 2010; Grafstrom ve Windell, 2012) ve işlerinden olmalarına neden olur. Bu anlamda kurallar madenciler için temel bir referans değildir; madenciler daha çok kuralları etkisizleştiren rutin üretim uygulamalarını takip edip tanırırlar (Dacin vd., 2010; McCann vd., 2013). Felaket sonrası yapılan bazı iyileştirmeler de üretim rutinleri bağlamına otururlar (Empson vd., 2013; Herepath ve Kitchener, 2016; Malsch ve Gendron, 2013). Felaketin neden olduğu üretim pratiklerindeki kırılmalar, yerleşik fakat genellikle etkisiz güvenlik uygulamaları çerçevesinde anlamlandırılıp onarırlar (Koskela-Huotari vd., 2016; Raviola ve Norback, 2013). Bu iyileştirmeler aslında üretim odaklı yapıyı güçlendirirler (Bjerregaard ve Jonasson, 2014).

Güvenlik kuralları çok tehlikeli bir sektör olan madencilikte olmazsa olmazdır. Güvenli çalışma, kazaların ve felaketlerin önüne geçerek ve işgücünü koruyup niteliğinin artmasını sağlayarak, aslında orta ve uzun vadede üretimi sürdürülebilir kılar. Bu anlamda üretim ve güvenlik arasında bir çelişki olsa da aynı zamanda bir bağlılık ilişkisi de vardır (Zilber, 2002). Fakat üretim baskısının kaçınılmaz olarak daha az güvenliğe neden olduğu Soma madenlerinde, güvenlik ve üretim arasında bir denge yoktur. Soma'da güvenlik-üretim çelişkinin, ikincisini desteklemek için kullanıldığı görülmektedir (Chreim vd., 2020; Empson vd., 2013; Malsch ve Gendron, 2013; McCann vd., 2013; Rodner vd., 2020).

Madenlerde güvenlik kurallarının varlığı ve sınırlı da olsa mesela şirketin güvenlikçileriyle temsiliyeti, karşıt ve baskın anlayış olan üretimi tekrar tekrar vurgulamaya yaramaktadır. Başka bir deyişle, kısa vadede en çok geliri hedefleyen şirket, kamu kurumları ve sendikanın dahil olduğu kurumsal aktörler, güvenlik kurallarının üretim pratikleri üzerinde bozucu bir etkiye sahip olduğu anlayışıyla üretim pratiklerini her noktada savunmaktadırlar (Lingo and Elmes, 2019; McCann vd., 2013; Wright vd., 2017).

Dolayısıyla kurallar uygulama şekliyle güvenliksiz çalışmanın temellerinden biri olmuştur. Bu doğrultuda, kuralların uygulanmasının üretimin amaçlarıyla sınırlanması ilk adımdır. Takiben, üretim çerçevesinde keyfi uygulama amirleri madenciler karşısında sorgulanamaz bir konuma yükseltirken, güvenlik şikayetlerinin bir değişim yaratmaması madencilerin güçsüzlüğünü derinleştirir. Denetimsizlik kuralların yönünü büyük ölçüde amirlerin inisiyatifine bırakarak, görece güçlü konumlarını perçinler. Eğitimsizlik, madencileri güvenlik temelinde amirlere karşı çıkabilmeyi sağlayacak araçlardan yoksun bırakarak, amir-madenci ilişkisini üretim odaklı kurumsal işleyişin muhafaza işine dönüştüren genel uygulama çerçevesini tamamlar.

Soma'daki madenlerin üretim odaklı işleyişinde güvenlik kuralları göstermeliktir ve işleyişin aslında kısa dönemdeki varlığını korumaya yararlar. Gerçek anlamda kuralların vurgulanması, son faciada olduğu gibi var olan işleyiş yalnızca büyük çaplı olumsuz bir sonuç doğurursa mümkündür. Dolayısıyla kuralların var olan uygulama biçimi hiçbir zaman bir facia olmayacağı varsayımına dayanır. Öte yandan facia sonrasında

bile üretim baskısı nedeniyle güvenlik uygulamalarının yine üretimin hizmetinde bir araca dönüşme olasılığı bulunmaktadır. Madenlerin yerleşik kurumsal pratiğinin değişebilmesi ve güvenlik kurallarının gerçek amaçları doğrultusunda etkili bir biçimde kullanılabilmesi için kuralların üretimden bağımsız bir çerçeve olarak gelişmesinin yanısıra, tutarlı ve değişim yaratan bir uygulama gerekmektedir. Bununla birlikte eğitilmiş bir işgücü ve bu işgücünün örgütlülüğüyle desteklenen bağımsız denetim, güvenli uygulamanın uzun dönemdeki sürdürülebilirliğini sağlayacaktır. Güvenliği temel referans alan, tutarlı, yenilenen, denetlenen ve eğitimle desteklenen bir uygulama uzun dönemde sürdürülebilir bir üretim için de zorunludur.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI ORANI BEYANI VE ÇIKAR ÇATIŞMASI BİLDİRİMİ

Araştırmacılar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Araştırmacılar makaleye ortak olarak katkıda bulunmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Acquier, A., Carbone, V., ve Moatti, V. (2018). *Teaching the Sushi Chef: Hybridization Work and CSR Integration in a Japanese Multinational Company*, **Journal of Business Ethics**, 148, s. 625-645.
- Andersson, T. ve Gadolin, C. (2020). *Understanding Institutional Work through Social Interaction in Highly Institutionalized Settings: Lessons from Public Healthcare Organizations*, **Scandinavian Journal of Management**, 36(2), s. 1-10.
- Bartram, T., Stanton, P., Bamber, G. J., Leggat, S. G., Ballardie, R., ve Gough, R. (2020). *Engaging Professionals in Sustainable Workplace Innovation: Medical Doctors and Institutional Work*, **British Journal of Management**, 31, s. 41-55.
- Bjerregaard, T. ve Jonasson, C. (2014). *Managing Unstable Institutional Contradictions: The Work of Becoming*, **Organization Studies**, 35(10), s. 1507-1536.
- Chreim, S., Langley, A., Reay, T., Comeau-Vallee, M., ve Huq, J. L. (2020). *Constructing and Sustaining Counter-institutional Identities*, **Academy of Management Journal**, 63(3), s. 935-964.
- Creed, W. E. D., Dejordy, R., ve Lok, J. (2010). *Being the Change: Resolving Institutional Contradiction through Identity Work*, **Academy of Management Journal**, 53(6), s. 1336-1364.
- Currie, G., Lockett, A., Finn, R., Martin, G., ve Waring, J. (2012). *Institutional Work to Maintain Professional Power: Recreating the Model of Medical Professionalism*, **Organization Studies**, 33(7), s. 937-962.
- Dacin, M. T., Munir, K., ve Tracey, P. (2010). *Formal Dining at Cambridge Colleges: Linking Ritual Performance and Institutional Maintenance*, **Academy of Management Journal**, 53(6), s. 1393-1418.
- Denzin, N. K. ve Lincoln, Y. S. (2000). *Introduction: The Discipline and Practice of Qualitative Research*, N. K. Denzin ve Y. S. Lincoln (Ed.), **Handbook of Qualitative Research** içinde, s. 1-32. Thousand Oaks: Sage.
- Empson, L., Cleaver, I., ve Allen, J. (2013). *Managing Partners and Management Professionals: Institutional Work Dyads in Professional Partnerships*, **Journal of Management Studies**, 50(5), s. 808-844.
- Gephart, R. P. (1993). *The Textual Approach: Risk and Blame in Disaster Sensemaking*, **Academy of Management Journal**, 38(6), s. 1465-1514.
- Gephart, R. P. (1997). *Hazardous Measures: An Interpretive Textual Analysis of Quantitative Sensemaking during Crises*, **Journal of Organizational Behaviour**, 18, s. 583-622.
- Gephart, R. P. (2004). *From the Editors: Qualitative Research and the Academy of*

- Management Journal*, **Academy of Management Journal**, 47(4), s. 454-462.
- Gephart, R. P. ve Pitter, R. (1995). *Textual Analysis in Technology Research: An Investigation of the Management of Technology Risk*. **Technology Studies**, 2: 325-356.
- Glaser, B. G. (1978). **Theoretical Sensitivity: Advances in the Methodology of Grounded Theory**, Mill Valley, CA: Sociology Press.
- Glaser, B. G. ve Strauss, A. L. (1967). **The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research**, Chicago: Aldine Publishing Company.
- Grafstrom, M. ve Windell, K. (2012). *Newcomers Conserving the Old: Transformation Processes in the Field of New Journalism*, **Scandinavian Journal of Management**, 28, s. 65-76.
- Greenwood, R., Suddaby, R., ve Hinings, C. R. (2002). *Theorizing Change: The Role of Professional Associations in the Transformation of Institutionalized Fields*, **Academy of Management Journal**, 45, s. 58-80.
- Heaphy, E. D. (2013). *Repairing Breaches with Rules: Maintaining Institutions in the Face of Everyday Disruptions*, **Organization Science**, 24(5), s. 1291-1315.
- Herepath, A. ve Kitchener, M. (2016). *When Small Bandages Fails: The Field-level Repair of Severe and Protracted Institutional Breaches*, **Organization Studies**, 37(8), s. 1113-1139.
- Koskela-Huotari, K., Edvardsson, B., Jonas, J.M., Sorhammer, D., ve Witell, L. (2016). *Innovation in Service Ecosystems - Breaking, Making, and Maintaining Institutionalized Rules of Resource Integration*, **Journal of Business Research**, 69, s. 2964-2971.
- Lawrence, T. B. ve Suddaby, R. (2006). *Institutions and Institutional Work*, S. R. Clegg, C. Hardy, T. B. Lawrence, ve W. R. Nord (Ed.), **Handbook of Organization Studies** içinde, s. 215-254. London: Sage.
- Lawrence, T. B., Suddaby, R., ve Leca, B. (2009). *Introduction: Theorizing and Studying Institutional Work*, T. B. Lawrence, R. Suddaby, ve B. Leca (Ed.), **Institutional Work** içinde, s. 1-27. New York: Cambridge University Press.
- Lawrence, T. B., Suddaby, R., ve Leca, B. (2011). *Institutional Work: Refocusing Institutional Studies of Organization*, **Journal of Management Inquiry**, 20(1), s. 52-58.
- Lingo, E. L. ve Elmes, M. B. (2019). *Institutional Preservation Work at a Family Business in Crisis: Microprocesses, Emotions, and Nonfamily Members*, **Organization Studies**, 40(6), s. 887-916.
- Malsch, B. ve Gendron, Y. (2013). *Re-theorizing Change: Institutional Experimentation and the Struggles for Domination in the Field of*

- Public Accounting, Journal of Management Studies*, 50(5), s. 870-899.
- McCann, L., Granter, E., Hyde, P., ve Hassard, J. (2013). *Still Blue-Collar after All These Years? An Ethnography of the Professionalization of Emergency Ambulance Work*, *Journal of Management Studies*, 50(5), s. 750-776.
- Raviola, E. ve Norback, M. (2013). *Bringing Technology and Meaning into Institutional Work: Making News at an Italian Business Newspaper*, *Organization Studies*, 34(8), s. 1171-1194.
- Rodner, V., Roulet, T. J., Kerrigan, F., ve Lehn, D. V. (2020). *Making Space for Art: A Spatial Perspective of Disruptive and Defensive Institutional Work in Venezuela's Art World*, *Academy of Management Journal*, 63(4), s. 1054-1081.
- Silverman, D. (2000). *Analyzing Talk and Text*, Norman K. Denzin ve Yvonna S. Lincoln (Ed.), *Handbook of Qualitative Research* içinde, s. 869-886. Thousand Oaks: Sage.
- Suddaby, R. (2006). *From the Editors: What Grounded Theory is Not*, *Academy of Management Journal*, 49(4), s. 633-642.
- Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği. (2014). *Soma Maden Faciası TMMOB Raporu*, Ankara.
- Türk Sosyal Bilimler Derneği. (2016). *İki Yılın Ardından Soma Maden Faciası Raporu*, Ankara.
- Türkiye Barolar Birliği. (2014). *Soma Maden Faciası Raporu*, Ankara.
- Wright, A. L., Zammuto, R. F., ve Liesch, P. W. (2017). *Maintaining the Values of a Profession: Institutional Work and Moral Emotions in the Emergency Department*, *Academy of Management Journal*, 60(1), s. 200-237.
- Zilber, T. B. (2002). *Institutionalization as an Interplay between Actions, Meanings, and Actors: The Case of Rape Crisis Center in Israel*, *Academy of Management Journal*, 45(1), s. 234-254.
- Zilber, T. B. (2009). *Institutional Maintenance as Narrative Acts*, T. B. Lawrence, R. Suddaby, ve B. Leca (Ed.), *Institutional Work* içinde, s. 205-235. New York: Cambridge University Press.
- Zilber, T. B. (2013). *Institutional Logics and Institutional Work: Should They Be Agreed? Research in the Sociology of Organizations*, 39A, s. 77-96.

APA Şirin, N. A. (2021). GÖÇMENLERİN VATANDAŞLIK KAZANIMLARI: 1989 GÖÇMENLERİ VE AHISKA TÜRKLERİ. Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22 (3), 113-134.
DOI 10.53443/adoluibfd.973073

Araştırma Makalesi
Başvuru Tarihi: 18.07.2021
Kabul Tarihi: 13.09.2021

Research Article
Date Submitted: 18.07.2021
Date Accepted: 13.09.2021

GÖÇMENLERİN VATANDAŞLIK KAZANIMLARI: 1989 GÖÇMENLERİ VE AHISKA TÜRKLERİ¹

Dr. Öğr. Üyesi Nedime Aslı ŞİRİN²

ÖZET

Anahtar Kelimeler:

- ❖ Ahıska Türkleri,
- ❖ 1989 Bulgaristan göçmenleri,
- ❖ Türkiye,
- ❖ Vatandaşlık

Farklı dönemlerde Türkiye'ye göç etmiş Bulgaristan Türkleri ile Ahıska Türklerinin vatandaşlık kazanımlarının incelendiği bu makale, söz konusu iki Türk topluluk mensuplarının Türkiye'ye göç ettikten sonraki farklı hayat kurma süreçlerini anlamayı amaçlayan niteliksel bir araştırmaya dayanmaktadır. İstanbul, Kocaeli, Bursa ve Tekirdağ'da gerçekleştirilen araştırma kapsamında derinlemesine görüşme yapılan 1989 Bulgaristan göçmenleri ile Ahıska Türklerinin bir bölümünün anlatılarına dayanarak vatandaşlık elde etme deneyimlerinin karşılaştırıldığı ve vatandaşlık kazanmalarına yönelik olarak hangi hukuki düzenlemelerin yapıldığı ve bunların gündelik yaşamı nasıl etkilediği sorularına yanıt arayan makalede, Türk soyundan gelen bu kişilerin ilgili İskân kanunları hükümleri uyarınca göçmen kabul edilip kendilerine yönelik özel düzenlemeler yapılmasına karşın uygulamada farklılıklar yaşandığı, kimileri göreceli olarak kısa sürede ve kolay şekilde vatandaşlık kazanırken, kimilerinin kendileri için çıkarılan yasanın uygulanmaması neticesinde vatandaşlığı geç kazandıkları ve bu durumun özellikle çalışma yaşamlarını olumsuz etkilediği sonucuna varılmaktadır.

¹Bu makale, Marmara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından desteklenen, 2010-2013 yılları arasında yürütücülüğünü üstlendiğim "Göç ve Sonrası: Ahıska Türkleri ile Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye Göçü ve Uyum Süreçlerinin Karşılaştırılması" başlıklı niteliksel araştırmaya dayanan ve 4-6 Aralık 2013 tarihlerinde düzenlenen 13. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulmuş olan "Yurttaşlığa Göçmenlerin Gözünden Bakmak: Türkiye'de Yaşayan 1989 Göçmenleri ve Ahıska Türkleri" başlıklı bildirinin güncellenmiş halidir.

² Marmara Üniversitesi, Avrupa Araştırmaları Enstitüsü, Avrupa Siyaseti ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, asli.sirin@marmara.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5392-0949>

IMMIGRANTS ACQUIRING CITIZENSHIP: 1989 TURKISH IMMIGRANTS FROM BULGARIA AND AHISKA TURKS

Dr. Nedime Aslı ŞİRİN

ABSTRACT

This article which examines the acquisition of citizenship in the cases of Turkish immigrants from Bulgaria and Ahıska Turks who immigrated to Turkey at different times, is based on a qualitative research aiming to understand the different life-building processes of the members of these two Turkish communities after they migrated to Turkey. Based on the narratives of some of the 1989 Turkish immigrants from Bulgaria and Ahıska Turks, with whom were in-depth interviews were conducted within the scope of the research carried out in Istanbul, Kocaeli, Bursa and Tekirdağ, the experience of acquiring citizenship was compared, and the legal arrangements made for their acquisition of citizenship as well their effects on daily life are examined. In the article it is concluded that although these people of Turkish descent are accepted as immigrants in accordance with the provisions of the relevant settlement laws and special arrangements are made for them, there are differences in practice and some of them acquire citizenship in a relatively short time and easily, while some of them get citizenship late as a result of non-implementation of the law enacted for them, and this situation affects negatively their working life.

Keywords:

- ❖ Ahıska Turks,
- ❖ 1989 Turkish immigrants from Bulgaria,
- ❖ Citizenship,
- ❖ Turks

1. GİRİŞ

İlk bakışta hukuk ve siyaset bilimi alanında yer alan çalışmaların temel konularından biri olarak görünse de vatandaşlık aslında, göç ile benzer şekilde, disiplinler-arası bir olgudur. Kavram olarak ortaya çıkışı Antik Yunan dönemine kadar uzanmaktadır. Ancak, günümüzde kabul gören modern vatandaşlık anlayışının temellerinin 1776 Amerikan Devrimi ve 1789 Fransız Devrimi ile atıldığını söylemek mümkündür (Bellamy, 2008: 42-43). Ulus-devletin Fransız Devrimi'ni takiben, önce Avrupa ardından tüm dünyada yaygın hale gelmesi ve Sanayi Devrimi'nin rol oynadığı kitlesel emek göçü sebebiyle mekânsal anlamda hızla büyüyen şehirlerde yoğunlaşan modern yaşam vatandaşlığın gelişimini büyük ölçüde etkilemiştir.

Büyük şehirlerde yaşayan ve eğitim seviyesi yükselen kitlelerin devletle etkileşiminin artması neticesinde devlet-halk ilişkisi farklı boyut kazanmış ve hem devlet hem halk sosyo-ekonomik açıdan dönüşüm yaşamıştır. Üretim ve tüketim ağlarıyla yaşam ve sosyalleşme alanlarının büyümesiyle beraber bireylerin siyasi karar alıcılarla etkileşimleri artmış; siyaset kitlesel hale geldikçe siyasi katılım ve temsili kapsayan vatandaş-siyasetçi-devlet ilişkileri çeşitlenmiş, düzen ve süreklilik kazanmıştır. Bireyin bu süreçte elde ettiği sosyal haklara daha ziyade siyasi katılımın şekillendirdiği vatandaşlık hakkı da ilave olmuştur.

Vatandaşlık, devletle birey arasındaki ilişkiyi ve bireyin devlet karşısındaki konumunu belirleyen statüdür. Bireyle devlet arasında kurulmuş hukuki ve siyasi bağ hem devlete hem bireye çeşitli hak ve sorumluluklar yüklemektedir. Birey, devletin varlığı, devamı ve gelişimi için belirlenmiş normlara uygun davranmak suretiyle üzerine yüklenen görevleri yerine getirmekle sorumluyken, devlet de vatandaşı olan bireylerin temel hak ve özgürlüklerini ulusal ve uluslararası düzeyde sağlamak ve korumakla yükümlüdür (Battır, 2021: 134).

İlgili alan-yazın incelendiğinde, vatandaşlık kavramının üç temel unsur çerçevesinde ele alındığını görmek mümkündür. Bu unsurlar, siyasi boyut, hukuki boyut ve kimlik boyutudur. Siyasi boyut, toplumun kendi kendini yönetmesinin yanı sıra, bireylerin siyasi süreçlere etkin biçimde katılımıyla ilgilidir. Hukuki boyut, vatandaşlığın, T. H. Marshall'ın klasik vatandaşlık anlayışının dayandığı sivil, siyasi ve sosyal haklarla belirtilen hukuki statü olmasıdır. Kimlik boyutu ise, bireyin siyasi bir topluluğa ait olmasını ifade eden, ayrı bir üyelik anlamındaki boyut olarak karşımıza çıkmaktadır (Cohen, 1999: 248). Dolayısıyla, vatandaşlığın temel öğeleri, ulus-devlet çerçevesinde siyasi katılım, haklar ve kimlik şeklinde özetlenebilir (Yıldız, 2017: 41).

Devletle birey arasındaki ilişkiyi belirleyen vatandaşlık, aynı zamanda bir devlete ait olmayı da belirten ve dolayısıyla kazanımı ve kaybı, devletler hukukuna göre, iç hukuk kuralları çerçevesinde gerçekleşen bir statüdür (Çelikel ve Nomer, 2007: 7'den aktaran; Anbarlı Bozatay, 2010: 170). Eğer birey bir devletin vatandaşlığına sahip olmuşsa, onun hakimiyeti altında ve hukuki korumasını elde etmiş demektir. Ayrıca vatandaşlık bireyleri, diğer devlet vatandaşları olan "yabancılar" veya herhangi bir devletin vatandaşlığına sahip olmayan "vatansızlar"dan ayırmaktadır (Erdem, 2011: 3).

Vatandaşlık iki şekilde kazanılmaktadır: doğumla (aslen) kazanım ve sonradan kazanım. Doğumla kazanılan vatandaşlık, "soy esası" (jus sanguinis) veya toprak esasına (jus soli) dayanmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Kanada gibi ülkelerde toprak esası geçerliken, Almanya gibi ülkelerde vatandaşlığın kazanımı soy esasına dayalıdır. Vatandaşlığın sonradan kazanılmasında ise belirli sosyo-politik şartların yerine getirilmesi gerekmektedir. Vatandaşlığın sonradan kazanımı, birey veya grupların esas vatanları haricinde yeni bir ülkeye kalıcı şekilde yerleşmeleriyle ilgilidir. Dolayısıyla vatandaşlığın sonradan kazanımı, esas itibarıyla göç ve göçün doğurduğu sonuçlarla yakın ilişki içindedir.

İki Türk topluluğu olan ve farklı dönemlerde Türkiye'ye göç etmiş Bulgaristan Türkleri ile Türkiye'nin Gürcistan ile sınırının Gürcistan tarafında kalan Ahıska bölgesini vatan bilen Ahıska Türklerinin vatandaşlık kazanımlarının incelendiği bu makale, söz konusu iki Türk topluluk mensuplarının Türkiye'ye göç ettikten sonraki farklı hayat kurma süreçlerini anlamayı amaçlayan niteliksel bir araştırmaya dayanmaktadır. Araştırma kapsamında, Marmara Bölgesi'nden seçilen dört şehirde – İstanbul, Kocaeli, Bursa ve Tekirdağ –yaşayan farklı yaş ve meslek gruplarından otuz Ahıska Türkü ve kırk dokuz 1989 göçmeni ve dört dernek temsilcisiyle derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın öznesi konumundaki Bulgaristan göçmenleri ile Ahıska Türkleri, farklı dönemlerde zorunlu göç yaşamış iki topluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Bulgaristan göçmenleri, 1984-1989 yılları arasında ülkedeki Türk ve Müslümanlara karşı uygulanan baskı ve asimilasyon politikası sonucunda 1989 yılının baharında Bulgaristan'ın kapılarını açmasıyla Türkiye'ye gelmişlerdir. Ahıska Türkleri ise, önce 1944 yılının Kasım ayında Sovyetler Birliği Devlet Başkanı Stalin tarafından Orta Asya'ya sürgüne gönderilmiş, bölgede uzun seneler yaşadıkdan sonra 1989 Haziranı'nda Özbekistan'ın Fergana eyaletinde patlak veren olaylar sonucunda tahliye edilip başta Kazakistan olmak üzere diğer Türk Cumhuriyetleri'ne yerleştirilmişlerdir. Ahıska Türklerinin bir kısmı Türkiye'ye 1993'te iskanlı göçmen şeklinde gelirken bazıları da 1990'lar ve 2000'li yıllarda serbest göçmen olarak gelip yerleşmiştir.

Türkiye'de göçmenlerin vatandaşlık kazanımlarını iki Türk topluluğu olan 1989 göçmenleri ve Ahıska Türkleri örnekleri üzerinden inceleyen bu makalede, farklı yaş ve meslek gruplarından, onu kadın, yedisi erkek olmak üzere on 1989 göçmeni ve yedi Ahıska Türkü ile yapılan görüşmelere yer verilmektedir. Gizlilik ilkesi gereği, araştırma kapsamında görüşülen 1989 göçmenleri B1, B2, ... B10, Ahıska Türkleri ise A1, A2, B7 şeklinde belirtilmiştir.

1989 Bulgaristan göçmenleri ile Ahıska Türklerinin vatandaşlık kazanımlarına yönelik

yapılan hukuki düzenlemeler ve bunların gündelik yaşamı nasıl etkilediği sorularına yanıt arayan ve görüşmecilerin anlatılarına dayanarak bu iki topluluk mensuplarının Türkiye'de vatandaşlık kazanımını inceleyen bu makale üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, vatandaşlığın gelişimi ve uluslararası göçle ilişkisi tarihsel perspektiften ele alınmaktadır. İkinci bölümde Cumhuriyetin kurulmasından itibaren Türkiye'de vatandaşlık anlayışının gelişimi ve göçmenlerin vatandaşlık kazanımını düzenlemeye yönelik oluşturulan mevzuat incelenmektedir. Son bölümde ise, araştırma kapsamında görüşme yapılan 1989 göçmenleri ve Ahıska Türklerinin bir kısmının anlatılarına yer vererek bu iki göçmen grubunun Türkiye'de vatandaşlık kazanım sürecinde yaşadıkları ele alınmaktadır.

2. TARİHSEL PERSPEKTİFTEN VATANDAŞLIĞIN GELİŞİMİ VE GÖÇMENLERİN VATANDAŞLIK KAZANIMI

Kelime kökeni olarak Antik Yunan'da şehir devleti (site-polis) anlamındaki "cite" kelimesinden türetilen ve şehir devletine mensup olmayı belirten "citoyen" kelimesinden doğan, Eski Roma'da da bir cemaate/topluluğa üyeliği ifade etmek amacıyla geliştirilen "civis" ve "civitas" kavramlarından türeyen vatandaş, hukuki anlamda tanımlanan bir bütüne ait kişidir. Vatandaşlık ile tanımlanan da feodalite, monarşi ve tiranlıkta olduğu gibi başka bir birey veya ulustaki gibi bir grupta kurulan bağ değil, hukuki olarak tanımlanan bir bütün – devlet düşüncesi – ile kurulan bağdır (Heater, 2007) ve bu hukuki bağ bireyle devlet arasında karşılıklı hak, görev ve yükümlülükleri belirlemektedir (Aybay, 2008: 4). Fakat vatandaşlık denildiğinde sadece hak ve ödevlerden oluşan bir hukuki statü akla gelmemelidir, zira vatandaşlık aynı zamanda sosyolojik bir kimlik şeklidir (Heater, 2007). Vatandaşlık, tarihsel süreç içerisinde, bireylerin talep ettiği haklar kategorisi ve devletlerin verdiği statü ve kimlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Vatandaşlık kavramına hem liberallerin hem de cemaatçilerin yoğun ilgi gösterdiği görülmektedir, zira bir yandan bireysel hak ve yetkilere ilişkin düşünceler diğer yandan da belirli bir cemaate/topluluğa mensubiyet ve aidiyet ile

yakından ilgisi bulunmaktadır. Bu özelliğinden ötürü liberal görüş ile cemaatçi görüş arasında arabuluculuk misyonuna sahiptir ve siyaset kuramcılarının uzun zamandır üzerinde düşündükleri bir kavramdır (Polat, 2011: 129).

Vatandaşlığın tarihsel gelişimi açısından belirtilmesi gereken ilk husus, vatandaş denilen kişilerin Antik Yunan döneminin şehir devletinde siyasî hayata katılma hakkına sahip küçük bir azınlıklığı oluşturmalarıdır. Vatandaşların dışındaki büyük çoğunluk ise iktisadi hayatta bir üretim aracı olmalarına karşın siyasi ve sosyal hayatta yer alamayan kölelerden meydana gelmektedir. Vatandaşlar yasa süreçlerine, yönetici seçimine, yargılamaya katılabiliyor, savaş ve barışa karar verebiliyorlar fakat toplumsal ve iktisadi konularda karar mekanizmalarına katılamıyorlardı (Polat, 2011: 131). Antik Yunan'ın şehir devletleri arasında en gelişmiş Atina'da bile, oy hakkı yalnızca 20 yaşını tamamlayan erkeklere verilmekteydi; kadınlar, köleler ve yabancıların hiçbir şekilde oy kullanma hakları yoktu. Roma döneminde de hukuki anlayış değişmemiş, kadınlar yine siyasi hayata katılabilen şanslı azınlık içinde yer almadıklarından ötürü vatandaş sayılmamışlardır (Osmanağaoğlu, 2004: 37).

Orta çağın ilk dönemlerinde, Hristiyanlığın yayılması vatan kavramını da etkilemiş; gerçek Hristiyanın ancak gökler ülkesinin vatandaşı olabileceği düşüncesinin ortaya çıkmasıyla dünyevi anlamda doğulan yeri ifade eden *patria* (vatan) kavramı anlamını yitirmiştir (Polat, 2011: 131). Siyasi bağlar, feodal dönemde hâkim olan senyör/vassal ilişkisi yüzünden bir tür kişisel sadakat ilişkisine dönüşmüştür. Dolayısıyla, Hristiyanlık ile hem Antik Yunan ve Roma döneminin vatandaşlık anlayışı değişmiş hem de yeni bir cemaat anlayışı ortaya çıkmıştır. Hristiyanlığın getirdiği bu yeni cemaat anlayışında Roma vatandaşlığından dışlanmışlar, köleler ve alt sınıflar kendilerini bütün insanlarla eşit hissetmekteydiler (Reisenberg, 1992, s. 88'den akt; Polat, 2011: 131).

Feodalitenin hüküm sürdüğü dönemde toplumda geleneksel hukukun da pekiştirdiği katı bir hiyerarşik yapılanma söz konusudur. 13. yüzyıla

gelindiğinde ise, ulusal monarşinin gelişmesiyle birlikte kilise, feodal güçler ve evrensel imparatorluk fikri giderek gücünü kaybetmiş ve bunun neticesinde vatan ve vatandaş kavramları içerik açısından ciddi bir değişim yaşamıştır. Vatanın kutsallık ve aynı zamanda siyasi bir içerik kazanmasıyla “siyasi iktidarın uygulandığı coğrafi alan olarak” (Polat, 2011: 132) içeriği değişmiş ve modern devlet kurgusunun içine yerleşmiştir. Ona bağlı olarak vatandaşlık kavramının içeriği de ulus devlet yapılanması içerisinde değişikliğe uğramıştır.

Günümüzde kabul gören vatandaşlık anlayışının temelleri 1776 Amerikan Devrimi ile 1789 Fransız Devrimi'nin ertesinde atılmış; Amerikan Anayasasını yazanlar “Biz Amerika Birleşik Devletleri halkı” iken, Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi de “bütün egemenliğin kaynağının Ulus'ta olduğunu” bildirmiştir (Bellamy, 2008). Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ve Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi gerek sivil ve siyasal hakların gerek modern vatandaşlık anlayışının gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Amerikan ve Fransız Devrimlerinden sonra başlayan ve kısa sürede ivme kazanan anayasacılık hareketleri ve ulus-devlet inşa süreci devletle birey arasındaki vatandaşlık bağına giderek güçlendirmiştir.

Fransız Devrimi öncesinde hüküm süren Eski Rejim'de (Ancien Regime) toplum katmanlara bölünmüş durumdayken Devrim ile tüm imtiyazlar ve farklılıklar kaldırılarak Fransızlar hukuk önünde eşitlik ilkesiyle birleştirilmeye çalışılmıştır (Yıldırım, 2019). Ayrıcalıkların yaygın olduğu Eski Rejim'de ortak haklara ilişkin herhangi bir düşünce yoktu; bunun yanı sıra vatandaşlık hukuki açıdan tanımlanmamış ve sistemleştirilmemişti. Fransız Devrimi ile bunlar tamamen değişmiş ve ulusal vatandaşlık kurumu ortaya çıkmıştır (Brubaker, 1989; Brubaker, 1992). Devrimin dört unsuru değiştirdiği söylenebilir: “Burjuva devrimi” olarak sivil eşitliği sağlamış, “demokratik devrim” olarak siyasal hakları vatandaşlık hakları olarak kurumsallaştırmış, “ulusalcı devrim” olarak kişisel sınırları kaldırıp hukuki ve teritoryal sınırları dolayısıyla vatandaşlık sınırlarını oluşturmuş ve

“bürokratik devrim” olarak da devletle birey arasındaki ilişki doğrudan hale getirmiştir (Brubaker, 1992: 46-47).

Eski Rejim’de resmi düzeyde farklı alt-üst ilişkileri ve hakların lütuf olarak verilmesi söz konusu iken, 1789 Devrimi’nden sonra bütün vatandaşlara aynı hakların uygulanacağı teorik anlamda eşitlik düzeyi oluşturulmuş ve bireye yaradılışından kaynaklanan haklar verildiği kabul edilmiştir. Birey doğuştan edindiği haklara sahip olmakla beraber onları yalnızca yaşayacağı toplum içinde kullanabileceğinden ötürü, modern vatandaşlık “kendi kaderini tayin, dünyevileşme, özgürlük ve eşitlik prensipleri temelinde yeni bir tür devleti” (Yıldırım, 2019: 255) zorunlu kılmıştır.

Devrim’in ertesinde Fransa’da toplumsal yapı yeniden tanımlanırken, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi’nin çerçevesini çizdiği haklar, bireylerin hem devlete üyeliği-bağlılığını düzenlemiş hem de toplumun resmî kurumları ve devletin kendilerini yeniden biçimlendirmelerine yol açmıştır. Diğer bir ifadeyle, Fransız Devrimi ile devletle birey arasındaki ilişkinin yeniden tanımlanması söz konusudur. Devrimin getirdiği hukukun önünde eşitlik ilkesi ilerleyen dönemlerde sonra liberal düşüncenin temelini oluşturmuştur.

Bireyi vatandaş haline getiren 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi, onun haklarını kullanma olanağını toplumsal yapı içinde geçerli kılıyor dolayısıyla vatandaşın bireyi yarattığı bir döngü oluşuyordu (Yıldırım, 2019). Bildirge’de bireyin insan yerine vatandaş kimliğiyle bir değere sahip olduğu ve bundan böyle insanı vatandaşı değil, vatandaşın insanı yarattığı ortaya konulmuştur (Ağaoğulları, 2006: 226). Ayrıca Bildirge’de, vatandaşın sahip olduğu haklar ile sınırsız halk egemenliği arasında bir ayırım yapılmaktadır. Kanunun genel iradeyi temsil etmesine karşın yasaları belirleyecek olan halk yerine onun temsilcileridir.

1789 Devrimi, Amerikan Devrimiyle birlikte bugünün kabul gören vatandaşlık anlayışının temellerini attıktan sonra, 19. yüzyıldan bu yana gelişen kapitalizm, kentleşme, sanayileşme ve

modernleşme sonucunda bu anlayış değişim geçirmiştir. Vatandaşlık çalışmalarının önemli isimlerinden T. H. Marshall’ın ifadesiyle “topluluğa tam üyelikle kurulan temel insani eşitlik” (Marshall ve Bottomore, 2000) olan vatandaşlık, tarihsel perspektif içinde, aşamalı biçimde gelişen üç farklı eksenin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bu eksenler oluşumu 18. yüzyılda başlayan sivil/medeni haklar, 19. yüzyılda başlayan siyasal haklar ve son olarak 20. yüzyılda başlayan sosyal haklardır. Marshall, vatandaşlığın ilk zamanlarda eşitliğe ilişkin bir kavram ve gelişmekte olan bir kurumken sivil haklarla birlikte, rekabetçi piyasanın içinde zorunlu bir unsura dönüştüğünü (Rees, 1996’dan akt; Yıldırım, 2019: 266) ve refah devletiyle beraber olgunlaştığını ileri sürmektedir.

II. Dünya Savaşı sonrası dönemin hâkim vatandaşlık anlayışı olan Marshall’ın hak-temelli vatandaşlık anlayışının 1980’lerin ortalarından itibaren büyük ölçüde sorgulandığı ve değişime uğradığı görülmektedir. Bu sorgulamada rol oynayan etkenlerden biri göç olarak karşımıza çıkmaktadır. Devletler arasında gerçekleşen insan hareketleri, vatandaşlığın yalnızca haklar bütünü olmadığını, aynı zamanda devletlerin sınırlarını keskin bir biçimde çizen bir kapatma mekanizması olduğunu gösteriyor (Brubaker, 1992). Vatandaşlığı insanları pek çok devletten birine dağıtmasından ötürü bir tür dosyalama mekanizması olarak da görmek mümkün, zira bir devletin toprağına giriş hakkı sadece o devletin vatandaşlarına ait bir hak iken diğer herkes - yabancı olduğu için - bu hakka sahip olamayabiliyor (Joppke, 1999). Bu açıdan bakılırsa, vatandaşlığın bir devletin vatandaşı olan kişilerle olmayanları birbirlerinden ayırması söz konusu. Günümüz dünyası, dışlayıcı sınırların birini diğerinden ayırdığı egemen devletlerin hüküm sürdüğü bir dünya ve bu dünyada herkes bir devletin vatandaşı olması gerekiyor (Brubaker, 1992).

Devletlerin verdiği vatandaşlık asli (doğumla kazanılan) vatandaşlık ve sonradan kazanılan vatandaşlık şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Asli vatandaşlık, devletlerin toprak esasına (*jus soli*) ve/veya soy/kan esasına (*jus sanguinis*) göre verdikleri vatandaşlıktır. Sonradan

kazanılan vatandaşlık, “genel telsik” yöntemiyle, evlenmeyle, evlat edinme sonucunda ya da istisnai yoldan kazanılan vatandaşlıktır. Devletler, topraklarına göç etmiş kişileri, kendi yaptığı düzenlemeler yoluyla vatandaşlığa alabilmektedir (telsik-naturalisation)³. Göç yoluyla vatandaşlık kazanımının belli başlı şekilleri şöyle sıralanabilir: ailevi ilişkiler temelinde vatandaşlık alma (eşe ve/ya çocuklara vatandaşlık aktarımı), (etnik/milli/dini) yakınlık temelinde vatandaşlık alma, ikamet yoluyla vatandaşlık alma (Waldrauch, 2006). İstisnai yoldan kazanılan vatandaşlık etnik/milli/dini yakınlığa dayalı vatandaşlığa alma biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

Göç yoluyla vatandaşlık kazanımında bireyler ve devletler birbirlerine karşılıklı olarak taahhüt ve güvenceler vermektedirler. Devletler, temel hak ve özgürlükleri vatandaşlar arasında ayırım gözetmeksizin, ulusal ve uluslararası düzeyde temin etme ve korumaya yönelik güvence verirlerken, bireyler de siyasi otoritenin belirlediği hukuki normlara uyma ve “vatandaş” olarak üzerine yüklenen sorumlulukları yerine getirme taahhüdünde bulunurlar (Battır, 2021: 137).

Devletin vatandaşlığa almaya ilişkin prensipleri belirlemede vatandaşlıktan ne anlaşıldığının önemli bir payı bulunmaktadır ki bu da o devletin ulus anlayışıyla doğrudan ilintilidir. Örneğin, ulusun devlete göre daha temel bir konumda olduğu ve dolayısıyla “ethno”nun “demos”a oranla daha baskın olduğu Almanya’da kan esasına dayalı etno-kültürel bir vatandaşlık anlayışı hâkim olduğundan ötürü vatandaşlık, sık rastlanılmayan bir uygulama olup, devletin hak eden kişilere tanıdığı bir ayrıcalık niteliğindeyken, ulusun siyasal bir fenomen olarak kabul edilip “demos”un “ethno”ya göre daha baskın (Kerikmae, 1997: 25’ten akt. Bilge, 2020: 137) ve dolayısıyla ulusal benlik anlayışının egemen olduğu Fransa’da vatandaşlığa alınma devlet tarafından fiilen teşvik edildiği gibi, basit bir süreç neticesinde, açık şekilde ortaya konulmuş belirli şartları yerine getirmiş olan

tüm adaylar vatandaşlığa alınmaktadırlar (Brubaker, 2009: 57). Ancak günümüzde Fransa’daki gibi toprağa bağlı ve Almanya’daki gibi etno-kültürel vatandaşlık anlayışının eskisi kadar savunulmadığı ve bu ülkelerdeki keskin görüşlerin bile belli ölçüde ortadan kaybolduğu söylenebilir. Almanya’da 2000’den bu yana daha liberal ve kapsayıcı bir vatandaşlık anlayışına doğru gidilirken, Fransa’da da eşitliğe dayalı cumhuriyetçi söylemin sözde kaldığı görülmektedir (Brubaker, 2009: 13-14).

Vatandaşlık politikalarının belirlenmesinde devletlerin tarihsel süreçte yaşadıkları da rol oynamaktadır. Almanya ve Avusturya’da Nazi yönetimi sırasında sınır dışı edilenler ve Baltık devletleri başta olmak üzere 1989 sonrası Orta ve Doğu Avrupa’nın bazı yerlerinde yaşayanlar için yapılan düzenlemelerde görüldüğü gibi II. Dünya Savaşı sonrasında görüldüğü gibi, devletler yaptıkları “tarihi yanlışları” telafi etmek amacıyla belli durumlarda ilgili kişi/grup mensuplarına vatandaşlık verilmesine yönelik düzenlemeler yapması söz konusu olabilir (Pilgram, 2011: 8). Ayrıca İsrail’in dünyada yaşayan tüm Yahudiler’e dönüş hakkı tanıyan ve dolayısıyla 1948 Arap-İsrail Savaşı sırasında yerlerinden edilen Filistinlilerin yerlerine Yahudileri yerleştirme isteğini ortaya koyan (Yavuz, 2013: 35) 1950 tarihli Geri Dönüş Kanunu ve 1952 tarihli Vatandaşlık Kanunu da, bir devletin tarihsel süreçte yaşadıkları ve benimsediği etno-kültürel ulus anlayışının o devletin vatandaşlık anlayışı ve dolayısıyla politikalarına ne kadar fazla yansiyabileceğini gösterir niteliktedir.

Devletlerin vatandaşlık politikaları, o ülkenin göç alan ve göç veren ülke olmasına göre de değişiklik göstermektedir. A.B.D. ve Kanada gibi göç alan ülkelerde devlet vatandaşlığa alma konusunda daha esnek bir tutum takınırken, Almanya aslında göç alan bir ülke olduğu halde kendisini böyle görmediği vatandaşlığa almaya ilişkin mevzuatta “Federal Cumhuriyet bir göçmen

³ Hukukî anlamda telsik, yetkili makamların, kanunun öngördüğü koşullara sahip olan bir yabancıya, talebi

üzerine, vatandaşlık vermesidir (Fişek, 1959: 52-52’ten akt; Şit Köşgeroğlu, 2017)

ülkesi değildir (ve) vatandaşlarının sayısını göç olarak arttırmak gayretinde değildir,” ifadesinden anlaşılmaktadır (Brubaker, 2009: 106). Fransa ise kendisini göç alan ülke olarak görmektedir ve vatandaşlığa almaya ilişkin katı bir yaklaşım benimsememektedir. Her iki ülke de II. Dünya Savaşı’ndan sonra misafir işçi alımı yaptıkları ve 1973 petrol krizinden sonra bu misafir işçilerin çoğu beklentilerin aksine ülkelerine geri dönmeyip yerleşmeyi seçtiği halde söz konusu göçmen işçi ve çocuklarının vatandaşlığa alınma oranının Fransa’da Almanya’dakine kıyasla dikkat çekici şekilde daha yüksek olduğu görülmektedir (Brubaker, 2009, s. 103). Oranların bu denli farklı olmasının Fransa ve Almanya’nın vatandaşlığa alma konusunda farklı yaklaşımlarından kaynaklandığı söylenebilir.

Göç veren bir ülke olduğu kadar gerek Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde gerek Cumhuriyet döneminde göç alan bir ülke konumundaki Türkiye’de vatandaşlık anlayışı nasıl şekillenmiştir? Vatandaşlığın kazanılması hangi yollarla gerçekleşir? Vatandaşlığın sonradan kazanılmasında neler rol oynamaktadır? Bu sorulara yanıt aranan ikinci bölümde Türkiye’de göçmenlerin vatandaşlığa alınmaları irdelenmektedir.

3. GÖÇLER ÜLKESİ TÜRKİYE’DE VATANDAŞLIK: ANLAYIŞ, POLİTİKA VE UYGULAMALAR

Bir devletin geliştirdiği vatandaşlık politikalarına yansıyan vatandaşlık anlayışı, yukarıda belirtildiği gibi, o devletin ulus anlayışı, ülkenin göç alan veya göç veren ülke olması ve devletin tarihsel süreçte yaşadıkları önemli ölçüde etkilemektedir. Uzun yıllar boyu pek çok göç hareketine sahne olmuş Türkiye’de Cumhuriyet döneminin vatandaşlık anlayışı ve geliştirilen politikalar,⁴ ulus anlayışı açısından incelendiğinde

Fransız yaklaşımına yakınlığı öne çıkmaktadır. Ancak Türkiye’deki vatandaşlık anlayışı Fransa’daki bireysel haklar ve bireylerin eşitliğine dayalı liberal vatandaşlık anlayışından farklıdır. Fransız yaklaşımında ortak karar alma süreçlerine vatandaşın katılımı, vatandaşlık hak ve özgürlüklerinin temeliyken, Türkiye’de vatandaşların siyasal yaşama aktif katılımlarından çok milli bütünlük içerisinde edilgen ve onaylayan bir vatandaş olmaları beklenmektedir (Caymaz, 2007: 27).

Türk hukukunda vatandaşlık kavramı ve vatandaşlığa ilişkin kabul edilen temel prensiplerin, gerek 1924 ve 1961 Anayasalarında, gerekse 1982 Anayasası’nda vatandaşlık kavramı, devletle birey arasında kurulan hukuki bağ temelinde tanımlandığı görülmektedir. Vatandaşlık ve vatandaşlıkla ilgili temel ilkelerin “Siyasî Hak ve Ödevler” başlıklı dördüncü bölümünün 66. maddesinde düzenlendiği 07/11/1982 tarihli ve 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nda öncelikle “Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk’tür” ifadesine yer verilmekte ve “Türk” ibaresi ile etnik bir birlik, ırk ya da soy değil, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı kastedilmektedir. Dolayısıyla, Türk devletine vatandaşlık bağı olan kişiler, ırkî, dinî, mezhebi ve kültürel kökeni gözletilmeksizin, “Türk vatandaşı” adını taşımaktadır (Nomer, 2017, s. 58). Diğer bir deyişle, Fransa’dakine benzer şekilde kapsayıcı nitelikteki vatandaşlık anlayışının temelinde Türk ve Türklük kavramlarının dil, ırk, din veya kültür alanlarındaki farklılığa işaret etmediği, Türklük’ten Türkiye Cumhuriyeti’ne hukuki ve siyasal bağlılığı ifade eden vatandaşlık, Türk’ten ise Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı anlaşıldığına ilişkin görüş öne çıkmaktadır (Göztepe, 2003: 235).

Türkiye’de benimsenen vatandaşlık anlayışı ve uygulanan politikalar dönem bazında incelendiğinde, 1923-1950 yıllarını kapsayan ilk

⁴ Osmanlı, Meşrutiyet ve Millî Mücadele dönemlerinde vatandaşlık anlayışı ve politikalarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Polat, 2011: 133-141).

dönemde, yeni bir ulus, devlet ve ulusal vatandaşlık anlayışının oluşturulması ve sağlanması amacıyla çeşitli adımlar atıldığı görülmektedir. Dönemin vatandaşlık anlayışının şekillenmesinde hukuki mevzuatın yanı sıra eğitim sisteminde benimsenen ilkeler büyük önem taşımaktadır (Polat, 2011). Özünde ulusal egemenlik ilkesinin yer aldığı ve demokratik olduğu kadar çoğunlukçu ve bütüncü nitelik taşıyan 1924 Anayasasının 1945'e dek yürürlükte kalan 88. maddede "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur" denilmektedir. Bu haliyle 1924 Anayasası'nın 1961 ve 1982 Anayasaları'ndan farklı olduğu görülmektedir, zira "bu kimseler Türk'tür" denmemiş, Türk şeklinde bir adlandırmanın uygun kabul edildiği belirtilmiştir (Polat, 2011: 144). 1927 sonrasında vatandaşlığın ön planda olan öğelerinden biri olarak "dil"e önem verilmiş; Ocak 1928'de hukuk öğrencilerince başlatılan "Vatandaş Türkçe konuş" kampanyası 1930'lar boyunca devam etmiştir.⁵ Haklardan çok ödevlerin altına çizildiği ve böylece edilgen bir vatandaşlık anlayışının benimsendiği bu ilk dönemde, vatandaşlığa devlet eksenli bir nitelik kazandırma çerçevesinde müfredatta yer alan "Yurt Bilgisi" dersleriyle devlet, vatan, ulus vb. kavramlarla ilgili bilgiler verilmiştir. Bu dönemde "Türk vatandaşlığı bir ayrıcalıktır" görüşü çeşitli kanun ve uygulamalarla desteklenmiş ve giderek yaygın hale gelmiştir. 1926 tarihli Memurin Kanunu'nda memur olabilmek için "Türk" olma ve 1928 tarihli 1219 sayılı Kanun'da ise, doktorların İstanbul Darülfünun Tıp Akademisi mezunu ve Türk olmaları şartı yer almıştır (Polat, 2011).

Vatandaşların etkin ve özgür bireyler yerine "devletin onlara bahsettiği, sınırları belirli bir hareket alanında devletin askerlik, vergi, oy verme gibi beklentilerini karşılamaktan sorumlu kişiler olarak" (Polat, 2011: 150) biçimlendikleri ve aynı zamanda devlet eksenli vatandaşlık anlayışının verilen vatandaşlık eğitimiyle yaygınlaştırılmaya çalışıldığı 1930'larda eğitimin "aynılaştırma" ve uyumlu yurttaş üretimi amaçladığı görülmektedir.

Fakat 1940'lar daha farklıdır. Bu dönemde Türklerin tarihine ilişkin resmi anlatıyla 1924 Anayasası'nın 88. maddesinin birinci fıkrasında belirtilen "Türkiye ahalisine din ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur" resmi söylem beraber ele alındığı görülmektedir. Ulus, bir taraftan dil, kültür ve ülkü birliğine dayanan sözleşmecî bir biçimde tanımlanmakta, diğer taraftan, Türk ulusunun tarihi vatanı ve Türklerin kökenine göndermeler yapılmak suretiyle organik bir ulus anlayışının altı çizilmektedir (Polat, 2011).

1946'da çok partili yaşama geçiş ve Demokrat Parti'nin 1950'de iktidara gelmesiyle başlayan ikinci dönemde, vatandaşın ulusal birliğe ait bir insan olduğu ve devletin yasa ve kurallarına uyması gerektiği düşüncesini temel alan vatandaşlık anlayışının değişmeye başladığı ve çağdaş ve erdemli insan olmaya dayanan yeni bir anlayışa geçmeyi amaçladığı söylenebilir (Caymaz, 2007). Bu dönemin ürünü niteliğindeki, bireyin hak ve özgürlüklerini toplumunkilerle uzlaştırıp geliştirmeyi hedefleyen 1961 Anayasası vatandaşlıkla ilgili ayrıntılı düzenlemeler yapmaktadır. Yeni anayasada, 1924 Anayasası'nın 88. maddesinin yenilenmiş ve kişi ile devlet arasındaki vatandaşlık ilişkisinin dil, din, ırk ve etnik kökene dayanmayan hukuki bir bağ olduğunu gösterme amacıyla benimsenmiş "Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür" (Md. 54 (1)) ifadesi yer almıştır. 1971 yılında verilen muhtıranın ertesinde 1961 Anayasasının değişikliğe uğramış ve devlet otoritesi birey ve toplum aleyhine olacak şekilde genişlemiştir. 1961 Anayasasında özgürlük kural, kısıtlama istisna iken, 1971 tarihli değişikliklerle kısıtlama kural haline gelmiş ve temel hak ve özgürlüklerde kısıtlamalara gidildiği görülmüştür.

1980 yılında yapılan darbeye beraber üçüncü döneme girilmiş, bu dönemde "millileşme" politikası en üst düzeye çıkmıştır. Darbenin ürünü niteliğindeki 1982 Anayasasında temel hak ve özgürlükler dokunulmaz, devredilmez ve

⁵ Kampanyayla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Aslan, 2007).

vazgeçilmez olmakla birlikte “ödev” ve “sorumlulukla” kısıtlanmış; birey toplum, aile ve diğer kişiler tarafından çerçevelenmiş bir ödev vurgusuyla donatılmıştır (Evrans Topuzkanamış, 2019). Darbe sonrası ilan edilen olağanüstü hâl koşulları vatandaşlık anlayışını da etkilemiş, bu koşullarda yeniden tanımlanan vatandaşlık anlayışı “‘anarşist’e dönüşen ‘yabancı ideolojiler’e karşı ‘Atatürk milliyetçiliği’ ve ‘milli şuur’u hâkim kılmayı amaçlamıştır” (Polat, 2011: 153). Türk vatandaşlığı tanımı aynı kalmış ve 1982 Anayasasında da “Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür” (Md. 66 (1)) şeklinde ifade edilmiştir.⁶ 1980 dönemiyle beraber yeniden tanımlanan vatandaşlık anlayışı haklar yerine ödev ve sorumluluklara dayalı bir vatandaşlık anlayışı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bir devletin vatandaşlık anlayışı ve politikalarının şekillenmesinde o devletin ulus anlayışının yanı sıra tarihsel süreçte yaşadıkları ve ülkenin göç alan veya göç veren ülke olmasının da rol oynadığı yukarıda belirtilmişti. Türkiye özelinde bakıldığında, bu etkenlerin birbirleriyle yakından ilişkili olduğunu ve göç hareketlerinin yaşandığı tarihsel sürecin üç dönemde incelenebileceğini söylemek mümkündür.

Türkiye’nin demografik ve toplumsal yapısı, Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet döneminde gerçekleşen kitlesel göçlerden büyük ölçüde etkilenmiştir. 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyılda Osmanlı’nın Avrupa’dan çekilmesiyle birlikte o topraklarda yaşayan Müslüman Türk nüfusu İmparatorluğun iç kesimlerine göç etmeye başlamış, 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başında yaşanan savaşlarla göçler de devam etmiştir. “Türkiye,

⁶ 1961 ve 1982 Anayasalarında yer alan bu vatandaşlık tanımı bazı çevreler tarafından kapsayıcı olmamak ve dışlayıcı ve ırk temelli olduğu gerekçesiyle eleştirilmektedir (Polat, 2011).

⁷1920’li yıllarda gelen grupların en büyüğü, Ocak 1923’te Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan “Mübadele Sözleşmesi” kapsamında Yunanistan’dan göç etmek zorunda kalan Müslüman azınlıktır. Bu grubun yanı sıra, Bulgaristan’dan yaklaşık 200.000 Türk ve Pomak,

Cumhuriyet kurulduktan sonra da yoğun göç hareketlere sahne olmuştur” (Şirin, 2011: 359).

Cumhuriyet’in kuruluşundan 1950’ye kadar olan ilk dönemde, çoğunlukla Türk soyundan olanların göç ettikleri görülmektedir. “Osmanlı İmparatorluğu, I. Dünya Savaşı’nın sonunda dağılmasının ardından Balkanların pek çok yerinde Türk toplulukları bırakmıştı” (Şirin, 2011: 359). “Bu topluluklar, yaşadıkları siyasi, dini ve etnik baskılar yüzünden Türkiye’ye göç etmek zorunda kalmışlardır” (Şirin, 2011: 359).⁷ 1930’lu yıllarda Balkan ülkelerinden göç devam etmiştir.

1950’li yıllarla başlayan ve 1980’lere dek devam eden ikinci dönemde ise Türkiye, hem çok sayıda sığınmacı/mülteciye kapılarını açmış hem de 1960’larda imzaladığı ikili anlaşmalar⁸ çerçevesinde yurt dışına göçmen işçi göndermiştir. “Bu dönemde gelen mültecilerin çoğu, “ulusal mülteciler” (Kirişçi, 1995) olarak adlandırılan grubu oluşturmaktadır. “‘Ulusal mülteciler’, Balkanlar’da yaşayan, etnik kökenleri nedeniyle – bunlar ya Türk soyundan geliyordu ya da Türk kültürüne bağlılardı – baskı altında kalmaları sonucu Türkiye’ye gelen kişilerdir” (Şirin, 2011: 359). “Söz konusu “ulusal mülteciler” incelendiğinde, Bulgaristan’dan gelen Türklerin diğerlerinden sayıca daha fazla olduğu görülmektedir. Bunların bir kısmı Türkiye’ye “serbest göçmen” olarak gelip Türkiye’ye daha önce göç etmiş akrabaları tarafından desteklenirken bir kısmı Devlet tarafından çeşitli şehirlere iskân edilmişlerdir” (Şirin, 2011: 359).

1980’lerden 2000’li yıllara uzanan üçüncü dönemde bir yandan aile birleşmesi kapsamında Avrupa ülkelerine göç gerçekleşirken diğer yandan

Romanya’dan 117.000 civarı Türk ve Tatar ve Yugoslavya’dan da 115.000’in üzerinde Türk ve Boşnak (Bosnalı Müslüman) Türkiye’ye gelmiştir (Kirişçi, 1995).

⁸ Türkiye, misafir işçi göndermeye yönelik ikili anlaşmaları 1961’de Federal Almanya, 1964’te Avusturya, Hollanda ve Belçika, 1965’te Fransa ve 1967’de İsveç ile imzalamıştır.

artan sayıda sığınmacının Avrupa'ya gittiği görülmektedir.⁹ Bunların yanı sıra düzensiz göç hareketlerine de rastlanmaktadır. 1973'teki petrol krizinin ardından Avrupa ülkelerinin yabancı işçi alımını durdurmaları üzerine yeni varış ülkeleri haline gelen Avustralya ve Kuzey Afrika ve Orta Doğu ülkelerine göç 1980'lerde devam etmiştir. 1990'ların başında yaşanan Körfez Krizi ile ortaya çıkan olumsuz koşullar Türkiye'den işgücü göçünün rotasını Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla oluşan Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerine çevirmiştir (İçduygu, Erder, Gençkaya, 2014). Diğer taraftan, 1989 yılında Bulgaristan'dan gerçekleşen ani bir kitlesel göç hareketiyle birkaç ay içerisinde 300,000 üzerinde Türkün gelişi söz konusu olmuştur. Yine 1991'deki patlak veren I. Körfez Krizi, Sovyetler Birliği'nin çöküşü, Kafkasya'daki gerilim ve Yugoslavya'nın dağılmasıyla Balkanlar'da yaşanan çatışmalar nedeniyle binlerce sığınmacının Türkiye'ye geldiği görülmektedir. Bu dönemde gerçekleşen üç kitlesel zorunlu göç hareketi 1991'de I. Körfez krizini, ikincisi 1992 yılında Bosna Savaşı'nı ve üçüncüsü 1999'daki Kosova Krizini takiben yaşanmıştır. 2011'de Suriye'de başlayan çatışmaların birkaç ay içerisinde iç savaşa dönüşmesiyle birlikte başlayan ve 10. yılını dolduran kitlesel zorunlu göç hareketi ise Türkiye'nin bugüne kadar karşılaştığı en büyük zorunlu göç hareketi niteliğindedir.

Yukarıda sözü edilen göç hareketlerinin gösterdiği gibi Türkiye, bugüne dek hem göç alan hem de göç veren bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır ve bu gerçeğin vatandaşlık politikaları ve uygulamalara çeşitli şekillerde yansıdığını söylemek mümkündür. Örneğin, 1960'larda yapılan ikili anlaşmalarla misafir işçi olarak Avrupa ülkelerine gidenlerin kimisinin yaşadığı ülkenin vatandaşlığını kazanması üzerine Türk vatandaşlıklarını korumaları için 1981'de Vatandaşlık Yasası'nda değişiklik yapılarak çifte vatandaşlık kabul edilmiştir (Bilge, 2020).

2000'lerde Türkiye'nin göç veren bir ülke olduğu kadar göç alan ülke konumuna gelmesi vatandaşlık politikalarında değişikliği beraberinde getirmiştir. 2003 yılında yapılan bir değişiklikte vatandaşlığa almada daraltmaya gidilmiş, evlenme yoluyla vatandaşlık kazanma kuralında yapılan değişikliklerle Türk vatandaşıyla evlenme durumunda yabancı eşin beyan etmesiyle otomatik şekilde Türk vatandaşlığını kazanma olanağı ortadan kaldırılmıştır (Tiryakioğlu, 2006:6).

Türk vatandaşlığı, yukarıda belirtildiği gibi, 1982 Anayasasının "Siyasî Hak ve Ödevler" başlıklı dördüncü bölümünün 66. maddesinde tanımlanmıştır: "(1) Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür. (2) Türk babanın veya Türk ananın çocuğu Türktür. (3) Vatandaşlık, kanunun gösterdiği şartlarla kazanılır ve ancak kanunda belirtilen hallerde kaybedilir. (4) Hiçbir Türk, vatana bağlılıkla bağdaşmayan bir eylemde bulunmadıkça vatandaşlıktan çıkarılamaz. (5) Vatandaşlıktan çıkarma ile ilgili karar ve işlemlere karşı yargı yolu kapatılamaz." Bu madde uyarınca, Türk devletiyle vatandaşlık bağı olan kişi, ırk, din, mezhep ve kültürel kökenine bakılmaksızın, "Türk vatandaşı" sayılmaktadır (Nomer, 2017: 58).

Vatandaşlığı kazanma şartları 29/05/2009 tarihli, 5901 sayılı Türk Vatandaşlık Kanunu'nda (TVK) belirtilmiştir. TVK uyarınca, Türk vatandaşlığı doğumla ve sonradan olmak üzere iki biçimde kazanılmaktadır (Md. 5). Md 6-8 vatandaşlığın doğumla, Md. 9 ise sonradan kazanılmasına ilişkin hükümleri içermektedir: "(1) Sonradan kazanılan Türk vatandaşlığı, yetkili makam kararı veya evlat edinilme ya da seçme hakkının kullanılması ile gerçekleşir". Md. 10'da yetkili makam kararıyla vatandaşlığı kazanma düzenlenmekte, Md. 11'de ise vatandaşlık başvurusu için gerekli koşullar sıralanmaktadır. Bu koşullar, vatandaşlığın genel yoldan kazanılmasına ilişkin koşullardır. Md. 12, vatandaşlık kazanımında istisnai durumları; Md. 13,

tutuklamalar ve yıkıcı uygulamalar rol oynamaktadır (İçduygu, Erder, Gençkaya, 2014).

⁹ 1980-1995 yılları arasında, Türkiye'den Batı Avrupa ülkelerine giden sığınmacıların sayısı yaklaşık 350,000'dir. Bu dönemde siyasi iltica başvurularının artmasında 1980 askeri darbesiyle gelen geniş çaplı

vatandaşlığın ikamet şartı aranmaksızın yeniden kazanılması; Md. 14, vatandaşlığın ikamet şartına bağlı olarak yeniden kazanılması; Md. 16 ise vatandaşlığın evlenme yoluyla kazanılmasını düzenlemektedir.

TVK'nın 12. maddesinde düzenlenen istisnai yoldan vatandaşlık kazanımının, devlet tarafından göçmen olarak kabul edilen kişiler için söz konusu olduğu görülmektedir. Bu durumu devletin tarihsel süreçte yaşadıklarının ve izlediği siyasetin Vatandaşlık Kanunu'na yansımaları şeklinde yorumlamak mümkündür, zira Türk hukukunda Türk soylu veya Türk kültürüne bağlı olan göçmenler için özel düzenleme bulunmaktadır. 1964 tarihli 403 sayılı TVK'nın "istisnai vatandaşlığa alınma" başlığını taşıyan 7. maddesi uyarınca; istisnai yoldan vatandaşlık kazanacaklar arasında Türk soyundan olanlarla eşleri ve reşit çocukları yer almaktadır.¹⁰ 1926 yılında çıkarılan 885 sayılı İskân Kanunu, Türkiye Cumhuriyeti toprakları dışından gelenlerin kabulü ve iskanlarını düzenleyen kanunlardan ilkidir. Kanunun 2. maddesinde göçmen olarak kabul edileceklerde aranan şartlar sıralanmaktadır ve "Türk harsına dahil olmıyanlarla ... anarşistler, casuslar, Çingenerler ve memleket haricine çıkarılmış olanlar kabul edilmezler" ifadesinden de anlaşıldığı üzere göçmenlerin "Türk harsı" (kültürü) içinde bulunmaları gerekmektedir. 885 sayılı İskân Kanunu, göçmenlerin belirlenen esaslar çerçevesinde kabul, iskân ve ülke toprakları içinde yer değiştirmelerine ilişkin temel hukuki düzenleme olarak 1934'e dek yürürlükte kalmıştır (Canan İnan, 2016: 16-17).

1934 yılında kabul edilen 2510 sayılı İskân Kanunu da 1. maddede belirtildiği üzere, Türk kültürüne bağlı olan göçmenlerin oturuş ve yayılışlarını düzenlemektedir. Kanunun 2.

maddesinde iskân için ayrılan bölgeler belirtilirken, 3. madde göçmen (muhacir) ve sığınan kişiyi (mülteci) aşağıdaki gibi tanımlamaktadır:

"Türkiye'de yerleşmek maksadile dışarıdan münferiden gelmek isteyen **Türk soyundan meskün veya göçebe ferdler** Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliğinin mütaleası alınmak şartı ile Dahiliye Vekilliğinin emri ile ve müçtemian gelmek isteyen **Türk soyundan meskün veya göçebe ferdler ve aşiretler** ve **Türk kültürüne bağlı meskün kimseler** işbu kanunun hükümlerine göre Dahiliye Vekilliğinin mütaleası alınmak şartile Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliğinin emirleri ile kabul olunurlar. Bunlara **muhacir** denir...
Türkiyede yerleşmek maksadile olmayıp bir **zaruret ilcasile** muvakkat oturmak üzere sığınanlara **mülteci** denir."

Bu maddeden anlaşıldığı üzere, Türkiye'ye göç etme ve yerleşme hakkı yalnızca Türk soyundan gelen ve Türk kültürüne bağlı kişilere tanınmıştır. Türkiye'ye göçmen (muhacir) olarak alınamayacak kişiler, 4. maddede belirtildiği gibi, Türk kültürüne bağlı olmayanlar, anarşistler, göçebe çingenerler, casuslar ve Türkiye dışına çıkarılmış olan kişilerdir. Ancak Müslüman ve Türk olduklarından ötürü "soydaş" kabul edilip makbul görülen gruplar arasında bile bir nevi hiyerarşi olduğunu belirtmekte yarar var (Danış ve Parla, 2009). Bu hiyerarşinin belirlenmesinde ise göçmenlerin geldikleri bölge rol oynamaktadır. "Soydaşlık" her ne kadar kabul sürecinde etkili bir faktör olsa da Balkanlardan gelenlerin ayrıcalığa sahip oldukları söylenebilir. Cumhuriyet döneminin ilk vatandaşlık yasası olan 1928 tarihli 1312 sayılı TVK ile en fazla sayıda vatandaşlığa alınanlar Balkan göçmenleridir (Danış ve Parla, 2009). Yine de tam anlamıyla netliğe sahip olmayan bu "makbullük hiyerarşisi"nin Türkiye'nin zaman içerisinde

¹⁰ 403 sayılı TVK'da istisnai yoldan vatandaşlığa alınabilecekler arasında sayılan "Türk vatandaşlığını herhangi bir şekilde kaybetmiş olanların sonradan doğmuş reşit çocukları, bir Türk vatandaşı ile evli olanlarla, bunların reşit çocukları, Türk soyundan olanlarla, eşleri ve reşit çocukları, bir Türk vatandaşı ile

evlenme kararıyla Türkiye'de yerleşmiş olanlar" 5901 sayılı TVK metnine dâhil edilmemiştir; yeni kanunda yalnızca "Göçmen olarak kabul edilen kişiler" ibaresi yer almaktadır.

değişen dış politika önceliklerine göre yeniden şekillendiğinin altını çizmek gerekir.¹¹

İskân Kanunu, uzun yıllar yürürlükte kaldıktan sonra, günümüzün ihtiyaçlarına yeteri kadar yanıt vermediği gerekçesiyle 5543 sayılı yeni İskân Kanunu hazırlanmış, bu Kanun 19 Eylül 2006'da kabul edilip, 20 Eylül 2006'da yürürlüğe girmiştir (Öztürk Yılmaz, 2007). Birinci maddesinde belirtildiği gibi, "göçmenlerin, göçebelerin, yerleri kamulaştırılanlar ile millî güvenlik nedeniyle yapılacak iskân çalışmalarını, köylerde fiziksel yerleşimin düzenlenmesine ilişkin uygulamaya esas şartları ve alınacak tedbirleri, iskân edilenlerin hak ve yükümlülüklerini düzenleme" amacını taşıyan 5543 sayılı yeni İskân Kanununun da bir kişinin göçmen sayılması için Türk soyundan gelme ve Türk kültürüne bağlı olma şartını koruduğu görülmektedir. Kanunun 3. maddesi göçmen, serbest göçmen, iskanlı ve münferit göçmen ile toplu göçmenleri tanımlamaktadır. Buna göre;

"d) **Göçmen: Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı olup**, yerleşmek amacıyla tek başına veya toplu halde Türkiye'ye gelip bu Kanun gereğince kabul olunanlardır.

e) **Serbest göçmen: Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı olup**, yerleşmek amacıyla tek başına veya toplu halde Türkiye'ye gelip, *Devlet eliyle iskân edilmelerini istememek şartıyla* yurda kabul edilenlerdir.

f) **İskanlı göçmen: Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı olup**, özel kanunlarla yurt dışından getirilen ve bu Kanun hükümlerine göre *taşınmaz mal verilerek iskânları sağlananlardır*.

g) **Münferit göçmen: Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı olup**, yurdumuza yerleşmek amacıyla *bir aile* olarak gelenlerdir.

ğ) **Toplu göçmen: Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı olup**, iki ülke arasında yapılan anlaşmaya göre yurdumuza yerleşmek amacıyla *toplu* olarak gelen ailelerdir."

Kanunun 4. maddesinde göçmen olarak kabul edilmeyeceklerine ilişkin hüküm ise şöyledir: "Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı olmayan yabancılar ile Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı bulunup da sınır dışı edilenler ve güvenlik bakımından Türkiye'ye gelmeleri uygun görülmeyenler göçmen olarak kabul edilmezler." İskân Kanunu'ndan görüldüğü üzere, Türk vatandaşlığının istisnai yollardan kazanımı hususunda Türk soyundan gelen ve Türk kültürüne bağlı olup, yerleşmek amacıyla gelenler göçmen kabul edilip kendilerine ayrıcalık tanınmaktadır.

Türkiye'ye göç eden topluluklardan olan ve bu çalışmanın öznesi konumundaki 1989 göçmenleri ve Ahıska Türklerinin vatandaşlık kazanımı nasıl gerçekleşmiştir? Hukuki açıdan incelendiğinde, her iki topluluk üyelerinin de Türk soylu olduklarından ötürü istisnai yoldan vatandaşlık kazanmalarının mümkün olduğu söylenebilir. 1964 tarihli 403 sayılı TVK'nın 7. maddesi c bendi uyarınca "Türk soyundan olanlarla, eşleri ve reşit çocukları" istisnai yoldan vatandaşlığa alınabilecekler arasında yer almaktadır. 2009 tarihli 5901 sayılı TVK'nın "Türk vatandaşlığının kazanılmasında istisnai haller" başlığını taşıyan 12. maddesi uyarınca da göçmen olarak kabul edilen kişiler istisnai şekilde vatandaşlık kazanabilmektedirler. Göçmen olarak kabul edilenler ise hem 1934 tarihli 2510 sayılı İskân Kanunu hem de yenilenmiş hali olan 2006 tarihli 5543 sayılı Kanun'da ifade edildiği üzere, "Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı olup", yerleşmek maksadıyla tek başına ya da toplu halde Türkiye'ye gelen kişilerdir. Ayrıca 1989 göçmenleri, Haziran 1989'da 1934 tarihli 2510 sayılı İskân Kanunu'na eklenen madde (3583 sayılı Yasa md. 1) ile göçmen addedilmiş;¹² söz konusu "ek madde

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Danış ve Parla, 2009: 136-140).

¹² Ek madde: 16/06/1989 - 3583/1 md: "Bulgaristan'dan göçe zorlanarak 1/1/1984 tarihinden sonra Türkiye'ye

gelerek yerleşmek isteyen Türk soylu kişiler 14/6/1934 tarihli ve 2510 sayılı Kanun hükümlerine göre Türk kültürüne bağlı serbest veya iskanlı göçmen sayılır"

uyarınca, göçmenlerin vatandaşlık elde etmeleri, istedikleri yerlere yerleşmeleri ve mal-mülk edinmeleri kolaylaşmıştır” (Şirin, 2011: 364).

Diğer taraftan Ahıska Türkleri için de özel bir düzenleme yapılmıştır. Bu grubun kabulü ve iskanına ilişkin olarak 1992 yılında çıkarılan 3835 sayılı Kanun'da Ahıska Türkleri serbest veya iskanlı göçmen olarak kabul edilmişlerdir. Kanunun 1. maddesi uyarınca,

“Eski Sovyetler Birliğini oluşturan cumhuriyetlerde dağınık halde yaşayan ve "Ahıska" Türkleri olarak adlandırılan soydaşlarımızdan Türkiye'ye gelmek isteyenler, en zor durumda bulunanlardan başlamak üzere, Bakanlar Kurulunca belirlenecek yıllık sayıyı aşmamak kaydıyla, serbest veya iskanlı göçmen olarak kabul olunabilirler. Bunların kabulleri ve iskanları, bu Kanun ile 2510 sayılı İskân Kanunu hükümlerine göre yapılır.”

1989 göçmenleri ve Ahıska Türklerinin vatandaşlık kazanımına ilişkin mevzuat yukarıda belirtildiği gibiyken, uygulama nasıl olmuştur? Bulgaristan göçmenleri ve Ahıska Türkleri vatandaşlık kazanma sürecinde neler yaşamışlardır? Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde bu sorulardan hareketle, görüşülen kişilerin anlatılarına dayanarak süreçte yaşananlar irdelenmektedir.

4. 1989 BULGARİSTAN GÖÇMENLERİ VE AHISKA TÜRKLERİNİN VATANDAŞLIK KAZANIMLARI

1989 yılının yaz aylarında zorunlu göçle Türkiye'ye gelen Bulgaristan Türkleri ile 1993'te iskanlı ve ağırlıklı olarak 2000'lerde serbest göçmen olarak Türkiye'ye gelen Ahıska Türklerinin vatandaşlık kazanım süreçlerinin ele alındığı bu bölümde, 2010-2013 yılları arasında bu iki Türk topluluğu mensuplarının Türkiye'ye göç ettikten

sonraki farklı hayat kurma süreçlerini anlamayı amaçlayan niteliksel bir araştırma kapsamında Marmara Bölgesi'nden seçilen dört şehirde – İstanbul, Kocaeli, Bursa ve Tekirdağ – yaşayan farklı yaş ve meslek gruplarından otuz Ahıska Türkü, kırk dokuz 1989 göçmeni ile gerçekleştirilmiş derinlemesine görüşmelerden bir kısmına yer verilmektedir.

Görüşmelerde vatandaşlık kazanımına ilişkin hususların bazıları, “Türkiye'ye gelirken girişteki bürokratik işlemler sırasında yaşadıklarınızdan söz eder misiniz? Devlet desteği gördünüz mü? Size kolaylık gösterildi mi? Yaşadığınız herhangi bir zorluk var mıydı?” sorularına yanıt olarak 1989 göçmenleri tarafından dile getirilmiştir. Esas itibarıyla, her iki grup mensuplarına sorulmuş olan Türkiye'ye geliştikten beri idari konularla ilgili yaşanan kolaylık ve zorluklar ve çift vatandaşlığa ilişkin sorular kapsamında vatandaşlık kazanımıyla ilgili ayrıntılar paylaşılmıştır. Bu çerçevede 1989 göçmenlerine sorulan sorular şunlardır: “Türkiye'ye geldiğinizden beri çeşitli konularda (ikamet izni alırken vb.) yaşadığınız kolaylıklar veya zorluklar var mıydı?”, “Bu süreç içerisinde size destek olan kişi, kurum ya da kuruluş oldu mu?” ve “Çifte vatandaşlık aldınız mı? Bunun için başvurmayı düşünüyor musunuz?” Ahıska Türklerine ise şu sorular sorulmuştur: “Türkiye'deki yasal konumunuzu nasıl tanımlarsınız (göçmen, Türk vatandaşı)? Bu konuma gelene dek yaşadıklarınızı anlatır mısınız?”, “Türkiye'ye geldiğinizden beri içinde bulunduğunuz konum gereği¹³ yaşadığınız kolaylıklar veya zorluklar var mıydı (ikamet izni alırken, ev alırken, kiraz sözleşmesi yaparken, vb. gündelik pratiklerde neler yaşadınız)?”, “Size destek olan kişi, kurum ya da kuruluş oldu mu?”, “Çifte vatandaşlık başvurusu yaptırdınız mı? Yapmayı düşünüyor musunuz?” Ayrıca Ahıska Türkleri “İş bulma sürecinde neler yaşadığınız anlatabilir misiniz?” sorusuna verdikleri yanıtta da vatandaşlıkla ilgili hususlardan söz etmişlerdir.

¹³ Bu soruda konum derken yasal statü kastedilmektedir.

Söze 1989 göçmenleri ile başlarsak, öncelikle geçici kimlik belgesi niteliğindeki “muhacir kâğıdı”ndan bahsetmek yerinde olacaktır. 1989 göçmenlerinden görüşülenlerin bazıları, Türkiye’ye ilk geldiklerinde Türkiye-Bulgaristan sınırında kayıtlarının tutulduğu, daha sonra da kendilerine “muhacir kâğıdı” denilen ve geçici kimlik belgesi olarak kullandıkları bir belge verildiğini ifade etmişlerdir:

“... Kapıkule’de, sınırda işlemler yapıldı galiba işte akşam üstüne doğru bizi Kırklareli Kepirtepe’ye bizi oraya yönlendirdiler çünkü hani toplu bir konvoyla geldik işte ne yapılacak işte prosedür nasıl diye bilmiyorduk. ...Sonra çok yoğun şey vardı işte gelince muhacir kâğıdı verilmesi gerekiyordu ve memur çok azdı. Ondan sonra o öğretmenin yönlendirmesiyle ... Orda işte birkaç gün şey yaptım, onlara orda muhacir kağıtlarının yazılmasına işte o nüfus müdürlüğü gibi bir şeydi herhalde Kepirtepe’de kurulmuş o şeyde, orda birkaç gün böyle onlara yardım ettim.” (B6)

“(Size muhacir kâğıdı verdiler ve o muhacir kâğıdıyla ki o bir nevi sizin nüfus cüzdanınız, kimlik kartınız gibi oldu, öyle değil mi?) Aynen, resmi işlemlerimizi onun sayesinde yapıyorduk. Muhacir kâğıdını tabii kısa süre içinde verdiler” (B1)

1989 göçmenleri bu “muhacir kâğıtlar”ını uzun süre kullanmamışlardır, Haziran 1989’da 1934 tarihli 2510 sayılı İskân Kanunu’na eklenen madde ile göçmen addedildiklerinden ötürü kendilerine toplu halde vatandaşlık verilmiştir. İşlemlerin tamamlanıp kimlik belgelerinin verilmesi ise 1-3 sene içerisinde gerçekleşmiş, hatta bazılarının daha da kısa sürmüştür:

“(Peki vatandaşlık işlemlerini hemen gelir gelmez başlattınız mı? O nasıl oldu?) Şimdi zaten devlet bi karar çıkardı o dönemde. Çok yardımcı oldu vatandaşlık...biz çok kolay vatandaşlık aldık, evet. Hemen bi sene içinde miydi hatırlayamıcam işte, o civarda vatandaşlığımızı aldık yani.” (B3)

“(Türk vatandaşlığı ne zaman verildi?) 6 ayda vatandaşlığımızı aldık.” (B8)

“... kimliklerimiz '92'de verildi. Eylül '92. Kimliğimde de yazıyor zaten. Hazırlandı, bütün herkese o ayda verildi. Hepsi işlem yapıldı Ankara'dan büyük ihtimalle kayıt ne yapıldıysa. Hepimize toplu '92'de verildi, nüfus cüzdanlarımız o zaman verildi.” (B1)

Diğer taraftan, görüşmecilerden biri 1989’da zorunlu göçle gelen Bulgaristan Türklerinin 1990’larda serbest göçmen olarak gelenlerle karıştırılmamaları için nüfus kayıtlarında özel bir ibarenin bulunduğundan da söz etmektedir:

“(Muhacir kâğıdı sonrasında da vatandaşlık verildi, öyle değil mi?) Verildi vatandaşlık ama şu anda nüfus kayıtlarımızda halen şu ibare yazıyor. ‘TBMM'nin işte bilmem ne sayılı kanununa göre vatandaşlık verilmiştir’ diye yazıyor. ... Bizimle ilgili TBMM'nin aldığı bir kararla diyor, bir nüfus dairesinden aldığımız zaman bu çıkıyor karşınıza. Nüfus kayıt belgesi aldığınız zaman hemen çıkıyor karşıma. Sadece nüfus kayıt belgemizde çıkıyor.” (B1)

Görüşmeciler genel itibariyle kendilerine Türk vatandaşlığı verilmesinde sorun yaşamadıklarını, gerekli durumlarda da muhacir kâğıdı kullandıklarını ifade etmektedirler:

“(Size vatandaşlık ne zaman verildi Türkiye’de, hemen verildi mi?) Hemen verildi bize. Tabii. Yani bir 4-5 ay içinde demeyim, yanlış hatırlamıyorsam - geçmiş zaman çocuktuk o zamanlar - ama hemen verildi. Çünkü yani babam almıştı. Bak bunlar bizim nüfus kağıtlarımız demişti, hatırlıyorum onu yani. Yani bu senin, bu senin, bu senin diye öyle bir şeyimiz oldu. (Ondan öncesinde tabii muhacir kâğıdınız vardı, o muhacir kâğıdı nüfus cüzdanı yerine geçiyordu, onunla yapıyordunuz işlemlerinizi.) Evet, evet, evet.” (B7)

“(Vatandaşlık gelir gelmez size verildi mi vatandaşlık?) Vatandaşlık ne zaman verildi... 1991 yılında vatandaşlık verildi. Tarihini de bilemicem net olarak ama 89’da geldik Temmuz ayında, bi iki yıl falan geçti heralde 1991 yılının gene böyle 5.- 6. aylarında falan vatandaşlık verildi. (O işlemlerde falan herhangi bir sıkıntı yaşadınız

mi o dönemde? Bürokratik işlemlerde?) Hayır, hayır yani yok yaşamadık. Yani şimdi yaşadık desek yanlış olur çünkü çok bi yoğunluk vardı yığınaklık da vardı yani o zamanlar ... o zamanlar da bize köy hizmetleri macır kâğıdı mı verdiler, öyle bi şeyler vardı. Yani macır kâğıdı diye bi kayıt vardı. O bizim kimlik yerine geçiyodu. Şeyleri yani kimlikleri alıncaya kadar.” (B4)

Görüşmecilerin çoğunluğunun aksine, bir tanesi Türkiye’ye gelişinin ikinci yılında Türk vatandaşlığını kazanamadığından ötürü üniversite sınavına muhacir kâğıdı ile girmek zorunda kalmıştır. Hatta üniversiteye kayıt yaptırırken de onu kullanmıştır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki bu görüşmecinin vatandaşlık kazanamamasının nedeni – her ne kadar görüşmede ifade etmemiş olsa da – 1989 göçmenlerinin vatandaşlık işlemlerinin yoğun olması sonucu o tarih itibarıyla o ve ailesine henüz sıra gelmemesidir. Nitekim 1992 yılında vatandaşlık kazandığını sözlerine eklemektedir:

“Ben hala Türk vatandaşı değilim üniversite sınavına girerken, göçmen kâğıdımız vardı o zaman ilk yıllarda verilen, nüfus cüzdanımız yoktu yani vatandaşlığımızı alamamıştık. Ben o göçmen kâğıdıyla normal üniversite sınavına girdim yani. O dönem herkes yabancı uyrukuzenim mesela o benden bir yaş büyüktür. İlk yıl göçmen kâğıdı olduğu için yabancı uyruklularla sınava girmişti benden bir yaş büyük üniversite sınavına kazanamadı. İkinci yıl artık vatandaş olduğu için mecbur kaldı normal üniversite sınavına girdi benim gibi... Normal üniversite sınavına girmiştim. Vee Türkiye’ye geldiğimiz ikinci yılıydı bu. ... **(1991’de sınava girdiğinizde hala vatandaşlık yoksa 1992’de mi vatandaşlık geldi?)** Evet hemen arkasından 1992 gibi geldi. **(O da biraz uzun sürmüş. O zamana kadar hep bu aile fotoğraflı olan göçmen kâğıdıyla mı işlerinizi hallettiniz?)** Göçmen kâğıdı, evet onları kullandık. Hatta üniversiteye ben kaydolarken bile göçmen kâğıdıyla kayıt yaptırdığımızı hatırlıyorum. Tabi evet bir yıl sonra aldık vatandaşlığımızı” (B5)

“Vatandaşlık kazanımının yanı sıra, göçmenlerin Bulgar vatandaşlıkları da devam

etmiştir. Bulgar hükümeti onları Türkiye’ye turist olarak gönderdiği için vatandaşlıktan çıkarmamıştı. Dolayısıyla 1989 göçmenlerinin çifte vatandaşlık hakkı vardı” (Şirin, 2011: 364). Çifte vatandaşlıkla ilgili olan durumu görüşmecilerden biri şöyle açıklamaktadır:

“Yok biz çifte vatandaşlığa başvurmadık. Şöyle. Bulgaristan’a vizeyle gittim ben, orda vatandaş olarak gözükyosunuz zaten. Gidiyorsunuz doğum kâğıdınızı alıyorsunuz, gidiyorsunuz pasaportunuzu çıkartıyorsunuz, bu kadar. Ayriyeten bir dilekçe bir şey vermiyorsunuz. Zaten oranın vatandaşıyınız. '89’da göç edenler - öyle demeyelim de turist olarak Türkiye’ye gelenler - hepsi şu anda Bulgar vatandaşı olarak kayıtlılar. Bilgileri de vardır. Oraya gittiğiniz zaman vizeyle gitseniz bile vatandaşlık bürosuna müracaat etmiyorsunuz. Doğduğunuz yere gidiyorsunuz, nüfus müdürlüğüne, ordan doğum belgenizi alıyorsunuz, gidiyorsunuz ordaki emniyet müdürlüğüne pasaportunuzu alıyorsunuz” (B2)

“Dolayısıyla, 1989 göçmeni olan bir kişi Bulgaristan’a doğum belgesi ile pasaportunu almaya gittiği takdirde çifte vatandaşlığa sahip olabilmektedir, zira Türk vatandaşlığı da kendisine verilmiş durumdadır” (Şirin, 2011: 364). Görüşmecilerden bazılarının Bulgaristan’daki haklarını yitirmek istemediklerinden ötürü çift vatandaşlığa önem verdiklerini de eklemekte yarar var.

“**(Çifte vatandaşlığınızı ne zaman aldınız peki? Daha doğrusu oranın vatandaşıydınız zaten de öyle geldiniz buraya da. Sonra gittiniz tekrar ordaki evrakları düzenlendiniz.)** Dilekçe falan filan doldurduk. **(Kaç sene oldu?)** Oldu, çok sene oldu. 14-15 sene oldu. Şimdi gidiyorum, sadece bi yol parası ödüyorum. 5 senede bi gidiyorum, pasportumu değiştiriyorum, yenilettiriyorum.” (B9)

“**(Çifte vatandaşlık aldınız değil mi?)** Aldık çünkü bizim orda haklarımız var, niye bırakacam? 65 yaşını doldurunca gidicem emeklilik hakkım var orda. Emekli olmak için gidicem oraya. Ondan sonra tarla var kayınpederimden babamdan, onların arkasına katacam.” (B10)

1989 göçüyle Türkiye'ye gelen Bulgaristan Türklerine, "soydaşlık" vurgusu yapılarak, kısa bir sürede vatandaşlık verilmiştir. Ancak 1990'larda göç edenlerin deneyimi farklı olmuştur. Bir yandan oturma izni ve vatandaşlık almada zorluk çekerken diğer yandan değişen vize rejimlerine tâbi oldukları görülmektedir. Örneğin, 2007'de kabul edilen vize uygulaması çerçevesinde her altı aylık dönemin en fazla üç ayını Türkiye'de geçirebilirler ki bu düzenleme sonucunda, göçmenlerin çoğu enformel sektörde çalıştıkları için statüleri düzensiz olmaktadır (Danış ve Parla, 2009).

1989 göçmenlerinin vatandaşlık kazanımına dair bu hususların altı çizilirken, çoğunluğu 1990'ların ikinci yarısı ile 2000'lerde Türkiye'ye göç etmiş olan Ahıska Türkleri için daha farklı bir deneyim söz konusudur. Öncelikle 2510 sayılı İskân Kanunu'na 1989 göçmenleri ile ilgili madde eklenirken, Ahıska Türklerinin Türkiye'ye kabul ve iskân edilmeleri için de bir kanun çıkarılmıştır. 3835 sayılı Kanunun 1. maddesi uyarınca,

"Eski Sovyetler Birliğini oluşturan cumhuriyetlerde dağınık halde yaşayan ve "Ahıska" Türkleri olarak adlandırılan soydaşlarımızdan Türkiye'ye gelmek isteyenler, en zor durumda bulunanlardan başlamak üzere, Bakanlar Kurulunca belirlenecek yıllık sayıyı aşmamak kaydıyla, serbest veya iskanlı göçmen olarak kabul olunabilirler. Bunların kabulleri ve iskanları, bu Kanun ile 2510 sayılı İskân Kanunu hükümlerine göre yapılır."

Bu maddeden de anlaşılacağı gibi Ahıska Türkleri, göçmen statüsünde ve dolayısıyla "istisnai yoldan" Türk vatandaşlığı kazanabilir durumdadırlar. Zaten Ahıska Türkleri bu Kanun gereğince iskanlı göçmen olarak Türkiye'ye getirilmiş, sonrasında serbest göçmen olarak gelmeyi sürdürmüşlerdir. Farklı yerlerden Türkiye'ye gelen Ahıska Türklerinin bazıları 2-3 sene içinde vatandaşlık kazanırken çoğunluğu için bu süreç uzamış ve en az 4-5 yıl sürmüştür. Hatta görüşmecilerden bazıları ancak 7 seneden sonra Türk vatandaşlığını alabildiğini söylemiştir. Bu süreçte çok para harcadığı da altı çizilen hususlar arasındadır:

"2002 senesinde vatandaş oldum. (7 sene sürmüştü?) Evet. (Niye o kadar uzun sürdü vatandaşlık çıkarılması?) Şimdi '97'de biz sadece oturma izni aldık. (O bile 1.5-2 sene sürmüştü aşağı yukarı.) Evet. Öyle onun için biraz geç oldu. Sonuçta aldık. İşte Allaha şükür diyelim." (A6)

"Elekten elediler. Mesela benim 3-4 milyarım getti nerdeyse bu kimlikten dolayı. Tabii. Çocuklarla beraber yani defalarca şeylerden geçtik ki komisyona girdiriyorlar hani bu şey var ya Kumkapı'daki NüfusMüdürlüğü, Çemberlitaş'ta, oraya git, Kumkapı'ya git, Yabancılar Şubesi, Emniyete git yani ailece git-gel, git-gel, git gel. Evraklar, noter tercüme ne bileyim. Bizim hepsi Rusça, Özbekçe, onları tercüme et, ne bileyim, her şey para yani. ... Biz neden alamadık o kadar 7 yıl? Mesela hani gün sayımı sayılıyor ya ikametgahta, eşlerimiz dışarda olduğundan dolayı. Hani bizim şeyimiz de eşlerimizin üzerine, dosyamız, gün sayımı tam olmadığından çünkü devamlı orda ya, git-gel, arada hepsi sayılmış, bütün yani bilgisayarda görülüyor hepsi. Ondan dolayı biz alamadık zorlandık. Yoksa burda olanlar aldı hemen. 2 senede de alanlar oldu, daha kolay alanlar oldu. Bizim orda erkeklerimiz orda çalıştığından dolayı böyle 7 yıl sürdü yani. Çok uzun sürdü." (A1)

Görüşmeciler arasında vatandaşlığı nispeten erken kazananlar da vardır. Üç sene içinde vatandaşlığı kazanan görüşmeciler, kendilerinin fazla beklemediklerini ancak yeni gelenler için bunun pek de kolay olmadığını şu sözlerle ifade etmektedirler:

"(Geldikten sonra ne kadar zamanda vatandaşlık verdiler size?) 3 seneden sonra bize verdi. Bize tez oldu diyorum ya tez oldu. 3 senede biz vatandaş olduk Allah razı olsun (başbakan R. T. Erdoğan'ı kastederek) Sait Erdoğan öyle zagon (kanun) çıkarttı 3 senede aldık biz. Ama yeni gelenler 5 senede olacak. Kazak gelir mi, Kırgız gelir mi, Ahıska Türkü gelir mi, hepsi bir oldu. Rus gelir mi, 5 sene diyorlar. Yeni gelen Ahıska Türkü'nü seni soruyordu burada ki sen gerçek Ahıskalı mısın, Kırgız mısın, Kazak mısın, Urus mısın? Çok soruyor çok, çok burada." (A2)

“Oturma izini ile 2 sene yaşadık sonra bi defa gene değiştik onları, gene 2 yıl, 2 yıl uzatıyordular. Sonra üçüncü yıl zaten kimliğe başvurmuştuk, kimlik verdiler. Biz o zamanda kolay aldık kimliği, şimdiki gibi çetin (zor) değildi. Kan vermeye hepimizi birden çağırdılar, bir günde kan verdik, bir günde de hepimize yazdılar, kimlik verdiler, kolay oldu o vakit. Ha şimdi çok çetindir. şimdi benim babamın babasını da soruyorlar. E benim babamın, hele ben babamı bilmiyorum ki ölüşü nerde kaldı, onun doküment diyoruz da bizde mesela pasaportuyla babamın bir tane sureti (resim) yoktur. Çocuklarım bana diyor ki ‘sen nasıl oğulsun ki babanın bi tane suretini bu zamana kadar saklamadın?’ Ula biz kaç kere sürgünlerde süründük, geldik, Özbekistan’da 20 tane ev değiştim.” (A3)

Ahıska Türklerinin Türk vatandaşlığı kazanmalarına ilişkin altı çizilmesi gereken bir husus daha vardır. Bu Türk topluluğunun Türkiye’ye Kabulü ve İşkânına yönelik 3835 sayılı Kanun hâlâ yürürlükte olmasına karşın, vatandaşlığın genel yoldan kazanılmasında aranan şartları (Türkiye’de beş sene kesintisiz ikamet etme, Türkiye’ye yerleşme kararını davranışlarıyla teyit etme, iyi ahlak sahibi olma, yeterli seviyede Türkçe konuşabilme, bakmakla yükümlü olduğu kişilerin geçimini sağlayacak gelire veya mesleğe sahip olma vb.) yerine getirmeleri durumunda 5901 sayılı TVK uyarınca, Türk vatandaşlığı kazanabilmektedirler. Bu noktada bir çelişki ortaya çıkmaktadır çünkü 3835 sayılı Kanun uyarınca, Ahıska Türkleri “göçmen” olarak kabul edilmişler ancak günümüzde Türk vatandaşlığını “genel” olarak kazanmaktadırlar (Ganiyeva, 2012: 188). Görüşmecilerden biri yakınlarından birinin vatandaşlık alamadığını dile getirirken ikamet süresinden söz ederek bu duruma işaret etmektedir:

“Yok, vatandaşlık, 3 yıl oturması lazımmış. Nikahlıdır da nikahlı olanlara 3 yıl, nikahsız olanlara 5 yıl şu an kanun çıkmış. şimdi gene oturmak zorundadır 3 yılı doldurmaya. 3 yıl bu karı nerden yesin ne etsin, kimseyi ilgilendirmiyor ki.” (A7)

Ahıska Türklerinin esasen, 5901 sayılı TVK’nın 12. maddesi uyarınca, Türk vatandaşlığına istisnai yoldan “göçmen” olarak alınmaları gerekmektedir. Ayrıca İşkân Kanunu hükümlerine göre de göçmen olarak kabul edilenlere Bakanlar Kurulu kararıyla vatandaşlık verilmesi söz konusudur. Dolayısıyla, Ahıska Türkleri göçmen statüsünde olduklarından ötürü hukuken genel yoldan değil, istisnai olarak vatandaşlık kazanabilirler. Bunun önünde herhangi bir hukuki engel bulunmamaktadır. Ancak 3835 sayılı Kanun yürürlükte olmasına karşın uygulanmamakta ve bu durum da birtakım sorunlara yol açmaktadır. Bu sorunların başında çalışma izninin verilmemesi gelmektedir. Türkiye’ye göç ettiklerinde fazla sorun yaşamadan oturma izni alabilmelerine rağmen çalışma izninde aynı durum söz konusu olmadığından ötürü Ahıskalılar epey sıkıntı çekmişler, pek çok görüşmeci kayıt dışı çalışmak zorunda kalmıştır. İki görüşmeci bunu şöyle dile getirmektedir:

“(Vatandaşlığı 3 sene sonra alabildiniz. Peki gelir gelmez oturma izni verdiler mi?) Hee verdiler. (Ama çalışma izni yok, öyle değil mi?) Yok, çalışma izni yok.İleri (önceden) var idi da şimdi vermiyirler. şimdi yok önceden vermişler, oturma izni verende çalışma izni de var idi. (‘94-‘95’te gelenler için mi?) 2002’ye kadar var idi.” (A4)

“(Peki o ilk geldiğiniz dönemde vatandaşlığınız olmadığı için yaşadığınız zorluklar var mıydı?) Tabii yani mesela ben diyorum ya kurs almışım ebe olarak almışım, diplomam var elimde. Denkliğimi de yaptırdım yani çalışabilirdim istersem, yani ebe olarak şeyde. İşte çalışma iznim olmadığı için çalışamadım, bir Bulgaristanlı yardımcı olmak istedi özel yerinde çalışmak için gittim dedi ki şey bastılar dedi ki ‘yakalanır, beni sakladılar, dedi ‘yapamıycam abla’ dedi ‘kusura bakma, yakalanırsak yani iyi bir şey olmaz’ dedi. Dedim benden ötürü senin sorumluluk altına şey yapmam, mecbur kaldım işte çocuk bakmaya gittim işte.” (A5)

SONUÇ

Bireyle devlet arasındaki hukuki bağı ifade eden vatandaşlık iki şekilde kazanılmaktadır: doğumla (asli vatandaşlık) ve sonradan. Asli vatandaşlık, devletin toprak ve/veya soy/kan esasına göre verilirken, sonradan kazanılan vatandaşlık “genel telsik” yöntemiyle, evlenmeyle, evlat edinme sonucunda ya da istisnai yoldan kazanılmaktadır.

Bir devletin geliştirdiği vatandaşlık politikalarına yansıyan vatandaşlık anlayışının benimsenmesinde belirli etkenler rol oynamaktadır. Söz konusu faktörlerin başlıca olanları, o devletin ulus anlayışı, tarihsel süreçte yaşananlar ve ülkenin göç alan veya göç veren ülke olmasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemleri ve Cumhuriyetin ilk kurulduğu dönem başta olmak üzere çeşitli dönemlerde çok sayıda göç hareketine sahne olan Türkiye’de benimsenen ve ilgili politikalara yansıyan vatandaşlık anlayışını devletin ulus anlayışının yanı sıra tarih süreç boyunca yaşananlar ve onunla iç içe geçen Türkiye’nin hem göç alan hem de göç veren bir ülke olması gerçeği de ciddi ölçüde etkilemektedir. Özellikle tarihsel süreçte yaşananlarla ilgili olarak vatandaşlık kazanılmasına ilişkin mevzuat ve yapılan hukuki düzenlemeler incelendiğinde, Türk soyundan gelen veya Türk kültürüne bağlı topluluk mensuplarının göçmen olarak kabul edildiği ve söz konusu göçmenler için özel düzenlemeler yapılmış olduğu görülmektedir.

Türk vatandaşlığının kazanılması, 5901 sayılı Türk Vatandaşlık Kanunu’na göre gerçekleşmektedir. Bu kanunun dışında Türk vatandaşlığını kazanma sonucunu doğuran kanunlardan biri İskân Kanunu’dur. Söz konusu Kanun, esas olarak göçmenlere yönelik düzenlemelerle birlikte Türk vatandaşlığının kazanılmasını ilgilendiren kuralları da içermektedir. Kanun’da açıkça ifade edildiği üzere, Türkiye’ye göç etme ve yerleşme hakkı yalnızca Türk soyundan gelen ve Türk kültürüne bağlı kişilere tanınmıştır. İskân Kanunu, uzun yıllar yürürlükte kaldıktan

sonra, günümüzün ihtiyaçlarına yeteri kadar yanıt vermediği gerekçesiyle 2006 yılında 5543 sayılı yeni İskân Kanunu ile değiştirilmiştir. Fakat belirtmek gerekir ki yeni Kanun’daki göçmen tanımında herhangi bir değişiklik yoktur.

Türkiye’ye farklı dönemlerde göç etmiş iki Türk topluluğu mensuplarının – 1989 Bulgaristan göçmenleri ve Ahıska Türkleri – Türk vatandaşlığı kazanımlarının incelendiği bu makalede, deneyimlenenlerin farklı olduğu ortaya konulmaktadır. Zorunlu göçle Türkiye’ye gelen 1989 Bulgaristan göçmenlerine, görüşülen kişilerin de ifade ettikleri gibi, vatandaşlık edinimi konusunda kolaylık tanınmıştır. Türkiye’ye göç ettiklerinde kendilerine resmi işlemlerde kullanmaları amacıyla “muhacir kâğıdı” verilmiş, bu belge Türk vatandaşlığını elde edinceye kadar onların nüfus cüzdanı yerine geçmiştir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki 1990 ve sonraki yıllarda gelen Bulgaristan Türkleri için koşullar farklı olmuştur. Ahıska Türkleri için de farklı bir durum söz konusudur. 1992 yılında çıkarılan 3835 sayılı Kanun ile Türkiye’ye göç etme ve iskân edilme hakkı tanınan bir grup Ahıska Türkü, vatandaşlık elde etmede sorun yaşamamıştır. Ancak 1990’ların sonu ve 2000’lerde serbest göçmen olarak gelenlerin vatandaşlık edinimi pek kolay olmamıştır. Kimileri en erken 2-3 senede Türk vatandaşlığı elde ederken kimilerinin 7 yıl ya da daha uzun sürmüştür. Bu durumun en olumsuz sonucu ise, çalışma izni alamamaktır. Oturma izni verildiği halde çalışma izninin olmaması Ahıska Türklerinin kayıt dışı işlerde çalışmalarına yol açmıştır.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI ORANI BEYANI VE ÇIKAR ÇATIŞMASI BİLDİRİMİ

Araştırmacılar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Araştırmacılar makaleye ortak olarak katkıda bulunmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Anbarlı Bozatay, Ş. (2010). 5901 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'na Göre Türk Vatandaşlığının Kazanılması, **Yönetim Bilimleri Dergisi** 8 (2), s. 165-182. <https://dergipark.org.tr/en/pub/comuybd/issue/4107/54093>
- Aslan, S. (2007). Citizen, Speak Turkish!": A Nation in the Making, **Nationalism and Ethnic Politics**, 13(2), s. 245-272, <https://doi.org/10.1080/13537110701293500>
- Aybay, R. (2008). **Vatandaşlık Hukuku**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Battır, O. (2021). **Dünden Bugüne Uluslararası Göç: Kuram, Algı ve Siyasa**, Ankara: Nobel Bilimsel Eserler (Genişletilmiş 2. Basım)
- Bellamy, R. (2008). **Citizenship: A Very Short Introduction**, New York: Oxford University Press
- Bilge, Ö. (2020). Vatandaşlık Kavramı ve Vatandaşlık Hukukunu Etkileyen Faktörler Hakkında Değerlendirme, **Güvenlik Çalışmaları Dergisi**, 22 (1), s. 129-150. <https://dergipark.org.tr/en/pub/gcd/issue/55220/700765>
- Brubaker, R. (1989). *The French Revolution and the Invention of Citizenship*, French Politics and Society, 7 (3), s. 30-49. <https://www.jstor.org/stable/42844105>
- Brubaker, R. (1992). **Citizenship and Nationhood in France and Germany**, USA: Harvard University Press
- Brubaker, R. (2009). **Fransa ve Almanya'da Vatandaşlık ve Ulus Ruhu**, Ankara: Dost Kitapevi.
- Caymaz, B. (2007). **Türkiye'de Vatandaşlık Resmi İdeoloji ve Yansımaları**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,
- Cohen, J. L. (1999). *Changing Paradigms of Citizenship and the Exclusiveness of the Demos*, **International Sociology**, 14 (3), s. 245-268. <https://doi.org/10.1177/026858099901403002>
- Erdem, B. B. (2011), **Türk Vatandaşlık Hukuku**, İstanbul: Beta, (2. Baskı)
- Evrar Topuzkanamış, Ş. (2019). 1982 Anayasasında Temel Hak ve Özgürlükler, **D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi**, Prof. Dr. Durmuş TEZCAN'a Armağan, 21 (Özel S.), s. 1767-1793, <https://hukuk.deu.edu.tr/wp-content/uploads/2019/09/SAFAK-EVRAN-TOPUZKANAMIS.pdf>
- Faist, T. (2003). **Avrupa Birliği İçinde Toplumsal Yurttaşlık**, (Çev.: Özgür Bal, Pelin Ünsal), Ayhan Kaya, Günay, Göksu Gökdoğan (Ed.), *Uluslararası İlişkilerde Sınır Tanımayan Sorunlar içinde*, s. 191-218. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Ganiyeva, S. (2012). *Ahıska Türklerinin Türkiye'ye Göç Etmesi ve Türk Vatandaşlığına Alınması ile İlgili Hukuki Sorunlar*, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 20 (1), s. 175-199. <https://doi.org/10.15337/SUHFD.2017.74>
- Göztepe, E. (2003). *Yurttaşlığın Kamusal Ve Ulusüstü Boyutu: Avrupa Yurttaşlığı Ve „Göçmen Forumu“ Örnekleri*, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 52(4), s. 229-248. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/628755>
- Heater, D. (2007). **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, (Çev: M. Delikara Üst), Ankara&İstanbul: İmge Yayınları.

- İçduygu, A., S. Erder ve Ö. F. Gençkaya (2014), *Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus-devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere, MireKoç Araştırma Raporları 1/2014*
- Joppke, C. (1999). *How immigration is changing citizenship: a comparative view*, **Ethnic and Racial Studies**, 22(4), s. 629-652, <https://doi.org/10.1080/0141987993293233>
- Kirişçi, K. (1995). *Refugee Movements and Turkey in the Post-World War II Era, Boğaziçi Research Papers*, ISS/POLS 95-01.
- Kişisel Görüşme (2010). B1 (Kadın, 48, Bulgaristan), 18 Temmuz.
- Kişisel Görüşme (2010). B2 (Erkek, 40, Bulgaristan), 15 Temmuz.
- Kişisel Görüşme (2011). B3 (Erkek, 59, Bulgaristan), 10 Temmuz.
- Kişisel Görüşme (2011). B4 (Erkek, 53, Bulgaristan), 10 Temmuz.
- Kişisel Görüşme (2011). B5 (Kadın, 38, Bulgaristan), 29 Temmuz.
- Kişisel Görüşme (2011). B6 (Kadın, 41, Bulgaristan), 30 Mayıs.
- Kişisel Görüşme (2010). B7 (Kadın, 33, Bulgaristan), 26 Temmuz.
- Kişisel Görüşme (2010). B8 (Erkek, 68, Bulgaristan), 13 Temmuz.
- Kişisel Görüşme (2010). B9 (Kadın, 73, Bulgaristan), 27 Temmuz.
- Kişisel Görüşme (2010). B10 (Kadın, 55, Bulgaristan), 27 Temmuz.
- Kişisel Görüşme (2011). A1 (Kadın, 40, Özbekistan), 26 Haziran.
- Kişisel Görüşme (2011). A2 (Erkek, 82, Ahıska), 15 Haziran.
- Kişisel Görüşme (2011). A3 (Erkek, 77, Ahıska), 12 Temmuz.
- Kişisel Görüşme (2011). A4 (Kadın, 70, Ahıska), 12 Temmuz.
- Kişisel Görüşme (2011). A5 (Kadın, 51, Özbekistan), 15 Temmuz.
- Kişisel Görüşme (2011). A6 (Erkek, 55, Kırgızistan), 16 Temmuz.
- Kişisel Görüşme (2011). A7 (Kadın, 44, Özbekistan), 14 Haziran.
- Marshall, T.H ve T. Bottomore (2000). **Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar**, (Çev: Ayhan Kaya), Ankara: Gündoğan Yayınları
- Nomer, E. (2017). **Türk Vatandaşlık Hukuku**. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Osmanağaoğlu, C. (2004). **Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tâbiyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi**, İstanbul: Legal Yayıncılık
- Öztürk Yılmaz, N. (2007). *5543 Sayılı İskân Kanunu Hükümleri Uyarınca Türk Vatandaşlığının Kazanılması*, **TBB Dergisi**, 68, s. 241-264. <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2007-68-290>
- Öke, M. K. ve S. Kurt Topuz (2010). **Eşit Yurttaşlık Hakları Bağlamında Çingene Yurttaşların Sosyal ve Ekonomik Haklara Erişimi: Edirne Örneği**, Sempozyum Bildirileri içinde, II. Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu (Denizli), Pamukkale Üniversitesi, s. 265-278.
- Pilgram, L. (2011). **International law and European nationality laws**. EUDO Citizenship Observatory, RSCAS/EUDO-CIT-Comp. 2011/12011/01. https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/19455/EUDO_CIT_2011_01_Pilgram.pdf?sequence=1&isAllowed=y

- Polat, E. G. (2011), *Osmanlıdan Günümüze Vatandaşlık Anlayışı*, **Ankara Barosu Dergisi**, 3, s. 127-157
- Şirin, N. A. (2011). **1989 Zorunlu Göçü ve Göçmenlerin Sosyal Entegrasyonu: Tekirdağ'daki Bulgaristan Göçmenleri Üzerine Bir Çalışma**, Bildiriler Kitabı içinde, Uluslararası Balkan Kongresi: 21'inci Yüzyılda Uluslararası Örgütlerin Güvenlik Yaklaşımları ve Balkanlar'ın Güvenliği (Kocaeli), Kocaeli Üniversitesi, s. 354-371.
- Şit Köşgeroğlu, B. (2017), *İstisnai Yoldan Vatandaşlığın Kazanılmasına İlişkin Genel Esaslar ve Son Değişiklikler Çerçevesinde Türk Vatandaşlığının İstisnai Yoldan Kazanılması*, **Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi**, 7(1), s. 169-198, <https://dergipark.org.tr/en/pub/hacettepehdf/issue/46371/582806>
- Tiryakioğlu, B. (2006). *Multiple Citizenship and its Consequences in Turkish Law*, **Ankara Law Review**, 3 (1), s. 1-16, https://doi.org/10.1501/Lawrev_0000000028
- Waldrauch, H. (2006). **Methodology for comparing acquisition and loss of nationality**. Rainer, B., Ersbøll, E., Groenendijk, K., Waldrauch, H. (Ed.). *Acquisition and Loss of Nationality, Policies and Trends in 15 European Member States Vol 1: Comparative Analyses içinde*, s. 105-119. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Yavuz, H. (2013). *İsrail Devleti'nin Vatandaşlık Sorunsalı: Hiyerarşik Kimlikler ve Eşitlik Talepleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yıldırım, Y. (2019). *Fransız Devrimi'nde Yurttaşlık ve Etkilerine Dair Bir Değerlendirme*, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 21 (Ek Sayı), s.251-271. <https://doi.org/10.26468/trakyasobed.374267>.
- Yıldız, A. (2017). *Göç ve Entegrasyon Politikalarında Vatandaşlık*, **Göç Araştırmaları Dergisi**, 3 (1), s. 36-67. <https://dergipark.org.tr/en/pub/gad/issue/43547/532787>

APA Aydoğın, S. (2021) RUSYA VE ÇİN'İ ŞANGHAY İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ'NÜN OLUŞUMUNA GÖTÜREN SEBEPLERİ. Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22 (3), 135-149.
DOI 10.53443/anadoluibfd.979690

Araştırma Makalesi
Başvuru Tarihi: 06.08.2021
Kabul Tarihi: 13.09.2021

Research Article
Date Submitted: 06.08.2021
Date Accepted: 13.09.2021

RUSYA VE ÇİN'İ ŞANGHAY İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ'NÜN OLUŞUMUNA GÖTÜREN SEBEPLER

Sevim Aydoğın¹

ÖZET

Anahtar Kelimeler:

- ❖ Çin,
- ❖ Rusya,
- ❖ Şanghay İşbirliği Örgütü,
- ❖ Çok kutupluluk,
- ❖ Amerikan hegemonyası

Çin ve Rusya arasında tarihsel olarak çok eskiye dayanan ilişkiler, Soğuk Savaşın ardından farklı bir boyuta ulaşmıştır. Şanghay İşbirliği Örgütü, Soğuk Savaş sonrasında bu iki ülkenin yakınlaşmasının ve etkileşiminin en önemli örneği olmuştur. Fakat bu yakınlaşma, temelinde işbirliği olmasının yanı sıra rekabeti de barındıran, tarafların birbirlerini denetlemeye ve kontrol altında tutmaya çalıştığı ama aynı zamanda da bölgedeki diğer aktörlerin varlığını kısıtlamaya çalıştıkları çok boyutlu ilişkileri içermektedir. Bu kapsamda, çalışma Rusya ve Çin'i bu çok fonksiyonlu yapının oluşumuna götüren sebepleri analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaç dâhilinde, örgütün kuruluş sebebini idrak edebilmek adına tarihsel yaklaşıma ve mukayese yöntemine başvurulmuştur. Değerlendirme sonucunda her iki aktörün de uluslararası sistemde çok kutupluluk oluşturabilmek ve bölgede hem Amerikan hegemonyasını sınırlandırabilmek hem de güçlerini arttırabilmek adına Şangay İşbirliği Örgütü'nü oluşturmaya karar verdikleri tespit edilmiştir.

THE REASONS LEADING RUSSIA AND CHINA TO THE FORMATION OF SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION

Sevim Aydoğın

ABSTRACT

The relations of China and Russia that date back to history, have achieved different aspect after the Cold War. The Shanghai Cooperation Organization, after the Cold War, has been the most important example of these two countries' rapprochement and interaction. However this rapprochement that has harboured competition in addition to cooperation, includes multidimensional relationships in which the sides try to inspect and control each others and at the same time to restrict existing the other actors in the region. In this context, the study aims to analyze the reasons that led Russia and China to the formation of this multifunctional structure. For this purpose, historical approach and comparison method were used in order to understand the reason for the establishment of the organization. As a result of the evaluation, it was detected that both actors decided to establish the Shanghai Cooperation Organization in order to create multipolarity in the international system and in the region both to limit the American hegemony and increase their power

Keywords:

- ❖ China,
- ❖ Russia,
- ❖ Shanghai Cooperation Organization,
- ❖ Multipolarity,
- ❖ American hegemony

¹Yüksek Lisans Mezunu, aydogansevimm@gmail.com , <https://orcid.org/0000-0002-6075-0546>

1. GİRİŞ

Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu tarih itibariyle, Çin ve Rusya (Sovyetler Birliği) arasındaki ilişkiler hep inişli çıkışlı seyretmiştir. Ancak taraflar arasındaki ilişkiler, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve Soğuk Savaş atmosferinin ortadan kalkması dolayısıyla da devletlerin diplomatik araçlarla ve işbirlikleri ile amaçlarına ulaşabilecekleri bir ortamın oluşması ile farklı bir boyuta dönüşmüştür. Taraflar arasındaki ilişkiler rekabet unsurunu da içinde barındırmasına rağmen kurulacak işbirliği ortamının çıkarlarını daha iyi koruyacağına inanan Rusya ve Çin gerek bölgesel sorunları çözebilmek ve bölgesel istikrarı sağlayabilmek gerekse ABD hegemonyasını zayıflatabilmek ve kendi hegemonyaları için güç kazanabilmek adına kurumsallaşmayı tercih etmişlerdir. 1996 yılında Şanghay Beşlisi formatında oluşan ilk kurumsallaşma hareketi, zamanla yeni üyelerin gelmesi ve fonksiyonlarını genişletmesi sonucunda 2001 yılında Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) formuna dönüştürülmüştür. Hem Rusya hem de Çin, ŞİÖ'nün oluşturulması ve mevcudiyeti konusunda benzer hedeflere sahip olmakla birlikte farklı gayelerle de örgüte ihtiyaç duymaktadırlar.

Rusya ve Çin'i 21. yüzyılın mücadele alanı olarak görülen Orta Asya, daha geniş tabirle Avrasya kıtasında, tek hâkim güç olmak yerine bir örgüt etrafında bölge devletleri ile bir araya gelmeye iten sebeplerin neler olduğu, bu makalenin çalışma sorusunu teşkil etmektedir. Çalışma boyunca tarafları bu örgütün oluşumuna götüren sebepler irdelenmektedir. Bu kapsamda, ilk etapta, ŞİÖ'ne giden süreçte Rusya ve Çin arasındaki inişli çıkışlı ilişkiler ve Şanghay Beşlisi bünyesinde yapılan toplantılar ile tarafların hangi konulara odaklandığından bahsedilmektedir. Akabinde sırasıyla Rusya ve Çin açısından, ŞİÖ'nün hangi gerekçelerle oluşturulmak istendiği ve örgüt bünyesinde oluşturulan işbirliklerinin tarafların hangi çıkarları ile örtüştüğü incelenmektedir. Sonuç bölümünde ise ŞİÖ'nün oluşturulma sebepleri ile ilgili genel bir değerlendirilme yapılmaktadır.

2. ŞANGHAY İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ'NÜN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. Şanghay İşbirliği Örgütü Öncesindeki Tarihsel Süreç

Tarihsel olarak derin kökleri olan Çin-Rusya ilişkileri, kimi zaman belirgin işbirliklerinin kimi zamansa keskin gerginliklerin olduğu bir düzlemde seyretmektedir. Bu ilişkiler değişen çıkarlar, ekonomik ve siyasi sistem, hükümetler ve izledikleri politikalar, tarafların uluslararası sistemde var olma amaçları ve bu doğrultuda izledikleri siyasetle doğrudan ilişkili olarak inişli çıkışlı bir seyrinde ilerlemektedir (Salum, 2013: 213). Şanghay İşbirliği Örgütü'nün kuruluş sürecini ve amacını anlayabilmek için bu iki önemli aktör arasındaki inişli çıkışlı ilişkiyi idrak edebilmek oldukça önem arz etmektedir.

1949 yılında bir başka ifadeyle, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) öncülük ettiği iki kutuplu Soğuk Savaş döneminin ilk yıllarında kurulan Çin, ideolojik benzerliklerin yanı sıra dönemin de etkisiyle SSCB ile daha yakın ilişkiler kurmuştur. ABD'ye karşı SSCB'yi dost olarak gören Çin hükümeti ile Sovyetlerin ilk yakın teması, 1950 yılında imzalanan "Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Antlaşması" ile olmuştur (Akman, 2015: 311-312). Bu antlaşma, Soğuk Savaş zemininde tarafların imzaladığı ilk antlaşma olmakla birlikte Batı karşıtı izler barındırmaktadır. Aynı zamanda antlaşmanın Avrasya dengesinin oluşumu bakımından erken bir sinyal niteliğinde olduğu düşünülmektedir (Cohen, 2001).

Taraflar arasında hızla başlayan dostluk ilişkisi aynı hızla devam etmemiş aksine bir takım görüş ayrılıklarından dolayı anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Öncelikle Josef Stalin sonrası göreve gelen Nikita Kruşçev'un, Stalin'den farklı politikalar izlemesi, taraflar arasındaki anlaşmazlıkların temelini oluşturmuştur. Kruşçev'in belirli bir dönem Batı ile 'barış içinde bir arada yaşama' politikasını takip etmesi, Çin hükümeti tarafından hedeften sapma ve ideolojiye ihanet olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra sosyalizm için devrimin tek yol olmadığını ve demokratik yollarla da sosyalizmin yayılabileceğini söyleyen Kruşçev,

Çin tarafından ikinci kez ihanetle ve Batıya taviz vermekle suçlanmıştır. Dolayısıyla 1950’de kurulan dostluk, daha sonraki yıllarda yerini gerilim ve anlaşmazlıklara bırakmıştır (Güneş, 2015: 840).

Taraflar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar, 1960’larda yaşanan sınır sorunları ile biraz daha büyümüştür. Tüm bu yaşananlar, Çin’i SSCB’den uzak politikalar izlemeye teşvik etmiştir. Ayrıca Sovyetlerin 1957 yılında Sputnik 1 uydusunu uzaya gönderip, ABD’ye karşı koz elde etmesi sonucunda kendine güven kazanması ile “barış içinde bir arada yaşama politikası” nı terk etmesi neticesinde daha sert ve saldırgan politikalar izlemesi, Çin’in Sovyetlerden uzaklaşması için başka bir sebebi teşkil etmektedir. Bu durumların sonucunda, Çin kısmen de olsa Avrupa Topluluğu ve ABD ile yakınlaşma çabasına girmiş ve Sovyetlere karşı koz elde etmeye çalışmıştır (Başçıl, 2013: 49).

1980’li yıllara gelindiğinde ise taraflar arasında kötüye giden ilişkilerde yumuşama sinyalleri kendisini göstermiştir. Çünkü Sovyetlere karşı ABD ile yakınlaşma çabasına giren Çin hükümeti istediği kozu elde edememiştir. Aksine toprak bütünlüğü ve iç işlere karışmama prensiplerinde hassas olmasına rağmen Tayvan’a ABD tarafından ekonomik ve askeri yardım gidince, ABD-Çin yakın teması bozulmuştur (Güneş, 2015: 841). Ayrıca SSCB tarafından 30 yıl aradan sonra devlet başkanı düzeyinde Çin’e ziyaret gerçekleşmesi, Çin-SSCB ilişkilerinin normalleşmesini sağlamıştır. Bunun haricinde, 1989 Tiananmen Meydanı olaylarında Batı ve ABD tarafından ciddi anlamda eleştiri alan Çin, Sovyetlerden yakınlık görmüştür. Tiananmen Meydanı olayları sonrasında Çin, Batı tarafından ambargolarla cezalandırılırken, Sovyetler bu olayların ikili ilişkilerde herhangi bir sorun yaratmayacağını belirtmiştir (Akman, 2015: 312). Sovyetlerin bu tutumunda Gorbaçov’un izlediği politikaların ciddi anlamda etkisi olmuştur. Sovyetler nasıl ki bu dönemde ABD ve Batı ile işbirliği ve barışçıl ilişkilerden bahsediyorsa aynı strateji Doğu Asya ve Çin için de geçerli olmuştur (Kısacık, 2012).

1990’lı yıllarda uluslararası sistemde meydana gelen değişimler, Sovyet-Çin ilişkileri

açısından da önemli sonuçları beraberinde getirmiştir. Öncelikle, 1991 yılında SSCB’nin dağılması hem uluslararası sistemde hem de bölgede önemli değişiklikler yaratmıştır. Sovyetler Birliği’nin çöküşü, iki kutuplu sistemi ortadan kaldırması ile hem Doğu Bloku’nu yıkmış hem de ABD’yi uluslararası sistemde tek süper güç yapmış ve tek kutuplu sistemin zeminini oluşturmuştur (Wohlforth, 1999’dan aktaran Aydın ve Bakıncak, 2016: 98). Sovyetler Birliği’nin çöküşü bölgesel olarak 5 Orta Asya devletinin (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan) bağımsızlığını kazanmasına vesile olmuştur. Ancak bu devletler Sovyet otoritesinden kurtulmalarına rağmen, yönetimlerinde Sovyet yanlısı liderler olduğundan bağımsızlık sorunsalının yanı sıra birçok sorunla da karşılaşmışlardır. Ayrıca 1991 yılından sonra, bu coğrafya hem büyük güçlerin mücadele alanı hem de bölge ülkeleri açısından istikrarsızlığın, radikal dini hareketliliğin, ekonomik ve siyasi bunalımın ve güvenlik sorununun merkezi haline gelmiştir (Frost, 2009: 83).

1990’larda yaşanan bu değişimlere ek olarak 21. yüzyılın yeni rekabet alanının Orta Asya, daha geniş tabirle Avrasya kıtası olması yeni güç dinamiklerinin ve çıkar hesaplarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. ABD sistemin tek süper gücü olarak burada da varlığını sürdürmek istemiştir. Fakat Sovyetler Birliği’nin varisi olan Rusya, eski toprakları olan ve kendisinin arka bahçesi olarak tanımladığı bu coğrafyada yeniden hâkim olmayı arzulamıştır (Aydın, 2015: 1-2). Çin ise tam yükseliş dönemine gelen bu süreçte jeopolitik önemi ve enerji kaynakları açısından zenginliği nedeniyle bu coğrafyadaki mücadeleye dâhil olmuştur (Ekrem,2011: 6).

Soğuk Savaşın bitmesi hem Rusya hem de Çin açısından, diplomatik araçlarla amaçlarına ulaşabilecekleri bir ortam getirmekle beraber, iki aktör açısından zaman zaman rekabeti de ortaya çıkarmıştır (Salum,2013: 213). Ancak yeni uluslararası düzene ayak uydurma çabası ve çıkar kaygıları, tarafların rekabetten ziyade daha çok işbirliğine odaklanmalarına yol açmıştır (Andaç, 2015: 3). Nitekim taraflar arasında gerçekleşen üst düzey ziyaretler, devletlerarası ilişkilerin

gelişmesine yardımcı olmuştur. Bu doğrultuda en büyük ve ilk adım 1991 yılında imzalanan 'Sınırların Belirlenmesi ve Çizilmesi Antlaşması' olmuştur (Kısacık, 2012). Bu antlaşma, 1964 yılında başlayan ve 1991 yılına dek dondurulan sınır çatışmasının çözümüne yöneliktir. Antlaşma ile iki ülkenin doğu sınırı %98 oranında çizilmiştir fakat geriye kalan %2'lik kısım hala taraflar arasında sorun teşkil etmektedir (Özbay, 2006).

1991 yılında imzalanan antlaşmanın ardından, 1992 yılında ortak bir bildiri ile iyi ilişkiler ve ortaklık (Akman, 2015: 312) üzerine vurgu yapıldıktan sonra askeri ve teknolojik işbirliği antlaşması yapılmıştır. 1994 yılında ise 'Yapıcı Ortaklık Antlaşması' imzalanmış ve iki ülke nükleer silahlarını birbirlerine hedef göstermemeyi taahhüt etmiştir. Bu tarihten sonra iki ülke arasında karşılıklı bağımlılığı artıracak birçok stratejik antlaşma imzalanmıştır (Kısacık, 2012).

Sınır sorununun büyük oranda çözülmesinden sonra gerçekleşen işbirlikleri haricinde, taraflar arasında yakınlaşmayı sağlayan diğer bir itici güç bölge kaynaklı güvenlik sorunları olmuştur. 1991 yılında bağımsızlığına kavuşan 5 Orta Asya ülkesi kendi içlerinde ve karşılıklı olarak ekonomik, siyasi, kültürel, etnik ve dini konularda sıkıntılar yaşamaktadırlar. Bu gerginlikler, sınır güvenliği sorununu ortaya çıkarmakta ve aynı zamanda bölgede istikrarsızlığa neden olmaktadır. Bölgedeki istikrarsızlık hali, bu dönemde Rusya'nın sorun yaşadığı Çeçenya bölgesi ve Çin'in sorunlu bölgesi Doğu Türkistan için de tehlike yaratmıştır. Gerek Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanması gerekse istikrarsızlık hali, Rusya ve Çin'in bahsi geçen alanlarda hâkimiyet kurmalarını zorlaştırmıştır (Altundağ, 2016/1: 105).

Orta Asya'daki istikrarsızlık hali, Soğuk Savaş sonrasında küresel rekabetin merkezi haline gelen ve enerji kaynakları açısından da zengin olan bölgenin hâkimiyet mücadelesini taraflar açısından riske atmıştır (Aydın, 2015: 2). Ayrıca bölgedeki istikrarsız gidişatın enerji kaynakları üzerinde yarattığı tehlike, enerjiye bağımlı olan Çin açısından risk teşkil etmektedir. Öte yandan Orta Asya ülkelerinin ekonomilerinin enerji gelirine olan bağımlılığı da bölgedeki sınır ve güvenlik sorunları ve istikrarsızlık hali ile doğrudan ilintilidir. Sonuç

itibariyle, her açıdan bakıldığında bölgedeki sınır sorunları ve istikrarsızlık hali hem bölgesel güvenlik hem de Rusya ve Çin'in güvenlik çıkarları ve egemenlik kaygıları açısından oldukça önem arz etmektedir (Ekrem, 2011: 24). Dolayısıyla bu durum tarafların çoğu zaman işbirliğini tercih etmelerini de zorunlu kılmaktadır.

Bölgedeki tüm aktörler açısından önem arz eden sınır sorununa çözüm bulmak ve güvenliği arttırmak amacıyla, 1996 yılında Çin, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan, Çin'in Şanghay şehrinde bir araya gelmişlerdir. Bu görüşmenin ardından, "Sınır Bölgelerindeki Askeri Alanlarda Güven Arttırıcı Önlemlere İlişkin Antlaşma" imzalanmıştır (Özdaşlı, 2012: 109). Bu antlaşma ile taraflar, sınır bölgelerinde askeri faaliyette bulunmamayı ve sınırın 100 km yakınındaki olası faaliyetlere karşı diğer devleti/devletleri bilgilendirmeyi taahhüt etmişlerdir. Bu bilgilendirme sonucunda, gerekirse devlet/devletler bu faaliyetleri izlemek amacıyla gözlemci gönderebilecektir. Aynı zamanda, antlaşma ile devletler karşılıklı saldırmazlık konusunda hem fikre varmakla birlikte olası sınır sorunlarını önlemek amacıyla tedbirler almışlardır. Dolayısıyla antlaşma ile hem sınır konusu güvenceye alınmış hem de karşılıklı güven ortamının doğmasına zemin hazırlanmıştır. Nihayetinde, bu güven ortamı "Şanghay Beşlisi" adlı, Şanghay İşbirliği Örgütü'nün selefi niteliğinde yeni bir oluşumun ortaya çıkmasını sağlamıştır (Akman, 2015: 313).

1996 yılında oluşturulan ve ilk toplantısı yapılan Şanghay Beşlisi'nin, ikinci toplantısı 24 Nisan 1997 yılında Moskova'da düzenlenmiş ve yine sınır konusu ana gündem maddesi olmuştur. Çünkü taraf devletler, sınır ve güvenlik sorunlarını çözdükten sonra diğer alanlarda daha sağlam işbirliği kurulabileceğine inanmaktadır. Bu inanç, tarafların sınır bölgelerinde asker ve silah sayısını azaltmayı taahhüt ettikleri, "Sınır Bölgelerinde Askeri Gücün Karşılıklı Azaltılması Antlaşması" nın imzalanmasını sağlamıştır (Özdaşlı, 2012: 110).

Şanghay Beşlisi'nin üçüncü toplantısı, Kazakistan'ın başkenti Almatı'da 1998 yılında gerçekleşmiştir. Diğer iki toplantıda yapılan sınır antlaşmalarının verdiği güven ile bu toplantıda ilk

kez ekonomik konular görüşülmüştür. Taraf devletler, bölgenin ve kendi ekonomilerinin kalkınması için ekonomik ve ticari konularda işbirliği yapılması gerektiğini vurgulamışlardır (Bekcan, 2012: 76). Bu işbirliğinin bir ayağını Kazakistan-Çin arasında inşa edilmesi planlanan boru hattı projesi oluşturmuştur. Ayrıca yine Kazakistan-Çin arasındaki sınır sorunu büyük ölçüde çözülmüştür. Son olarak bağımsızlık sonrasında Orta Asya devletlerinde baş gösteren yasadışı suç örgütleri ve dini örgütlenme sorunları da özellikle Çin ve Rusya açısından güvenlik sorunsalına yol açtığı için gündeme gelmiştir (Akman, 2015: 313).

Taraflar arasındaki dördüncü toplantı Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te, 1999 yılında gerçekleştirilmiştir. İlk etapta yasadışı suç ve suç örgütleri, dini aşırıcılık ve göç konularında mücadele ve dayanışma vurgusu yapılmıştır. Fakat bu toplantının ana gündem maddesi, taraflar için iki açıdan önem arz eden NATO'nun 1999'da gerçekleştirdiği Kosova operasyonu olmuştur. Birincisi, taraflar insan haklarına bağlı olduklarını belirtmişler fakat bu bağlılığın herhangi bir devletin iç işlerine karışmayı gerektirmediğinin altını çizmişlerdir. Özellikle Çin'in Doğu Türkistan, Tayvan ve Tibet'teki faaliyetleri ile Rusya'nın Çeçenistan politikası düşünüldüğünde bu konuyu gündeme getirme sebepleri anlaşılmaktadır (Bekcan, 2012: 77). İkincisi, hâlihazırda Çin'in ve Rusya'nın gündeminde olan ABD ve NATO karşıtı söylem, Kosova operasyonunun ardından tüm taraflar tarafından dile getirilmiştir ve bu söylem bölgede ABD ve Batı karşıtlığına zemin hazırlamıştır. Ayrıca bu söylem, ABD'nin yarattığı tek kutuplu sisteme karşı çok kutuplu bir sistem yaratma arzusunu ortaya çıkarmıştır. Bu olgu, Şanghay İşbirliği Örgütü'nün zemini oluşturan önemli bir husustur ve temelinin bu toplantıda atıldığını söylemek mümkündür (Andaç, 2015: 6).

Taraflar arasındaki beşinci toplantı ise Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'de 2000 yılında düzenlenmiştir. Toplantının dikkat çekici yanı yapının büyütülme isteğinin olduğunu gösteren, Özbekistan'ın toplantıya çağırılması durumudur. Güvenlik, terörizm, ayrılıkçı dini ve etnik hareketler ve ekonomi konuları yine gündeme gelmekle beraber bu toplantıda, uluslararası toplumda tepki

almasına rağmen, Çin'in Tayvan, Rusya'nın ise Çeçenya'daki faaliyetlerine destek çıkmıştır. Bu destek Çin ve Rusya'nın bu bölgesel birlikteliği neden istediklerini açıklayan önemli bir husustur. Son olarak, Bişkek'te anti-terör merkezi açan taraflar askeri alandaki işbirliğini büyütme istediklerinin sinyalini vermişlerdir (Akman, 2015: 313).

Taraflar arasındaki altıncı toplantı ise 2001'de Şanghay'da organize edilmiştir. Bir önceki toplantıya davet edilen Özbekistan, bu toplantıda taraf devletlerin onayı ile üyeliğe kabul edilmiştir. Aslında aralarındaki rekabetten dolayı Kazakistan bu üyeliğe sıcak bakmasa da Rusya'nın ve Çin'in bölgedeki istikrar ve işbirliği ortamının sağlanması konusundaki ısrarları ve istekleri Kazakistan'ın onay vermesini sağlamıştır. Bu üyeliğe birlikte altı üyeli bir yapı haline gelen Şanghay Beşlisi artık tamamen Şanghay İşbirliği Örgütü'ne dönüşmüştür (Özdaşlı, 2012: 114).

2.2 Şanghay İşbirliği Örgütü

Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ), 2001 yılında Rusya ve Çin liderliğinde ortaya çıkan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'ın da dahil olduğu 6 üyeli bir yapılanmadır (Andaç, 2015: 6). ŞİÖ'nün temel hedefinde uluslararası ve bölgesel barış ve güvenliği tehdit eden terörizm, ayrılıkçı hareketler ve aşırıcılık sorunlarını çözmek yer almaktadır (Frost, 2009: 84). Ancak örgüt, küresel güç olma iddiasında bulunan iki devleti barındırması itibarıyla sınır ve güvenlik sorunlarını çözmekten öte hedefleri olduğunun sinyallerini vermektedir.

ŞİÖ'ü 2001 yılında kurulan da kurumsallaşması Haziran 2002'de St.Petersburg'da yapılan ŞİÖ devlet başkanları toplantısında gerçekleşmiştir. Bu toplantıda, ŞİÖ tüzüğü kabul edilmiş bu tüzük ise 2003 yılında yürürlüğe girmiştir. Tüzük örgütün yapısı, amaçları, prensipleri, temel aktiviteleri ve işleyişi hakkında bilgi vermektedir. Buna göre, ŞİÖ'nün temel amaçları;

“üye devletler arasında komşuluk ve karşılıklı güven ilişkisini güçlendirmek; siyaset, ticaret, ekonomi, kültür ve bilim-teknoloji aynı zamanda eğitim, enerji, ulaşım, turizm, çevrenin korunması ve diğer alanlarda işbirliğini sağlamak ve

geliştirmek; bölgede istikrarın, güvenliğin, barışın sağlanması ve devam etmesi yönünde toplu girişimlerin sağlanması ve demokratik, adil ve orantılı yeni uluslararası siyaset ve ekonomi düzeni kurmak" (SCO, 2017) şeklindedir.

Bahsi geçen amaçlar doğrultusunda, ŞİÖ coğrafi sınırlarını genişletmeye ve etki alanını arttırmaya başlamıştır. 2017 yılında Hindistan ve Pakistan'ın üye olmasının ardından Afganistan, Belarus, İran ve Moğolistan gözlemci statüsünde kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra, ŞİÖ Azerbaycan, Ermenistan, Kamboçya, Nepal, Türkiye ve Sri Lanka olmak üzere altı diyalog partnerine sahiptir (SCO, 2017). Bu genişleme hareketleri, örgütün coğrafi açıdan yayılmasını sağlamıştır. Fakat etki sahasının genişliği mevcut örgütlere karşı önemli bir güç kazandırmakla beraber bazı üyeler arasında itilaflar ve rekabetin olması, işbirliği ruhuna ve sürdürülebilirliği zarar verebileceği nedeniyle örgütün geleceği hakkında kuşku oluşmaktadır. Hindistan ve Pakistan'ın hemen hemen her sorunda nükleer kriz aşamasına gelmesi, Afganistan'ın kendi iç siyasetinin karmaşıklığı, Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan sorunlar ve hatta Rusya ve Çin arasındaki gizli rekabet bu kuşku haklı çıkarmaya yetecek örnekler arasında yer almaktadır.

Genişleme hareketlerinin, ŞİÖ'nün geleceği üzerinde yaratabileceği sıkıntılara duyulan endişeler haricinde, örgütün genişlemesi birçok avantajı da beraberinde getirmektedir. Öncelikle genişleme ile birlikte ŞİÖ, Avrasya sahasının neredeyse %75'ine hâkim olmuştur. Üye devletlerin nüfusu düşünüldüğünde ise ŞİÖ dünya nüfusunun neredeyse %45'ine sahiptir. Bu iki husus, örgütün uluslararası toplumda etkin bir güce bürünmesi açısından fazlasıyla önemlidir. Bunun yanı sıra, Pakistan ve Hindistan'ın sahip olduğu nükleer silahlar örgütün işbirliği kapasitesini ve geleceğini tehlikeye atsa da örgüte ciddi anlamda koz sağlamaktadır. Pakistan ve Hindistan dışında Çin ve Rusya'nın da nükleer silaha sahip olduğu düşünülünce, örgüt önemli ölçüde nükleer kapasiteye sahiptir. Ayrıca üye ülkelerin ordu kapasitesine bakıldığında, ŞİÖ bünyesinde büyük bir orduyu barındırmaktadır. Bu askeri niteliklerin yanında Çin ve Rusya'nın Birleşmiş

Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) daimi üyeleri olmaları ve dolayısıyla karar mekanizmasında veto yetkilerinin olması ŞİÖ açısından önemli bir kazançtır. ŞİÖ açısından stratejik üstünlük yaratan bir diğer husus ise Orta Asya enerji ve doğal kaynak rezervlerine sahip ülkeleri barındırmasıdır. Avrupa'nın bu coğrafyadan gelecek olan doğalgaz ve petrol arzına olan bağımlılığı, oluşturulacak işbirlikleri ile ŞİÖ'ye pazarlık ve üstünlük gücü sağlamaktadır (Yardımcıoğlu ve Koçaraslan, 2012: 167-168). Ekonomik açıdan bakıldığında ise ŞİÖ, dünya ekonomisinin neredeyse 1/8' ini kendi bünyesinde toplamıştır. Ayrıca Çin'in ticaret hacmi, ekonomik gücü, sahip olduğu pazarlar ve ihracat kapasitesi düşünüldüğünde ŞİÖ' nün ekonomi projelerinde lokomotif güçlerden biri olacağı düşünülmektedir (Üstün, 2014: 2-3).

ŞİÖ'nün bünyesinde barındırdığı tüm avantajlar aslında Çin ve Rusya'nın böyle bir oluşumda öncü olmalarını izah eder niteliktedir. Bahsi geçen tüm avantajlar birleştirilebilir ve aktif olarak kullanılabilirse Çin ve Rusya hedeflerine büyük ölçüde ulaşabilecektir. Çin ve Rusya'nın hedeflerine ulaşması uzun bir zaman dilimine tekabül etmekle birlikte, bu hedeflerin varlığı uluslararası sistem açısından önem arz etmektedir. Nihayetinde, Soğuk Savaş sonrasında oluşan tek kutuplu sistem uluslararası toplumun genel rızası dâhilinde oluşmamıştır. Bir başka tabirle, sistemde ABD taraftarları olmakla birlikte, ABD hegemonyasını ve tek kutuplu sistemi kabul etmeyen bu nedenle de kendi hegemonyalarını da yaratmak isteyen devletler bulunmaktadır. Bu devletler arasında yer alan iki büyük güç ise Rusya ve Çin'dir. Bu doğrultuda çalışmanın devam eden bölümlerinde, Çin'i ve Rusya'yı bu örgütte var olmaya iten sebepler ve bu iki ülke açısından ŞİÖ'nün ne ifade ettiği analiz edilecektir.

3. RUSYA AÇISINDAN ŞANGHAY İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ

Kendisini Sovyetler Birliği'nin mirasçısı olarak gören Rusya, Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra yaşadığı siyasi ve ekonomik sorunlar ve 1991 yılına kadar liderlik konumunu sürdürdüğü coğrafyada hâkimiyetini kaybetmesi nedeniyle Soğuk Savaş sonrası oluşan ABD liderliğindeki tek

kutuplu sisteme boyun eğmek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla ülkesindeki ekonomik ve siyasi istikrarsızlığı toparlayana kadar uluslararası sistemde özgün ve başarılı bir politika izleyememiştir (Özdaşlı, 2012: 119). Fakat Rusya eski gücüne kavuşmaya başladığı andan itibaren 'arka bahçe' veya 'yakın çevre' olarak tanımladığı Orta Asya'da tekrar varlığını kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Orta Asya'da jeopolitik üstünlüğü kazanmayı amaçlayan Rusya, bu üstünlük ile enerji kaynaklarını kontrol etmeyi; ekonomik, askeri ve siyasi işbirlikleri yapmayı hedeflemiştir. Nihayetinde, Rusya hedefi doğrultusunda elde ettiği pozisyon ile tek kutuplu sisteme meydan okumak istemiştir (Altundağ, 2016/1: 113).

Rusya'nın bahsi geçen amaçlara ulaşmasında ŞİÖ aracı konumundadır. Öncelikle Çin'in sistemdeki faaliyetleri incelendiğinde, Batıya muhalif imajı çizmeye çalışsa da gerek ekonomik gerek siyasi pozisyonu itibarıyla Rusya'ya nazaran Batıya daha yakın olduğu görülmektedir. Fakat Rusya'nın Çin'e nazaran gerek uluslararası sistemdeki gerekse ŞİÖ'nün kuruluşundaki en büyük motivasyon kaynağı ABD ve NATO'nun varlığı ve bu iki aktörle sistemde var olan yarışdır. Bu motivasyon kaynağının iki yönü vardır: birincisi ABD'nin Soğuk Savaş'tan SSCB'yi geride bırakarak en güçlü aktör olarak çıkması ve tek kutuplu bir dünya düzeninin ortaya çıkması; ikincisi ise ABD'nin ve ABD güdümlü NATO'nun, Rusya'nın arka bahçe olarak tanımladığı coğrafyaya ilgisinin her geçen gün artmasıdır (Bailes vd., 2007: 11).

Rusya, tek kutuplu sistemin istikrar ve düzen yaratmadığını aksine ABD'nin süper güç olarak hareket etmesinin birçok sorunu ortaya çıkardığını düşünmektedir. Nitekim 11 Eylül saldırıları sonrasında ABD'nin saldırgan bir dış politika izlemesi Rusya'nın bu tezini daha aktif sürdürebilmesini ve kendisine daha fazla destekçi bulabilmesini sağlamıştır (Aydın ve Bakıncak, 2016: 98-101). Vladimir Putin, ülke içinde düzeni tesis ettiği ilk döneminin ardından ABD ve Batı karşıtı tavrını daha güçlü sesle dile getirmeye başlamıştır. Örneğin, Putin 2007 yılında yapılan Münih Konferansı'nda,

"Tek kutuplu model yalnızca kabul edilemez değil, aynı zamanda bugünkü dünya

düzeninde imkânsızdır. Tek kutuplu sistem hiçbir sorunu çözmemiştir aksine birçok insani trajedi ve yeni sorunlar yaratmıştır, hem yerel hem de bölgesel hiçbir savaş, hiçbir çatışma azalmamıştır. ABD günümüzde birçok ulusal sınırı ihlal etmektedir. Bu ihlaller sonucunda kendi ekonomik, siyasi, kültürel ve eğitim politikalarını o toplumlara uygulamaktadır. Bu durumdan kim memnun olur? Kim mutlu olur?"

"Şu açıktır ki NATO'nun genişlemesinin, müttefiklerini modernleştirme ile veya Avrupa'da güvenliği sağlama ile hiçbir ilgisi yoktur. Aksine bu karşılıklı güveni azaltan bir provokasyondur." (President of Russia, 2007) şeklinde bir konuşma yapmıştır.

Rusya tarafından takınılan bu tavır, Rusya'nın arka bahçesi olarak gördüğü bu coğrafyada ABD ve NATO'nun varlığı ve faaliyetleri ile de doğrudan ilintilidir. Rusya için 'arka bahçe' veya 'yakın çevre' olgusunun oluşmasında Yevgeni Primakov'un büyük katkısı bulunmaktadır. Çünkü bu dönemde Boris Yeltsin için bu coğrafya çok fazla önem arz etmezken ABD ve NATO'nun faaliyetleri giderek artmıştır. Bunun farkında olan Primakov, çok kutupluluk söylemleri haricinde, Rusya'nın yakın çevresinde tekrar etkin olması gerektiğini vurgulayarak Yeltsin'in dikkatini kısa süreli de olsa bölgeye çekmeyi başarmıştır. Örneğin, Yeltsin Polonya, Macaristan ve Baltık Devletlerine NATO üyeliğine sıcak baktıkları gerekçesi ile baskı uygulamıştır. Dolayısıyla 1993'lerden itibaren NATO'nun Rusya'nın doğusuna ilerlemesi Rusya içinde muhalefet oluşturmuş ve yakın çevreye yönelik bir takım adımlar atılmıştır. Tüm bu süreç ise ŞİÖ'nün oluşmasına zemin hazırlamıştır (Yapıcı, 2010: 338-340).

NATO'nun 1990'lar boyunca uyguladığı üyelik faaliyetleri haricinde Rusya'yı rahatsız eden bir diğer husus ise 1999 Kosova Operasyonu olmuştur (Akman, 2015: 316). Rusya bu müdahale ile NATO'nun hem üye devletlerinin sınırları dışında kalan bir alana müdahale edebileceğini hem de Birleşmiş Milletler kararı olmaksızın uluslararası hukuka aykırı bir biçimde kuvvet kullanabileceğini anlamıştır. Dolayısıyla Rusya, yakın çevre olarak adlandırılan bölgede de bu tarz müdahalelerin olabileceğinden ve Soğuk Savaş döneminde

uygulanan çevreleme politikasının tekrar gündeme gelme ihtimalinden tedirgin olmuştur (Bekcan, 2012: 47-48). Bu tedirginlik Rusya'yı baskı siyaseti yerine Çin gibi güçlü bir aktörle bölgede işbirliği yapmaya iten temel sebeplerden biri olmuştur. Dolayısıyla, Rusya için bu işbirliğini, NATO gibi bir örgüt nezdinde yapmak ve kurulan örgüt ve örgüt faaliyetleri ile NATO'yu dengeleyebilmek daha anlamlı bir hedef haline gelmiştir. Nitekim ŞİÖ bünyesinde 'Barış Misyonu 2005', 'Barış Misyonu 2007' ve 'Barış Misyonu 2012' adı altında düzenlenen ortak askeri operasyonlar bu amaca hizmet etmek için düzenlenmiştir (Deniz, 2003, s.221). ŞİÖ bu tatbikatlarla askeri gücünü arttırmaya ve uluslararası camiada kendini göstermeye çalışmıştır (Alagöz,2010).

Rusya açısından ŞİÖ'nün oluşumunda etkili olan bir diğer unsur, yakın çevre doktrininden farklı anlamlar da ifade eden Orta Asya'dır. Jeopolitik konumu ile ticaret ve enerji açısından önemli bir coğrafi alanın karşılığı olan Orta Asya, Soğuk Savaş sonrasında Rusya başta olmak üzere ABD, Çin, Türkiye ve İran gibi birçok aktörün hâkimiyet mücadelesinin merkezi haline gelmiştir. Çünkü Zbigniew Brzezinski'nin de ifade ettiği gibi bu coğrafyaya hâkim olan güç, dünyayı yönetebilecek gücü elde edecektir (Brzezinski, 2010: 52-53). Bu durumun bilincinde olan ancak mevcut koşullar ile Orta Asya'da tek başına egemen olamayacağını da farkında olan Rusya, diğer güçleri bölgeden atmak amacıyla aslında bu konuda en büyük rakiplerinden biri olan Çin ile işbirliğine gitmiştir. Bu işbirliğine hizmet eden araç ise ŞİÖ olmuştur. Rusya birçok aktörün ve özellikle de ABD'nin bu coğrafyada hâkim olmasındansa, ŞİÖ çatısı altında Çin ile birlikte politika yürütmeyi tercih etmiştir (Aydın, 2015: 2-5).

Rusya'nın bu tercihi yapmasını sağlayan itici güçlerden biri yine ABD kaynaklı olmuştur. Çünkü ABD, Soğuk Savaş sonrasında, Orta Asya'da üs elde etme arayışına girmiştir. Nitekim 1995 yılında Özbekistan'da, akabinde Kazakistan ve Türkmenistan'da askeri üs elde etmiştir (Akman, 2015: 317). Aslında Rusya bu dönemde ve özellikle 2001 yılından sonra ABD'nin Orta Asya'daki varlığına sessiz kalmıştır. Çünkü 11 Eylül saldırıları sonrasında iki aktör, terörle mücadele adı altında

pragmatik bir yakınlaşma yaşamışlardır. Bu yakınlaşma uzun süreli olmamakla beraber tamamen Putin'in taktik siyasetidir. Çünkü Rusya bu dönemde İkinci Çeçen Savaşı ile mücadele etmekteydi ve bu savaşı meşru kılma aracı terörle mücadeleydi. Bu nedenle terörizme karşı, ABD ile işbirliği yaparak Çeçenistan ile mücadelesinde uluslararası camiadan destek almayı hedeflemiştir. Bu noktada Rusya sadece askeri üslerin açılmasına değil aynı zamanda bu üslerin açılmasına zemin hazırlayan ABD'nin Afganistan operasyonuna da destek vermiştir. Rusya'nın bu destekteki amacı ise bölgedeki radikal İslam tehdidine çözüm bulunması olmuştur (Yapıcı, 2010: 393-394).

Rusya'nın bu desteği, ABD'nin renkli devrimler olarak adlandırılan protestolar sonucunda bu coğrafyada hükümet değişikliklerinde, ekonomik ve toplumsal yapılarda etkisinin artması ile kalkmıştır. Bu etki hem Orta Asya devletlerinin ABD karşıtı tavır edinmesini hem de ŞİÖ bünyesinde ortak bir tepkinin oluşmasını sağlamıştır. ŞİÖ tarafından, ABD'nin anti-terörist eylemler de kullanmak üzere bölgede açtığı üsleri kapatması üzerine çağrı yapılmıştır. Nitekim bu çağrı sonrasında Özbekistan'daki askeri üs kapatılmıştır. Bu durum hem Rusya'nın ABD hegemonyasına karşı tavrını belirginleştirmiş hem de Orta Asya ülkelerinin Rusya ve Çin'e yakınlaşmalarını sağlayarak ŞİÖ'deki birlikteliği kuvvetlendirmiştir (Bekcan, 2012: 110-111).

Rusya'nın Orta Asya'daki diğer bir hedefi, bölgede güvenliğin tesis edilmesidir. Orta Asya'daki terörist oluşumlar ve faaliyetleri, radikal aşırı gruplar ve yasadışı suçlar hem bölge devletlerinin hem de Rusya'nın güvenliğini tehdit etmektedir (Sümer, 2010: 673). Bu nedenle ŞİÖ oluşmadan önce yapılan her toplantıda bu konular üzerinde görüşülmüş ve bölge devletlerinin işbirliği yapması gerektiği vurgulanmıştır. Bu konulara verilen önemin sonucu olarak, ŞİÖ'nün iki daimi organından biri Taşkent'teki Terörizme Karşı Bölgesel Yapı olmuştur (Yardımcıoğlu ve Koçarlan, 2012: 166). Rusya'nın bu konudaki ilk hassasiyeti ise Çeçen savaşı nezdinde olmuştur. Çünkü bu savaş başladığında bölgede, radikal dinci gruplarda ve terörist faaliyetlerde ciddi bir artış gözlemlenmiştir (Yapıcı, 2010: 383). Bu grupların

birleşip gerek Rusya için gerekse bölge için büyük bir tehdit oluşturmasını önlemek amacıyla ŞİÖ bünyesinde bazı uzlaşmalar sağlanmıştır. 2004 yılında, Taşkent Zirvesi'nin ardından Taşkent'te, "Bölgesel Anti-Terörizm Merkezi" nin (RATS) açılması bu konuda atılan önemli adımlardan birisidir. Bu merkez ile hem bölgede istikrarın ve güvenliğin sağlanması hem de terörist faaliyetlerin engellenmesi amaçlanmıştır. Akabinde bu uzlaşma alanı genişletilerek; uyuşturucu, göç, yasadışı suçlar gibi suçlara çözüm oluşturmak ve önlemek amacıyla 2012 yılında 'Evrensel Merkez' oluşturulmuştur (Altundağ, 2016/1: 109).

Rusya için Orta Asya coğrafyasının bir diğer önemi ekonomi ve enerji temellidir. Öncelikle, Rusya sahip olduğu enerji kaynakları açısından kendi enerji ihtiyaçlarını temin edebilen bu nedenle de Orta Asya enerji kaynaklarına ihtiyacı olmayan bir ülkedir. Ancak bu coğrafyada, mevcut boru hatları ve projeler üzerinde hâkim olup kendisine alternatif proje ve rakip yaratılmasını önlemek ve ithalatçıların kendisine olan bağımlılığını devam ettirmek en önemli hedefleri arasında yer almaktadır. Bir başka ifadeyle, Türkmenistan doğalgazının ve Kazakistan petrolünün uluslararası piyasalara taşınmasında söz sahibi olmayı ve bu bölgede enerji konusunda üstünlüğünü ve tekeliğini devam ettirmeyi hedeflemektedir (Telatar, 2005, s.184-185'ten aktaran Özdaşlı, 2012: 119). Bu kapsamda 2003 yılında ŞİÖ'nün Moskova'da gerçekleştirilen toplantısında, ŞİÖ bünyesinde ortak enerji projeleri oluşturulacağı bildirilmiş ve özellikle doğalgaz, petrol ve su kaynaklarının müşterek kullanımı üzerine vurgu yapılmıştır. Müşterek projeleri finanse etmek için ŞİÖ - Interbank kurulması da bu kapsamda kabul edilmiştir (Akçadağ, 2010). Bunun haricinde Rusya, ekonomik sıkıntılara ŞİÖ kapsamında yaratılan işbirlikleri ile çözüm bulmayı hedeflemektedir. Bölge ülkeleri ile ortak ekonomik yapı ve gümrük birliği oluşturmak, Rusya için öncelikli hedefler arasında yer almaktadır. Nitekim bölge ülkelerinin ekonomileri düşünüldüğünde, ŞİÖ nezdinde oluşturulacak ekonomik yapı, onlar için de cezbedici niteliktedir (Ayдын, 2015: 6).

Rusya için her ne kadar Orta Asya ülkeleri büyük önem taşısa da Rusya'nın ŞİÖ bünyesindeki

en büyük ortağı Çin'dir. Rusya'nın gerek ABD'ye karşı güçlü bir ittifaklaşma sağlayabilmesi gerekse ekonomik ve teknolojik gereksinimlerini karşılayabilmesi adına, Çin gibi ekonomik ve teknolojik üstünlüğü bulunan bir devlete ihtiyacı vardır (Akçadağ, 2010). Çin ile karşılıklı yatırımları ve ticareti arttırmak, geniş çaplı projeler ve iş sahaları oluşturmak, ekonomik ve ticari işbirliğini yoğunlaştırmak Rusya açısından çok önemlidir (Denisov vd., 2018: 10). Nitekim 2007 ŞİÖ zirvesinde, Rusya ve Çin liderleri bölgesel kalkınma, orta ve uzun vadede bölgesel işbirliği planları-projeleri üzerinde uzlaşma sağlamışlardır. Bu zirvede ekonomik ve ticari ilişkiler geliştirilmesi hususunda anlaşılırken ticari ilişkileri önleyecek kaçakçılık ve yasadışı faaliyetler konusunda da önlem alınmasına karar verilmiştir (Bekcan, 2012: 147-148).

Rusya için uluslararası sistemde, Çin gibi güçlü bir aktör ile dayanışma içinde olmak oldukça önemlidir. Çünkü Çin, özellikle ekonomik ve teknolojik atılımları ile gelecekte güç dengelerini değiştirme ihtimali yüksek olan bir aktördür. Ayrıca Çin'in de BMGK daimi üyesi olmasından kaynaklı veto yetkisi olması, Çin'e önemli bir siyasi duruş yüklemektedir. Dolayısıyla tüm bu hususlar dikkate alındığında, bölgede ve uluslararası sistemde gücünü ve etkinliğini arttırmak isteyen Rusya için Çin ile ortak politikalar izlemek oldukça kazançlı bir tercihtir. Nitekim Rusya'nın bu tercihi, ABD'ye karşı elinde bir koz olmasını da sağlamaktadır. Sonuç olarak Rusya için ŞİÖ, tüm bu bileşenleri bir araya getirebilen önemli bir platformu temsil etmektedir (Altındağ, 2016/1: 114).

4. ÇİN AÇISINDAN ŞANGHAY İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ

Çin için ŞİÖ, belirli amaçlar doğrultusunda oluşturulmuş ve bu amaçlar dâhilinde de devam ettirilmesi planlanan bir örgüt vasfındadır. Çin'in örgüte yüklediği misyon zaman zaman Rusya'nın bakış açısı ile örtüşmekle birlikte, kimi zaman Çin tarafından farklı amaçların da gözetildiği görülmektedir.

Çin'i, Rusya ile ŞİÖ çatısı altında bir araya getiren hususlardan ilki ABD ve NATO'nun varlığıdır. Öncelikle Çin'in batı karşıtı tavrının Rusya'nın karşıtlığı ile örtüşmediğini savunanlar

olmakla birlikte hemen hemen herkes, gücünü her geçen gün arttıran bir devlet olarak Çin'in ABD gibi güçlü bir rakibin hareket sahasını daraltma ve gücünü zayıflatma gayesi olduğu konusunda hemfikirdir. Bu doğrultuda 1970'lerden itibaren çok kutupluluk fikrini savunan Çin, günümüzde ABD'nin oluşturduğu tek kutuplu sistemi daha çok eleştirmektedir. Çin'in 1970'lerdeki söylemi ABD ve SSCB'yi dengeleme (Aras, 2018: 45) fikri etrafında şekillenirken günümüzde bu söylem tamamen ABD aleyhine gelişmektedir. Asya kıtasındaki istikrarsızlığın sebebini ABD'nin kıtadaki askeri faaliyetlerini arttırma çabasından kaynaklandığını düşünen Çin, kıtadan ABD'nin uzaklaştırılması gerektiğini, bunu yaparken de çok kutuplu bir sistem oluşturmanın önem arz ettiğini vurgulamaktadır. Bu nedenle Çin için ŞİÖ'nün oluşturulmasındaki temel amaç, ABD hegemonyasına karşı stratejik işbirliği geliştirerek alternatif yaratmaktır (Bergsten, et al, 2016: 126'dan aktaran Carroll, 2011: 2).

Çin'in ABD hegemonyasına karşı gelme sebepleri ise Rusya'ninkilerden biraz daha farklıdır. Öncelikle Çin dış politikası 'Barış İçinde Bir Arada Yaşamın Beş İlkesi' olarak da adlandırılan 5 temel prensip üzerine kuruludur. Bu beş ilke toprak bütünlüğüne ve ulusal egemenliğe karşılıklı saygı, karşılıklı saldırmazlık, iç işlere müdahale etmeme, eşitlik ve karşılıklı barış-çıkarcı dâhilinde yaşama şeklindedir (Aras, 2018: 31). Çin, bahsi geçen prensipler içerisinde özellikle toprak bütünlüğü ve iç işlere karışılmaması ilkeleri üzerinde oldukça hassastır. Fakat tam aksine ABD, Çin'de yaşanan insan hakları ihlallerini bahane ederek her seferinde Çin'e baskı yapmakta ve Tayvan konusunda müdahaleci tavır takınmaktadır (Yardımcıoğlu ve Koçaraslan, 2012: 165).

Çin cephesinde, ABD eleştirisinin oluşmasında ise 1989 Tiananmen Meydanı olayları ve akabinde uygulanan yaptırımların etkisi bulunmaktadır. Her ne kadar hem ABD hem Avrupalı devletler tarafından uygulanan tüm ambargolar 1990 yılında kaldırılrsa da silah ambargosu günümüzde dahi devam ettirilmektedir (Cassarini, 2006: 10). Silah ambargonun kalkması durumunda Çin askeri modernizasyonu ve teknolojisinin ciddi anlamda aşama

kaydedeceğinin farkında olan ABD, ambargonun devam ettirilmesi için Avrupa Birliği'ne ciddi anlamda baskı yapmaktadır. ABD ambargonun devamını Çin'in insan hakları ihlallerine atıf yaparak meşrulaştırmaktadır (Akçadağ, 2015: 415). Fakat ABD'nin ambargonun devamı hususunda insan haklarından ziyade Çin'in askeri gücünün artmasından çekindiği daha makul bir sebeptir. Çünkü devam eden ambargolara rağmen, 2021 askeri güç sıralamasında Çin 3. sırada yer almaktadır (Globalfire, 2021).

ABD'nin Tayvan'a olan özel ilgisi ve çıkarları da Çin'in askeri gücünü Tayvan için bir tehdit olarak algılamasına ve ambargoların devam ettirilmesi konusunda ısrarcı olmasına sebebiyet vermektedir. Bu durum Çin'in de Tayvan konusunda ABD'yi tehdit olarak görmesine ve toprak bütünlüğünün tehlikede olduğu fikrini savunmasına neden olmaktadır. "Tek ülke, iki sistem" daha genel tabirle ise "Tek Çin" söylemi ile Tayvan konusuna yaklaşan Çin yönetimi, ABD veya herhangi bir devletin bu konuya dâhil olmasını toprak bütünlüğünün ihlali olarak lanse etmektedir (Aras, 2018: 129).

Çin gerek Tiananmen Meydanı olaylarında gerekse Tayvan meselesinde, Rusya'dan destek görmüştür. Örneğin, Tiananmen Olaylarının ardından Sovyetler, bu konunun Çin'in iç işlerini ilgilendirdiğini ve dış kaynaklı girişimlerin provokasyon olduğunu belirtmiştir (Bekcan, 2012: 19). Batı'nın aksine Tiananmen Meydanı olaylarından sonra Sovyetler, Çin ile ilişkilerini kesintiye uğratmamış tam aksine bu olayı kendi lehine çevirerek Çin'e silah satışını arttırmıştır. Çünkü Rusya için Çin gibi büyük bir pazara silah ticareti yapmak önemli bir ekonomik getiridir. Çin için ise silah ambargosu devam ettiği sürece yüksek teknolojiye sahip Rus silahlarını daha ucuz fiyattan almak önemli bir kazanç ve Batı dünyasına karşı bir koz olarak görülmektedir. (Çolakoğlu, 2004: 174-175). Bunun haricinde Tayvan'a silah satışında bulunup ayrılıkçı grupları destekleyen ABD'nin aksine, Rusya "tek-bölünmez Çin" politikasında Çin'e destek vermektedir. Sonuç olarak ŞİÖ'ü, Çin'in iç işlerine karışan düşmanı ABD'ye karşı, 'tek Çin' politikasını destekleyen ve silah satışı

konusunda kendisine destek sağlayan Rusya ile oluşturduğu bir işbirliğidir.

Tıpkı Rusya gibi Çin'i ŞİÖ bünyesinde olmaya iten diğer bir husus ABD'nin Orta Asya'daki mevcudiyetidir. Çin için Orta Asya jeopolitik ve jeoekonomik önemi olan bu nedenle de ekonomik, kültürel ve güvenlik hususlarında işbirliklerinin olabileceği ve bu işbirliklerinin Çin çıkarına hizmet edebileceği bir bölgedir. Dolayısıyla Çin kendisi için önem arz eden bu bölgede, ABD etkisini olabildiğince az görmek istemektedir. Bunun yanı sıra Çin, ABD haricinde Rusya'nın da bu coğrafya da geniş bir hâkimiyet alanı oluşturmasını istememektedir. Bu nedenle Çin için ŞİÖ'ü Orta Asya'da daha etkin olabileceği, ABD'nin varlığını azaltabileceği ve aynı zamanda da Rusya'nın etkinliğini dengeleyebileceği bir örgüttür. Çin, ŞİÖ ile bu hedeflerine ulaşmak isterken, bir yandan da Orta Asya'daki olumsuzlukların ve istikrarsızlığın Çin'e yansımaları engellemeyi de amaçlamaktadır (Ekrem, 2011: 20-21).

Orta Asya'daki istikrar ve güvenlik, Çin'in en hassas olduğu konulardan biri olan Doğu Türkistan ile yakından ilgilidir. Doğu Türkistan Rusya, Moğolistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan ile sınır komşusudur. Dolayısıyla bu ülkelerde yaşanan herhangi bir istikrarsızlığın Doğu Türkistan'a intikal etmesinden çekinmektedir. Doğu Türkistan'da var olan istikrarsızlığın ve ayrılıkçılığın, Orta Asya'daki sorunlarla bütünleşip Doğu Türkistan'ın Çin'den ayrılma potansiyelini arttırabileceği ihtimali Çin'i ürkütmektedir (Akman, 2015: 315) Dolayısıyla Çin, Orta Asya'yı hem toprak bütünlüğüne zarar gelmemesi hem de Doğu Türkistan'ın stratejik öneminden faydalanmayı devam ettirebilmek için kontrol etmek istemektedir.

Doğu Türkistan özellikle petrol ve doğalgaz olmak üzere enerji kaynakları ve maden yatakları açısından oldukça zengin bir bölgedir. Çin'in ise gerek ekonomik gelişiminden gerekse tüketimin fazlalığından kaynaklı olarak her geçen gün daha çok enerjiye ihtiyaç duyduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu kaynakları elinde tutabilmenin ötesinde, stratejik konumundan dolayı Orta Asya pazarına ulaşmasını sağlayan Doğu Türkistan'ı kaybetmemek Çin için stratejik bir hedeftir. Çin bu hedefi dâhilinde, Doğu Türkistan'da çok sıkı ve

baskıcı bir politika izleyerek insan hakları ihlallerine sebebiyet vermektedir (Dağcı ve Keskin, 2013: 14-15). Uluslararası kamuoyundan bu konuda ciddi anlamda eleştiri alan Çin için ŞİÖ bünyesinde kuracağı işbirlikleri ile bölge devletlerinin desteğini almak oldukça önemlidir. Nitekim 1997 yılında yapılan toplantıda Çin; Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'dan Doğu Türkistan'daki ayrılıkçı gruplara destek vermeyecekleri yönünde destek almıştır (Andaç, 2015: 6). Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmasının Doğu Türkistan'daki bağımsızlık söylemlerini arttıracağını fark eden Çin hükümeti, Doğu Türkistan'daki ayrılıkçı grupların bu ülkelerden destek görmesini engelleyerek büyük bir avantaj elde etmiştir (Ekrem, 2011: 25). Sonuç olarak ŞİÖ nezdinde alacağı her türlü destek, Çin yönetimini hem Doğu Türkistan karşısında hem de uluslararası kamuoyunda daha güçlü kılmaktadır.

Çin'i ŞİÖ'nün oluşumuna götüren en büyük sebeplerden birisi de ekonomik kaygılar olmuştur. Günümüzde ekonomik dev olarak adlandırılan Çin için devletlerle ekonomik bağlarını sıkı tutmak küresel hegemonya olabilmesinde oldukça etkili bir faktördür. Bu nedenle ŞİÖ Çin'in bu amacına hizmet eden bir başka deyişle, Çin'in bölge ülkeleri ve Rusya ile ekonomik ilişkilerini geliştirmesini sağlayan bir aracı konumundadır. Çin ekonomik işbirlikleri ve ticari süreklilik ile hem bölgesel canlanmayı sağlamayı hem de bölgedeki istikrarı daha da arttırmayı hedeflemektedir. Ayrıca ŞİÖ'nün kapsadığı coğrafya pazar, hammadde ve ihracat açısından Çin'in ihtiyaçlarına önemli ölçüde hizmet etmektedir (Altundağ, 2016/1: 115).

Orta Asya'nın Çin için ifade ettiği ekonomik ve ticari önem haricinde, Çin de Orta Asya ülkeleri için önemli bir partnerdir. Öncelikle hızlı ekonomik büyümesi ile çoğu ülke için örnek teşkil eden Çin, Orta Asya ülkeleri için de ekonomik rol model konumundadır. Taraflar arasındaki ilişkiler yalnızca bu boyutu ile dahi birbirini tamamlar niteliktedir. Örneğin Çin için ucuz hammadde temini ne kadar önemliyse Orta Asya ülkeleri içinde uygun fiyatlı endüstriyel, kimyasal ve teknolojik ürünlere ulaşmak o derece önemlidir. Çin, Orta Asya'dan odun, pamuk, demir, çelik ve iplik gibi birçok hammadde tedarik ederken, Orta Asya ülkeleri bu

hammadelerin işlendiği mamul ürünleri Çin'den uygun fiyatla alabilmektedir. Çin, karşılıklı bağımlılık olarak ifade edilebilecek bu ilişki ağında, Orta Asya ülkelerinin Sovyetlerden kalma ekonomik yapılarından sıyrılmalarını ve Rusya'ya olan bağımlılıklarını azaltmayı da hedeflemektedir. Nitekim Orta Asya ülkeleri de Çin'in eşitlik ve karşılıklı fayda-çıkarcı prensipleri dâhilinde ekonomik ve ticari ilişkileri geliştirmeye çalışmasından oldukça memnundur (Ekrem, 2011: 33-34).

Çin için ŞİÖ'nü anlamlı kılan bir başka önemli husus enerjidir. Çin, dünyanın en kalabalık nüfusu olmasından, hızlı sanayileşmesinden ve ekonomik büyümesinden dolayı gün geçtikçe daha fazla enerji talep etmektedir. Dolayısıyla 21. yüzyıldan itibaren önemli bir enerji ithalatçısı haline gelen Çin için enerji tedarikçilerini çeşitlendirmek ve enerji güvenliğini tesis etmek başlıca hedeflerden biri haline gelmiştir. Çünkü Çin ekonomisinin devamlılığı için enerji güvenliği hususuna oldukça dikkat edilmesi gerekmektedir (Konings, 2016: 342). Bu noktada, Çin ekonomisi dengede durabilmesi için sürekli hareket halinde olması gereken bir bisiklet misali, devamlılığını sağlayabilmesi için sürekli enerji tedarikine ihtiyaç duymaktadır (Özbay, 2006). Dolayısıyla enerji ihtiyacı Çin'i Rusya ve Orta Asya ülkeleri ile yakınlaşmaya iten bir faktördür. Taraflar arasındaki bu yakınlaşma ve işbirliği ise ŞİÖ ile daha ulaşılabilir bir hal almaktadır.

Çin'in Orta Asya ülkeleri ile yürüttüğü ikili enerji ilişkileri bir bakımdan ŞİÖ bünyesindeki konumunu ilgilendirmektedir. Örneğin, 2009 yılında Türkmenistan doğal gazının ithalatını sağlayan Orta Asya-Çin boru hattı hem Çin hem de Türkmenistan için önemli bir kazanç oluşturmuştur. Bu durumun farkında olan ve bu tarz ekonomik getirilere ihtiyacı olan Kazakistan ve Özbekistan ile bu ülkelerin doğalgazından yararlanmak isteyen Çin arasında boru hattı projeleri ile ilgili müzakereler yürütülmektedir. Boru hattı projelerinin, tarafların kazançları dışında bölgenin kalkınması için de olumlu sonuçlar oluşturmasının ŞİÖ bünyesinde, Çin'in lider olma potansiyelini arttırdığı düşünülmektedir. Fakat bu durumun Orta Asya boru hatları üzerinde hâkim

konumda olmak isteyen, bölgede izni ve çıkarları dâhilinde olmayan hiçbir oluşuma izin vermek istemeyen Rusya'nın çıkarlarını tehlikeye atması da söz konusudur. Rusya ve Çin arasındaki bu rekabetin ise ŞİÖ'nün geleceğini riske atacağı varsayılmaktadır (Salum, 2013: 227-228).

Çin'in mevcut ve gelecek yıllardaki enerji ihtiyacını temel alarak ŞİÖ'nün geleceği ile ilgili kötü senaryolara izin vermeyeceği düşünülmektedir. Çünkü Çin için Orta Asya'daki enerji kaynakları haricinde Rusya'nın enerji kaynakları da önem arz etmektedir. Ancak Rusya'nın arz kaynakları ile Çin'in tüketim merkezleri arasında çok ciddi uzaklık bulunması, bir takım sıkıntılara sebebiyet vermektedir. Öncelikle, Rusya'nın doğalgaz ve petrol kaynakları ülkenin kuzey ve batısında yoğunlaşmışken, Çin'in tüketim merkezleri daha çok ülkenin güneybatısında bulunmaktadır. Dolayısıyla üretim ve tüketim merkezleri birbirinin tam tersi konumda yer almaktadır. Bu durum yaklaşık olarak 5 bin kilometrelik hat ve 300 milyar doların üzerinde maliyet ve yatırım anlamına gelmektedir (Çelik, 2016: 5). Ancak Çin'in 2010-2025 arasında petrol talebinin %156 artacağı (Uchehara, 2019: 104) veya 2040 yılına gelindiğinde dünya enerjisinin dörtte birini tek başına tüketiceği (Kılıç, 2019: 73) öngörüldüğü için, Çin'in bu zorlukları aşmak için elinden geleni yapacağı düşünülmektedir.

Bahsi geçen durum, Rusya açısından analiz edildiğinde öncelikle Rusya'nın Kırım'ı ilhaki sonrasında enerji üretiminde gerekli ekipmanlarına, Batı tarafından ambargolar uygulanmış; aynı zamanda da Batılı devletler, Rus enerjisine alternatifler arayarak Rusya'ya olan bağımlılıklarını azaltmaya karar vermişlerdir. Batının Rusya'yı enerji konusunda izole etme çabaları, Rusya'nın Çin'e yönelmesini sağlamıştır. Bu nedenle, tıpkı Çin gibi Rusya'nın da belirtilen zorlukları aşmak için çalışacağı aşikârdır (Güneş, 2015: 848). Çünkü iki aktörün de tüm mali ve coğrafi zorluklara rağmen enerji konusunda işbirliği yapmak için geçerli ve yeterli sebepleri bulunmaktadır (Özbay, 2006).

Sonuç olarak, Çin, ŞİÖ ile kuzeyinde Rusya, doğusunda Orta Asya ülkeleri ile işbirliği ve istikrarı sağlamayı büyük ölçüde başarmıştır. Çin'in

sağladığı bu başarılar hem sistemdeki yerini kuvvetlendirmesinde hem de istediği çok kutuplu düzeni tesis edebilmesinde önemli bir yere sahiptir.

SONUÇ

Şanghay İşbirliği Örgütü, 21. yüzyılın mücadele alanı olarak kabul edilen Avrasya kıtasında, ABD'nin öncülüğünde oluşan tek kutuplu uluslararası sisteme bağlı kalmak istemeyen iki büyük gücün önemli bir işbirliği örneği olarak görülmektedir. Her iki aktörün de yakın gelecekte küresel aktör olma hedefi, rakip olarak değerlendirilmelerine sebep olmakla birlikte, tarafların çıkarları, rekabeti geride bırakarak işbirliği konusunda uzlaşmalarını sağlamıştır. Bu uzlaşının en belirgin örneği olan ŞİÖ'nün temeli 1996 yılında atılmış, zamanla yeni üyelerin eklenmesi ile ŞİÖ hem nicel hem de coğrafi etki sahası olarak genişleyerek uluslararası sistemde adından söz ettirir hale gelmiştir. ŞİÖ'nün kısa sürede önemli bir yol alabilmesinde, Rusya ve Çin'in belirli hedefler dâhilinde, ŞİÖ' nü oluşturmaları ve devam ettirmek istemeleri oldukça etkilidir. Her iki aktörün de Soğuk Savaşın ardından oluşan ve ABD'nin hegemon güç olarak yer aldığı tek kutuplu düzene karşı çıkmaları ve çok kutuplu bir sistem oluşturmak istemeleri, ŞİÖ'ne giden süreci hem hızlandırmış hem de örgütün güçlenmesini sağlamıştır. Her iki aktöründe hâkim güç olmak istediği Orta Asya'da, ABD'nin ve ABD güdümlü NATO'nun faaliyetlerini arttırması ŞİÖ bünyesinde yapılan işbirliklerinin yoğunlaşmasına neden olmuştur. Tarafların ekonomik ve ticari çıkarları ve enerji konusundaki hassasiyetleri Orta Asya'da farklı güçlerin varlığından ziyade, ŞİÖ nezdinde birlikte hareket etmelerini sağlamaktadır. Ayrıca Orta Asya'daki güvenliğin ve istikrarın ŞİÖ ile sağlanabiliyor olması her iki aktörü, işbirliği konusunda daha fazla heveslendirmektedir. Sonuç olarak, ŞİÖ, Rusya ve Çin'in çıkarları konusunda rekabeti geri planda tutarak Avrasya kıtasında hedeflerine ulaşmaları için oluşturulan önemli bir işbirliğini ifade etmektedir.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI ORANI BEYANI VE ÇIKAR ÇATIŞMASI BİLDİRİMİ

Araştırmacılar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Araştırmacıların makaleye katkı oranları eşittir.

KAYNAKÇA

- Akman, H. (2015), *Şanghay İşbirliği Örgütü'nün Oluşumunda Rusya-Çin İlişkileri ve İlişkilerin Problemleri, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(37), s.311-326.
- Alagöz, E. A. (2010). *Şanghay İşbirliği Örgütü: Rusya-Çin Ortaklığı mı, Rekabeti mi?*, **BİLGESAM**, <http://www.bilgesam.org/incele/1239/-shanghai-isbirligi-orgutu--rusya-cin-ortakligi-mi--rekabeti-mi-/#.XlknCgzbIX> (Erişim Tarihi:13.03.2019).
- Altundağ, Z. (2016/1), *Geçmişten Günümüze Şanghay İşbirliği Örgütü, Avrasya Etüdleri - TİKA*, 22(49) , s.99-124.
- Andaç, K. C. (2015), *Avrasya'nın Yükselen Gücü: Şanghay İşbirliği Örgütü*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Aras, İ. (2018), *Avrupa Birliği ve Çin Siyasi Ekonomik İlişkiler*, 1.Baskı, Ankara:Detay Yayıncılık.
- Aydın, A. (2015). *Küresel Mücadele Politikaları: Orta Asya'da Rusya, ABD ve Çin*, **Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi**, 6,(13), s.1-11.
- Aydın, A. ve Bakıncak, E. (2016). *Uluslararası Güç Dengesi ve İki Kutupluluk Arası İlişki*, **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 17(1), s.95-112
- Bailes, A.J.K., Dunay, P., Guang, P. ve Troitskiy, M. (2007), *The Shanghai Cooperation Organization*, **Stockholm International Peace Research Institute**, 17, s.1-59.

- Başçıl, H. H. (2013), *Karşılıklı Bağımlılık Ekseninde Avrupa Birliği-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkileri 1975-2010*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Bekcan, U. (2012), *Yeni Dünya Düzeninde Rusya-Çin İlişkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Bozkurt, S. G. (2006). *Bağımsız Devletler Topluluğu'nda Renkli Devrimler-Kırgızistan Örneği*, **Akademik İncelemeler Dergisi**, 1(1), s.118-138.
- Brzezinski, Z. (2010). *Büyük Satranç Tahtası-Amerika'nın küresel üstünlüğü ve bunun jeopolitik gereklilikleri*, (Çev.: Yelda Türedi), İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Carroll, W. E. (2011), *China in the Shanghai Cooperation Organization: Hegemony, Multi-Polar Balance or Cooperation in Central Asia*, **International Journal of Humanities and Social Science**, 1(19), s.1-8.
- Casarini, N. (2006), *The Evolution of the EU-China Relationship: from constructive engagement to strategic partnership*, **The European Union Institute for Security Studies**, 64, s.1-43.
- Cohen, A. (2001), *The Russia- China Friendship and Cooperation Treaty: A Strategic Shift in Eurasia?*, **The Heritage Foundation**, (Erişim Tarihi: 29.06.2021).
- Çelik, Ü. (2016), *Düşmanımın Düşmanı Dostumdur: Çin-Rusya İlişkileri ve ABD*, **Uluslararası İlişkiler Araştırma ve Tartışma Platformu**, https://www.academia.edu/24489747/D%C3%9C%C5%9EMANIMIN_D%C3%9C%C5%9EMANI_DOSTUMDUR_%C3%87%C4%B0N_-_RUSYA_%C4%B0L%C4%B0%C5%9EK%C4%B0LER%C4%B0_VE_ABD?auto=download (Erişim Tarihi: 03.07.2021).
- Çolakoğlu, S.(2004), *Şanghay İşbirliği Örgütü'nün Geleceği ve Çin*, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, 1(1), s.173-197.
- Dağcı, K. ve Keskin, M. (2013), *Çin'in Doğu Türkistan Politikası ve Azınlık Hakları Bağlamında Hak İhlalleri*, **Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi**, 1(2), s.11-29.
- Denisov, I., Zhuangzhi, S. ve Fenghua, L. (2018), *Russia and China: Cooperation in a New Era- Results of the 19th National Congress of the Communist Party of China and of the Russian Presidential Election*, **Russian International Affairs Council**, 17, s.1-14.
- Deniz, T. (2013). *Mekânsal Güç Asya'nın Siyasi Gücü: Şanghay İşbirliği Örgütü*, **Doğu Coğrafya Dergisi**, 18(30), s.217-228.
- Ekrem, E. (2011), *Çin'in Orta Asya Politikaları-Rapor*, (Ed: M. Yılmaz), Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, s.1-69.
- Frost, A. (2009), *The Collective Security Treaty Organization, The Shanghai Cooperation Organization and Russia's Strategic Goals in Central Asia*, **Central Asia-Caucasus Insitute Silk Road Studies Program**, 7(3), s.83-102.
- Globalfire, (2021). *2021 Military Strength Ranking*, <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php> (Erişim Tarihi: 03.07.2021).
- Güneş, E. (2015), *Çin-Rusya İlişkilerinde Asimetrik Denge ve Amerika Birleşik Devletleri*, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 70(4), s.839-867.
- Kılıç, F. (2019), *Küresel İlişkiler Bağlamında Çin'in Afrika'daki Ekonomi Polisiği: Nijerya, Angola, Sudan ve Demokratik Kongo Cumhuriyeti Örnekleri*. **International Journal of Politics and Security**, 1(7), s.71-96.
- Kısacık, S. (2012), *1990 Sonrası Rusya Federasyonu-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkileri*, **Uluslararası Politika Akademisi**, <http://politikaakademisi.org/2012/06/29/1990-sonrasi-rusya-federasyonu-cin-halk-cumhuriyeti-iliskileri/> (Erişim Tarihi:30.06.2021).

- Konings, P. (2016), *China and Africa: Building a Strategic Partnership*. **Journal of Developing Societies**, 23(3), s.341-367.
- Özbay, F. (2006), *Rusya-Çin İlişkileri Nereye Gidiyor?*, **TASAM**, http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/378/rusya-cin_iliskileri_nereye_gidiyor (Erişim Tarihi:30.06.2021).
- Özdaşlı, Ö. (2012 Bahar), *Çin ve Rusya Federasyonu'nun Perspektifinden Şanghay İşbirliği Örgütü*, **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 4(6), s.108-122.
- Özkartal, F. (2008), *Devlet Mi Eyalet Mi: Tayvan Sorunu*, **İlim ve Medeniyet**, <https://www.ilimvemedenyet.com/devlet-mi-eyalet-mi-tayvan-sorunu.html> (Erişim Tarihi:03.07.2021).
- President of Russia (2007), *Speech and the Following Discussion at the Munich Conference on Security Policy*, <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034#sel=54:16:6,54:16:6> (Erişim Tarihi:01.07.2021).
- Salum, K. (2013), *Russian-Chinese Relations and Their Leadership Potential In The Shanghai Cooperation Organization*, **ENDC Proceeding**, 17, s.213-233.
- Shanghai Cooperation Organization, (2017), *The Shanghai Cooperation Organization*, http://eng.sectsco.org/about_sco/ (Erişim Tarihi:01.07.2021).
- Sümer, G. (2010), *Stratejik İşbirliği ve Stratejik Ortaklık Kavramlarına Karşılaştırmalı Bir Bakış*, **Ege Akademik Bakış**, 10(1), s.671-698.
- Uchegara, K. (Sonbahar 2009a), *China-Africa Relations in the 21st Century: Engagement, Compromise and Controversy*. **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, 6(23), s.95-111.
- Üstün, N. (2014), *Şanghay İşbirliği Örgütü ve Türkiye*, **Konya Ticaret Odası**, s.1-9, <https://docplayer.biz.tr/3278763-Sanghay-isbirligi-orgutu-ve-turkiye-nazli-ustun.html> (Erişim Tarihi:01.07.2021).
- Yapıcı, M. İ. (2010). *Rus Dış Politikasını Oluşturan İç Etkenler: Yeltsin ve Putin Dönemleri*, 1.Baskı, Ankara: USAK Yayınları.
- Yardımcıoğlu, M ve Koçarslan, H. (2012), *Çok Kutuplu Dünyaya Doğru: Şanghay İşbirliği Örgütü*, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 2(2), s.163-174.